મેમણ હાજી સુલેમાન શાહમહમદ લોધીઆ ગ્રન્થમાળાનો ઉપોદ્‌ઘાત.

મુસલમાન કોમમાં સાંસારિક રીતરીવાજોમાં સુધારો થાય, નીતિની વૃદ્ધિ થાય અને સામાન્ય જ્ઞાન તથા વિદ્યાનો પ્રસાર થાય તેવાં પુસ્તકો ઈનામ આપીને રચાવવા માટે કાઠીઆવાડના ધોરાજી ગામના વતની અને વેપાર અર્થે દક્ષિણ આફ્રિકાના કેપટાઉનમાં રહેતા તથા "પૃથ્વી પ્રદક્ષિણા" નામના પુસ્તકના કર્તા મેમણ હાજી સુલેમાન શાહમહમદ લોધીઆએ રૂા. ૨૫૦૦) ની ત્રણ ટકાની સરકારી પ્રોમીસરી નોટો સન ૧૯૦૩ માં સોસાઇટી હસ્તક સોંપી હતી. ફંડની આવકમાં કાયમનો વધારો થાય તે માટે સોસાયટીએ તેજ સાલમાં સદરહુ નોટો વેચી તેનાં અમદાવાદ મ્યુનિસિપાલિટીનાં સવાચાર ટકાનાં રૂ. ૨૨૦૦) ના ડીબેંચરો લીધાં છે. તેના વ્યાજમાંથી **"મેમણ હાજી સુલેમાન શાહમહમદ લોધીઆ ગ્રન્થમાળા"** ના નામથી આજ સુધીમાં નીચે પ્રમાણે પુસ્તકો રચાવી સોસાઈટીએ છપાવી પ્રસિદ્ધ કર્યાં છે:

૧	મુસલમાનોની રાજકીય તથા વિદ્યા સંબંધી ચઢતીનો ઇતિહાસ અને તેની પડતીનાં કારણો.	૦—૨—૦
૨	ઇસ્લામનો ભરતી ઓટ	૦—૮—૦
૩	સર સૈયદ એહેમદનું જીવન ચરિત્ર	૦—૮—૦
૪	મિરાતે સિકંદરી	૧—૦—૦
૫	અયામા	૦—૧૦—૦
૬	મિરાતે અહમદી, ગ્રં. ૨, ખંડ ૧	૧—૦—૦

ગુ૦ વ૦ સોસાઈટી,
અમદાવાદ, તા. ૨૯—૮—૩૩

હીરાલાલ ત્રિ. પારેખ
આસિ૦ સેક્રેટરી.

અનુક્રમણિકા

પૃષ્ઠ.

મિરાતે અહમદી

ભાગ બીજો

જોધપૂરના જમીનદાર, મહારાજા રાજરાજેશ્વર, હિંદુસ્તાનના રાજાઓમાં શ્રેષ્ઠ, મહારાજા અજીતસિંહની સૂબેદારી, અને મહોતરમખાન તથા હેદર કુલીખાનની દીવાની

દાઉદખાન પટ્ટણીની ફેરફારીમા ખિલાફત અને પૃથ્વીના રક્ષક (પાદશાહ) ની કચેરીમાથી અમદાવાદના સૂબાના ઓહ્દાપર મહારાજા રાજરાજેશ્વર, જોધપૂરના રાજા અજીતસિંહ કે જેને ૭ હજાર જાતી અને ૭ હજાર સવારતી મનસબદારીનું માન મળેલું હતું તેને નીમવામાં આવ્યા. તેમને માટે ખાસ ખીલત (પોશાક) મોકલી તથા ફરમાન કાઢી તેમને સન્માનિત અને કીર્ત્તિવંત બનાવવામા આવ્યા. ચાલુ રિવાજ મુજબ સોરઠની ફોજદારી પર કુંવર અભેસિંહને બહાલ કરવામાં આવ્યો. મહારાજાએ પોતાના તરફથી વિજયરાજ ભંડારીને નાયબ સૂબો અને ફતેસિંહ કાયસ્થને સોરઠનો નાયબ ફોજદાર નીમી રવાના કર્યા. તેઓ રસ્તે પડયા અને હિ. સ. ૧૧૨૭ના શાબાન માસની સાતમી તારીખે વિજયરાજ અમદાવાદમાં દાખલ થયો અને ફતેસિંહ સોરઠ તરફ ગયો. અબદુલ હમીદખાન શહેરમા (અમદાવાદ)આવ્યો અને હઝરત અહમદ ખટ્ટુગંજબક્ષના રોજાના મુતવલ્લીની જગા ઉપરાત તેને બક્ષી તથા ખબરપત્રી (વાકે નિગાર) નીમવામાં આવ્યો.[1] નિઝામત જોડે તાલુકો રાખતા ફોજદારો અને થાણદારોની નીમણુંકો કરવામાં તથા મુલ્કી અને ફોજી કાર્યોનો નીકાલ કરવામાં ભંડારી વળગી ગયો. ઈનાયત્ ઉલ્લાખાન કે જે હઝરત ખુલ્દ મકાન (ઔરંગઝેબ પાદશાહ) ના વખતમા ઉચ્ચ ખાલસા કચેરીનો દીવાન,

---

૧. આ અબદુલહમીદખાન, દાઉદખાન પટ્ટણીના વખતમાં નાયબસૂબો પણ હતો. તેને આ બે ઓહ્દા વધારામાં આપવામાં આવ્યા હતા.

તેમના વિશ્વાસનું સ્થાન અને તેમના મહાન ઉમરાવ વર્ગમાંનો એક હતો, અને જે પાદશાહની પવિત્ર કચેરીમાથી હિજાઝની સફરે જવાની તથા પવિત્ર કાબાની હજ કરવાની પરવાનગી મેળવી નીકળ્યો હતો તે આ અરસામાં આવી પહોચ્યો અને થોડા દહાડા રોકાઇ, મુસાફરીનો થાક ઉતારી, સુરત તરફ રવાના થયો અને મોસમ આવતાં વહાણમા બેસી ધારેલે ઠેકાણે જવા રવાના થયો. મોહતરમખાનની બદલીને લીધે સૂબાની દીવાની પર, મોમિનખાનની બદલીને લીધે સુરતની તેમજ ઉચ્ચ ખાલસા મહાલોની મુતસદ્દીગીરીપર, સૈયદ અકીલખાનની બદલીને લીધે ખંભાત બંદરની મુતસદ્દીગીરીપર, બંસીધરની બદલીને લીધે વડોદરા, નાંદોદ, અમદાવાદના હવેલી પરગણાની આસપાસની તથા અરહર માતરની ફોજદારી પર, નામવર પાદશાહ તરફથી હૈદરકુલીખાન કે જે જાતી બે હજારી મનસબદારનો તથા વગર શરતી એક હજાર સવાર સાથનો ઓહદો ભોગવતો હતો તેને કવીઇલસાલની પાનખર ઋતુની શરૂઆતથી એટલે નામદાર પાદશાહને ગાદીએ બેઠાના પાચમા વરસમા નીમવામાં અને કીમતી પોશાક તથા રત્નજડીત સિરપેચથી વિભૂષિત કરવામા આવ્યો એટલે તે પોતાને રસ્તે પડયો, અને પવિત્ર ઝિલ્હજ માસની ઓગણીસમી તારીખે શાહ ભીખનની દરગાહ (ઇશ્વર તેને પવિત્ર રાખો) ની પાસે અમદાવાદની હદમા આવી મુકામ નાખી તેણે પોતાના નાયબોની નીમણુંક કરવા માંડી. શેખ ઇસલામખાનના પુત્ર નાસિરઉદ્દીન અહમદખાનને સૂબાના દીવાનનો નાયબ અને પોતાના સાથીઓમાથી મહમદ શરી નામના એક માણસને કાપડ (મહેસૂલ) ખાતાનો મહાલ કે જે દીવાની સાથે જોડી દેવામા આવ્યો હતો તેનો કરોડી નીમ્યો. સૈયદ અકીલખાનને ધોળકાનો ફોજદાર તથા અમીન નીમી પોતાના તરફથી ખંભાતનું બંદર તેને સોપી પોતે સુરત તરફ કૂચ કરી. (રસ્તામાં જતાં જતા) પેટલાદમાં અર્જમંદખાનને વડોદરાની ફોજદારી પર કાઉમબેગને અને ભરૂચમા અબદુલ મોમિનખાનને નીમી પોતે સુરત બંદર આવી પહોચ્યો અને કામોનો નીકાલ કરવા મંડી ગયો. આ લેખકના પિતા કે જે બદલીને લીધે ખંભાતથી આવ્યા હતા, તેમને આ અરસામાં કે જ્યારે સૈયદ અકીલ ધોળકે જતો હતો ત્યારે, આગલા રિવાજ મુજબ ખંભાતની નાયબગીરીપર નીમી તેણે પોતાની જોડે લીધા. કામદારોની બરતરફી અને નીમણૂકોને સબબે પરગણાનો કારભાર ગુંચાઇ ગયો હતો અને લોકો ન્હાસી છૂટયા હતા, તે સઘળું લગભગ એક મહીનાની તેમની ઉત્તમ કાર્યશક્તિથી ઠેકાણે પડી ગયું અને ત્યાથી તેઓ ખંભાત ગયા અને ત્યાં થોડો વખત

રોકાઇ આ લેખકને પોતાના નાયબ (પ્રતિનિધિ) તરીકે મૂકી સૈયદ અકીલખાનના બોલાવ્યાથી પાછા ધોળકે જઈ ત્યાંનું કામકાજ સરંજામ પહોંચાડવામાં રોકાઇ ગયા.

મહારાજા અજીતસિંહનું સૂબામાં આવવું

જોધપુરથી એક મ્હોટું લશ્કર લઇ મહારાજા અજીતસિંહ પોતાના સૂબામાં આવવા નીકળી પડયા ને હી.સ.૧૧૨૮ ના પહેલા રબી માસની દસમી તારીખને ગુરૂવારે શાહીબાગમાં આવી પહોંચ્યા. પટાવતો તથા મહેરઅલીખાન, સફદરખાન બાબી, સદર તથા સૂબાના નાયબ દીવાન નાસિરઉદ્દીન અહમદખાન, કાઝીખૈરઉલ્લાખાન, ખબરપત્રી અબ્દુલ હમીદખાન, સમાચારપત્રી અહમદ મુનઅમ,[1] મોહતસબ[2] મીર હિસામ ઉદ્દીનખાન, કોટવાળ મીર અબુતાલેબ, મુફતી મહમદ અકબર, મનસબદારો, જાણીતા માણસો, મુખીઓ, અમદાવાદમા રહેતા હિંદુ મુસલમાન નાણાવટીઓ અને વેપારીઓના મહાજનોના શેઠોને સાથે લઈ ભંડારીએ તેમની મુલાકાત લીધી. નાહરખાન કે જે વગર શરતી પંદરસોની મનસબદારીથી વિભૂષિત હતો અને અમીર ઉલઉમરાએ જ્યારે જોધપૂરપર લશ્કર લઇ જઇ ચઢાઇ કરી હતી ત્યારે મહારાજા અને તેની વચ્ચે સંદેશા લાવ લઇજા કરતો હતો ને જેણે મહારાજાના મામલાને સુધારી આપ્યો હતો અને તે તાબેદારી અને ફરમાન બરદારીને રસ્તેથી ચળે નહિ તેટલા માટે તેના વાલી તરીકે જેને ગોઢીઆના ખેતાબનું ભૂષણ પ્રાપ્ત થયુ હતું, તેને દીવાનના ઓહદા પરથી દૂર થએલા મોહતરમખાનની ફેરફારીમા કાપડ (મહેસૂલ) ખાતાના મહાલનો તથા શહેરના સાયર મહાલનો દારોગો બનાવવામા આવ્યો હતો, તે પણ સાથે આવ્યો હતો. ઈરાનના હાકેમે ઇરાકી તોખમના ઘોડા જે મીર મુર્તઝા એલચીજોડે ભેટ તરીકે મોકલ્યા હતા તે આ અરસામા સુરત આવી પહોંચ્યા, કારણ જે વહાણમા એલચી આવતો હતો તે વહાણ તોફાન

1. વાકે નિગાર; ખબરપત્રી: Recorder દરેક સૂબામાં એકેક હતો: સવાને નવીસ; સમાચાર પત્રી: News writer, Reporter of the secret service. આ બંનેની ફરજો માટે જુઓ. Mirat: Supp. P 150

2. He executes the commandments and prohibitions of the law. He also supervises weights, measures &c. Mirat. Supp. P. 149.

થવાથી બંગાળા તરફ ખેંચાઇ ગયું ને જે વહાણમા ઘોડા ચઢાવ્યા હતા તે સુરત બંદરે આવી પહોચ્યું. આ વાતનું જ્યારે પવિત્ર પાદશાહને નિવેદન કરવામા આવ્યું ત્યારે સુરતના મુતમદ્દી મોમિનખાનપર તાકીદનો હુકમ કાઢવામા આવ્યો કે એ ઘોડાઓને લઇ તે દેશથી જે ઘોડાઓનો ઉપરી આવેલો હતો તેને માટે એક ભોમીઆ (રખેવાળ) નો તથા વાટ ખરચીનો તથા પોતાના તરફથી તેની સંભરા કરનારા એક માણસનો બંદોબસ્ત કરી, તેને નામદાર પાદશાહના દરબારમા પહોચતો કરવો. તેણે પોતાની બરતરફી થતા પહેલા પોતાના ભાઈ મહમદ અબ્દુલ્લાને એ કામપર નીમી તેની જોડે અમદાવાદને રસ્તે તેને ઘોડા સાથે રવાના કર્યો. આગનો દીવાન મોહતરમખાન પણ એ જ સથવારો પસંદ કરી ચાલી નીકળ્યો અને મોમિનખાન પણ તેમની પછી રસ્તે પડયો. જોશીઓએ આપેલા શુભ મુહૂર્ત સુધી વાટ જોઈ મહારાજાએ ભદ્રના કિલ્લામા પ્રવેશ કર્યો. તે જ વખતે પોતપોતાની નીમણુકના બાદશાહી હુકમ મુજબ સઘળા ફોજદારો ને થાણદારો નીચે દર્શાવેલી વિગત પ્રમાણે પોતપોતાના ઓહ્વાની જગાએ પહોચી જઇ ત્યા રીતસર બંદોબસ્ત કરવાના કામમા રોકાઇ ગયા હઝારી જાતી મનસબ ને વગર શરતી બસેં સવારવાળો રૂહઉલ્લાખાન અઝમાબાદ, આમુરાબાદ, વહીઆલ અને ઈસ્લામાબાદ (નડીઆદ) ની ફોજદારીપર, હઝારી જાતી મનસબ વગર શરતી એકસો સવારવાળો અબુતાલેબખાન ગોધરા, જિરકાલ ને દોહદના શરીઆમ રસ્તાની ફોજદારીપર, ત્રણસો જાતી મનસબદાર ગઝનીખાન પાલણપોર અને દાંતીવાડાની ફોજદારી પર, હઝારી જાતી મનસબ બસો સવારવાળો ગઝમફરખાન વિજાપોર ને ખરોદના થાણાની ફોજદારીપર, પાચસો જાતી મનસબ અઢીસો સવારવાળો સખાબત મહમદખાન બાબી વાડાસીનોરની ફોજદારીપર, પાચસો જાતી ને એકસો સવારવાળો જવાન મર્દખાન રાધણપોરની ફોજદારી પર, ત્રણસો જાતી મનસબદાર[1] મહમદઅલીવલદે નઝરઅલીખાન હીરપુર ને

---

1 Officials were usually Mansabdars. A Mansab implied a grant of land and from the income of which the Mansabdar had to *maintain himself and to provide a certain number of* mounted men This force was either personal (જાતિ) or conditional (શરતી) on his holding a certain appointment Naturally enough these horsemen were not always forthcoming......and an office was constituted for the special purpose of..... registering the troopers. Mirat Supp P 215

આણવદરાની થાણદારી[1] પર, દોઢસો જાતી મનસબદાર મીર અબદુલખાલેક અંદબદ સીલોરની થાણદારીપર, મીર શમ્સુદ્દીન સંદસપૂર ને ખાનપૂરની થાણદારીપર, પાચસો જાતી મનસબ ત્રીસ સવારવાળો મહમદ ખબીબ સાનોદાની થાણદારીપર, સોની જાતી મનસબવાળો મહમદ રહીમ આણમોલની થાણદારીપર, સો જાતી મનસબદાર વાસેલ બેગ પીંડવારાની થાણદારીપર, મહમદ લતીફઉ'ના પખાણીઆની થાણદારીપર, સાતસો જાતી મનસબ એક સો સવારવાળો મીર ભૂરા અહમદનગરની થાણદારી પર, બસો જાતી મનસબવાળો મહમદ અશરફ બાજવર (? દહેજબારા) ને હુવારાની થાણદારીપર, પાચસો જાતી મનસબવાળો મીર અબદુલ્લા વડનગરની થાણદારીપર, મહમદઆલી ખેડાની થાણદારીપર, પાચસે જાતી મનસબ પચાસ સવારવાળો અસગર અલીખાન પીપલોદની થાણદારી પર, દોઢસોની જાતી મનસબવાળો રઝાકુલીવલદે કાઝેમબેગ વીજવાડા (મહી નદીને પેલે પાર)ની થાણદારી પર, રહેમાનખાન ઇસ્લામનગર (નવાનગર)ની ટંકશાળનો દારોગો, અઢીસોની જાતી મનસબવાળો મહમદફાયેઝ, સીબદી તોપખાનાનો (તોપખાનાના Stores=ભંડારનો) દારોગો, વગેરે વગેરે મ્હોટા દરજ્જાના ફોજદારો, સુબાના નોકરો અને જાગીરદારો ઉપરાત, દારોગાઓ[2] મુશરફો અને તહેવીલદારોમાથી એકે એકને જ્યા હતા ત્યા કાયમ કર્યા. આ અરસામા એક ગુર્ઝબરદાર (બાદશાહી ચોપદાર) રેઝાયારખાન, નાગોરની જમીનદારી બાબતમા ખિલાફત ને પૃથ્વિપતીની દરબારમાથી ભેટ આપવાને કીમતી પોશાક તથા રત્નજડીત સિરપેચ સાથે તથા અમદાવાદની સૂબેદારી

આ ઉપરથી જાતી મનસબદાર કોણ અને તેને કેટલા સવાર તૈયાર રાખવા પડતા તે સમજાશે મિરાતના છેલ્લા ભાગમા દરેક પરગણામા કેટલા થાણા હતા ને તે દરેક થાણાના થાણદારને કેટલા સવાર નોકરી માટે તૈયાર રાખવા પડતા તેની સખ્યા આપેલી છે. મનસબદારો, ફોજદારો અને થાણદારોને તેમને નીમી આપેલી સંખ્યામાથી અડધી સંખ્યા સ્થાનિક બદોબસ્ત માટે રાખવી પડતી બાકીની અડધી લઈને લડાઈમા ઉતરવું પડતુ હતી એટલે તહેનાતી અને જાતી એટલે જાતની નીમણૂક એવુ ભાષાતર મહમદ નિઝામુદ્દીને કર્યુ છે

૧. થાણું એટલે ચારે તરફથી ઘેરી લીધેલી જગા કે જ્યા બંદોબસ્ત જાળવવા તથા રૈયત અને મુસાફરોનું રક્ષણ કરવા ઘોડેસ્વાર તથા બંદૂક અને તીરકામઠાવાળું પાયદળ રાખવામા આવતું હતુ Mirat: Supp P 146

૨ દારોગાની નીમણૂક દીવાનને હાથે થતી. મુશરફ (Inspector)ને પણ દીવાન નીમતો તહેવીલદાર એટલે ફોતેદાર (Cashier)ની પણ દીવાન તરફથી નીમણૂક થતી. એ નીમણૂકો સબધી વિગત Mirat. Supp મા આપી છે

આવવાનો સંભવ હતો: એટલામાં કેટલાક દીર્ઘદૃષ્ટિવાળા માણસોએ મહારાજાને સમજાવી કાજી સાહેબને તેમના તરફથી સંદેશો મોકલાવ્યો કે મુસલમાનો પોતાના દીન આઇન મુજબ વર્ત્તવાને મુખત્યાર છે, કોઇ તેમને તેમ કરતાં અટકાવી કે રોકી શકે નહિ. આ ઉપરથી એ ધર્મરક્ષક (કાજી) એક ગાયને ઇદને દીવસે નિમાઝ પડવાની જગાએ પોતાની જોડે લઇ ગયા ને નિમાઝના કાર્યથી ફારેગ થઈ જાહેર રીતે (સૌ કોઇ જોઇ શકે તેવી રીતે) તેની કુરબાની કરી.

ધોળકાની નાયબ ફોજદારી તથા ખંભાત બંદરની મુત્સદ્દીગીરીના ઓદ્ધાપરથી સૈયદ અકીલખાનની બદલી: હૈદરકુલીખાનની માગણી મુજબ તેનું રવાના થવું: સુરતના આલમપનાહ કિલ્લાનો પાયો નંખાવો: હૈદરકુલીખાન તરફથી સોરઠના નાયબ ફોજદારના ઓદ્ધા પર તેનું નીમાવું: અને સોરઠને રસ્તેથી વચમાંથી તેનું પાછું ફરવું

ધોળકાના અમીન તથા નાયબ ફોજદાર અને ખંભાતના મુત્સદ્દી તરીકે હૈદરકુલીખાને સૈયદ અકીલખાનને નીમેલો તે આગળ જણાવેલું છે. આ વખતે કે જ્યારે મોસમ આખર થવા આવી હતી ત્યારે ઝાહેદબેગખાનને ધોળકાના નાયબની જગાએ અને શુકુલ્લાબેગને ખંભાત બંદરનો મુતસદ્દી[1] નીમી તેમને પોતપોતાને ઠેકાણે જવાની પરવાનગી આપવામાં આવી. સૈયદ અકીલખાનને કાગળ મળ્યો કે તેને પાછો બોલાવવામાં આવ્યો છે. શુકુલ્લાબેગ સુરત બંદરથી ચાલી નીકળ્યો ને પેટલાદ કસબો કે જે ખંભાતથી દસ કોસ દૂર આવેલો છે ત્યા આવી પહોચ્યો. ને ત્યા મુકામ રાખી, પોતાના આવી પહોચવાની ખબર આપવા તથા (મુતસદ્દીને રહેવાનું) મકાન ખાલી કરાવવા અબદુલ નબી બેગ નામના માણસને આગળથી (ખંભાત) રવાના કર્યો. તે આ લેખકના પિતાને મળ્યો. હમારા કુટુંબના માણસો તેમા રહેતાં હતા

[1] મુત્સદ્દી, જવાબદારીવાળો ઓદ્ધો ભોગવતો દીવાની (Civil) અમલદાર: ખંભાત ને સુરત એ બે બંદરે નીમાતા દીવાની અમલદારને મુત્સદ્દી કહેતા.

અને વરસાદની મોસમ હોવાથી હમારો સરસામાન તથા જરૂરી ચીજો ખસેડવા માટે ભારબરદારી જાનવરોની સગવડ કરવા માટે ત્રણ ચાર દિવસની મહેતલ માગી લીધી. તેણે શુકુરલ્લાબેગને તે મુજબ લખી જણાવ્યું ને તેનો જવાબ ફરી વળ્યો કે ખુશીથી, નિરાતે પોતાની તૈયારી કરે, ગભરાવાની જરૂર નથી. આ લેખક તે વખત સંઘરણીના મરજથી પીડાતો હતો. ટૂંકામા, બે ત્રણ દિવસ પછી જે દિવસે હમારે ઉપડવાનો વિચાર હતો તે દિવસે, જોશીઓના અભિપ્રાય મુજબ સફર કરવી એ સલાહભરેલું હતું નહિ, અને તેમણે નીકળવાનો સમય પાછલી રાતનો આપ્યો, પણ આ લેખકના પિતાને તે વાત રૂચતી આવી નહિઃ કારણ રાત્રે નીકળીને જવું એ એક જાતની આબરૂને હાનિ કહેવાય. છતા, સ્ત્રીઓને, માણુસોને તથા માલ અસબાબને પાછલી રાત્રે રવાના કરી પોને દોઢ પહોર દહાડો ચડ્યા બાદ નીકળ્યા, અને તે વખતે ન્હાના મ્હોટા, વેપારીઓ, ખેડુતો અને ગામલોકોની હાજરીમા સવાર થયા. અબદુલ નબીબેગ તેમને વળાવવા તેમની સાથે ચાલ્યો, અને ગલીએ ગલીએ ને બજારે બજારે, ન્હાના મ્હોટા, જુવાન ને વૃદ્ધ સૌ ભેગા મળી શોક ને દિલગીરી બતાવતા હતા, તે તેણે પોતાની નજરે જોયુ.તેઓ સર્વે નાળીએર,મીઠાઇ,ફુલપાન વગેરેની ભેટ લાવવામા એકબીજાની હરીફાઇ કરતા હતા અને ભેટ ધર્યાબાદ તેમની હજૂરમાથી રવાના થવાની પરવાનગી મેળવતા. આવી રીતે બે ગાઉ, મોજે કસારી, સુધી તેઓ આવી પહોચ્યા. ખંભાતના વેપારીઓ તથા રહેવાસીઓની મ્હોટી સંખ્યા કે જેની પાસે સવારીના સાધન હતાં તથા જેમનામા પગે ચાલવાની તાકાત હતી તેઓ ત્યા સુધી સાથે સાથે આવ્યા. આ સઘળાઓને રૂખસત આપવાને માટે કેટલાએક કલાક સુધી, ફારેગ થએલા ને નવાનીમાએલા નાયબો, બંને જણા એક બીજાની પાસે એક ઝાડની છાયા નીચે ભાઇઓની માફક બેઠા. એ લોકો જે ત્યા આવ્યા હતા તેમણે યથાશક્તિ તથા મળી શકે તેટલુ નાણુ તથા કાપડનુ નજરાણુ કરી અબદુલ નબીબેગને તેમની ભલામણ કરતા જવાની દરખાસ્ત કરી, અને તેઓ (લેખકના પિતા) પણ એકેએક જણની અંગત ઓળખાણ કરાવી, તેની તરફ સદ્‌ભાવ રાખવો એવી ભલામણ કરી, દરેકનો હાથ લઇ અબદુલનબીના હાથમાં સોપી આપતા. તેમાનો એક જણ ચાદીના ફુલ બનાવીને લાવ્યો હતો તેણે તે ફુલ બંનેના માથા પર વેર્યાં. પ્રજાનો આવો સદ્‌ભાવ જોઇ અબદુલનબીબેગને પણ ઘણુ લાગી આવ્યુ અને તેણે કહ્યુ કે અત્યાર સુધી ઓદ્ધા પરથી ફારેગ થએલા અમલદાર તરફ લોકોની આવી સારી લાગણી

મારા જોવામા કદી આવી નથીઃ તમે તો હાકેમપણું સોગન્દ્રુજ લાગતું નથી (પ્રજાને રાજી રાખ્યા કરી છે). લેખકના પિતાએ જવાબ આપ્યો કે, કોઇ પાસેથી વસૂલ કરવા લાયક વાજબી પૈસો મેં તેની પાસે રહેવા દીધો નથી અને વગર કારણે એક પણ માણસને ઈજા કે નુકસાન કરવાનું વાજબી ધાર્યું નથી.

મોતની સામે બધી ઢાલો નકામી છે,
તેમજ આ વૈભવ, ચાંદી ને સોનાની પણ કશી
કીમત છે નહિ.

જેમ જેમ વસ્તુ સ્થિતિ જોતો જાઉં છું,
તેમ તેમ (મને જણાય છે કે) ભલું છે તે ભલું ને
(તે સિવાય) બીજું બધું
કીમત વગરનું છે.

ટૂંકામા, તે માણસોને નવા નીમાએલા નાયબ જોડે રવાના કરી પોતે આગળ ચાલ્યા. નીકળતી વખતે અને લોકોની વિદાયગીરીને લીધે મોડું થવાથી દિવસને છેડે પેટલાદ તાબે મોજે નારમાં મુકામ કર્યો. તે રાત્રે આ લેખકના રોગે એટલું બધું જોર કર્યું કે સવાર પડતાં સુધી એની જીંદગીની જ્યોત બળતી રહેશે કે કેમ તેની ખાત્રી ન હતી. છતા હજી એને માટે નિર્માણ થએલી ઘડી આવી પહોંચી નહતી તેથી પરોઢ ફાટના બાદ પોતે તદ્દન્ સાજો થઇ ગયો,એટલે ત્યાંથી કુચ કરી કસબે અરહર માતર આવી પહોંચ્યા. ત્યાં વરસાદ નડયો તેથી ન છુટકે ત્યાના ફોજદારના મકાનમા આશરો લેવો પડયો. એ ફોજદાર મહમદ બાબીએ એ સમયે બની શકે તેટલી વસ્તુઓ તૈયાર કરાવી હમારી પરોણાગત કરી. ત્રણ રાત ને દિવસ વરસાદ એવા જોરથી પડયો કે માણસને પોતાના ઘરમાથી બહાર નીકળવું કે જવું આવવું શકય ન હતું. ચોથે દિવસે પૂર્વના રાજાએ (સૂર્યે) પોતાની ફતેહનો વાવટો ચઢાવ્યો અને વાદળના લશ્કરને વીખેરી નાખ્યુ, ને હાથીની પેઠે ગડગડાટ કરતા વાદળાનો ગડગડાટ શમી ગયો અને દરેક જગાએ રોશની પથરાઇ ગઇ. વાત એવી બની કે એ વખતે થોડાં ખાટા લીંબુ કે જે તે જગાએ ઘણી મ્હોટી સંખ્યામા થાય છે ને મળી આવે છે, તે આણવામાં આવ્યા હતાં અને આવી તબીએત છતાં લેખકને એ

લીંબુ ખાવાની ઇચ્છા થઇ આવી. એ જીવશે એવી આશા હતી નહિ તેથી તેમ કરવા દેવામાં કોઇએ વાંધો લીધો નહિ, અને તેણે તેમાંનાં થોડાં લીંબુ મીઠા સાથે ખાધાં ને તરતજ તેને સારૂં લાગવા માંડ્યું. બે દિવસ સુધી એ ખાવાનું પોતે ચાલુ રાખ્યું અને તેથી આબેહયાત (અમૃત)ની અસર થતી તેને જણાઇ અને લાકડીનો ટેકો લઇ પોતે થોડાં ડગલાં ચાલી બહાર નીકળવા માંડ્યું. લેખકની તબીઅત સુધરવાની શરૂઆત અહિંથીજ થઇ. ટૂંકામા, હમે ત્યાંથી નીકળી કૂચ કરતા હતા એટલામાં સૈયદ અકીલખાનનો કાગળ આવ્યો કે લેખકના પિતાએ ધોળકે જવું અને ત્યાંથી તેની સાથે સુરત જવું. સમયને અનુસરી-કારણ મહારાજાને હૈદર કુલીખાન વચ્ચે બનાવ નહતો તેથી-લેખકને તેના પિતાએ પોતાના કુટુંબનાં માણસો સાથે પાછો ખંભાત તરફ રવાના કર્યો ને પોતે ધોળકે જવા નીકળ્યા. લેખક ખંભાત પહોંચી જઈ મહમદ ઝમાન નામના વેપારીના એક ઘરમાં ઉતર્યો. શુક્રુલ્લાબેગ લેખક જોડે સારી રીતે ને સમભાવથી વર્ત્યો. સૈયદ અકીલખાન ધોળકેથી સુરત બંદર તરફ રવાના થયો અને ત્યાં પહોંચી ગયો. તે વખતે સંજોગ એવો બન્યો કે હૈદર કુલીખાન આલમપનાહ નામના કોટનો પાયો નાખવાનો ઇરાદો કરતો હતો. તેણે તે કોટના પાયાની ઈંટ સૈયદ અકીલખાનને હાથે ગોઠવાય તો ઘણું શુભ થાય, કારણ તે પવિત્ર સૈયદ કોમનો હતો, એવી ઇચ્છા બતાવી તેને હાથે ઈંટ ગોઠવાવી તે થોડા દિવસ ત્યાં રોકાયો, એટલામા ખિલાફતને પૃથ્વીપતિ-શહેનશાહની દરબારમાથી હુકમ આવ્યો કે મહારાજાના કુંવર અભેસિંહની બદલીને લીધે સોરઠની અને ગોહેલવાડ પરગણાની ફોજદારી હૈદર કુલીખાનને સોંપવામાં આવી છે,અને તે હુકમમા ત્યાના નાયબની જગા સૈયદ અકીલખાનને આપવાનો આગ્રહ કર્યો હોવાથી તેણે તે જગા સ્વીકારી. લેખકના પિતાએ દીર્ઘ દૃષ્ટિ વાપરી આ ઓધ્ધો સ્વીકારવાની તેને ના કહી, કારણ એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે અમુક માણસ અમુક કામને માટે જ લાયક હોય છે; તેથી પોતે તેને સમજણ પાડી કે સોરઠની ફોજદારીને અંગે રાતદહાડો લાબી મુસાફરીઓ કરવી પડશે અને એ દોડાદોડી તમારાથી કરી શકાશે નહિ, તેથી એ કામમાંથી તમને મુક્ત કરવામા આવે તો બહેતર. પરંતુ પોતે રાજી હોવારૂપ માથું હલાવ્યું હતું (હા કહી હતી) તેથી તે એકનો બે ન થયો, અને તેણી તરફ જવા રૂખસત લઇ રસ્તે પડ્યો. આ લેખકના પિતાને વાટે જતાં જંબુસર પાસે આવી પહોંચતા વિચાર આવ્યો કે લેખકને બીમાર છોડી તેને જવું પડ્યું હતું, અને કાંઇક અંશે સોરઠ જવું તેમના સ્વભાવને

ગોઠતું ન હતું, તેથી મોજે કાવી કે જે ખંભાત બંદરને સામે કિનારે આવેલું છે ત્યાં આવી હોડીમા બેસી ખંભાત આવ્યા. શુક્રુલ્લાબેગને એમના આવવાની ખબર પડતા એમને આવકાર આપવા એક સ્વાર સામે મોકલ્યો, અને રાતનો વખત હતો તેથી જાતે મળવાનું તથા સામા આવવાનું નથી બની શક્યું એવો સબબ બતાવી બીજે દહાડે પોતે જે મીજમાની આપવાનો હતો તેમા હાજર રહેવાનું તેમની પાસેથી વચન લીધુ. બીજે દહાડે તેઓ સૌને મળ્યા અને જ્યા સુધી તેઓ ત્યા રોકાયા ત્યા સુધી તેઓ બને એકબીજાને મળતા રહ્યા. ધોળકે પહોચી જઇ સૈયદ અકીલખાને સલામત મહમદખાન બાબી, મહમદ યહ્યા બાબી અને બીજા બધા જમાદારો પર સિપાઇઓની માગણી કરવાના કાગળ મોકલ્યા. સિપાઇઓ ટૂકડીબંધ ને રોજ બરોજ આવી તેની નોકરીમા દાખલ થયા. વળી લેખકના પિતાને ત્યા બોલાવવા વારવાર ઘણા આગ્રહપૂર્વક કાગળો લખ્યા, પરંતુ તેમણે આખ આડા કાન કરી, આવીશ, આવીશ, એમ કહી, ઉડાવ્યા કર્યું. આમ આવવા જવામા મુસાફરીનો વખત હદથી બેહદ વધારે થઈ જવાથી ન છૂટકે તેઓ ત્યાથી ઝટ ચાલી નીકળ્યા. આશરે ત્રણેક હજાર સિપાઇ જમા થઇ ગએલા હોવાથી પોતે કૂચ કરીને લોલીયાના (ગોલીયાના, ધંધુકા પાસે) પહોચી ગયો. સોરઠ પ્રાતની સરહદ અહિંથી શરૂ થાય છે તેથી સૈયદ અકીલખાને મોજે પાલીતાણા પર લશ્કર લઇ જઇ પહેલો તેના પર હુમલો કરી તે સર કર્યું. અને સિપાઈઓના હાથમા ઘણો લૂંટનો માલ આવ્યો સૈયદ અકીલખાનને ખ્યાલ પણ ન હતો કે મામલો આવો નીવડશે અને તેથી લૂંટાએલો માલ સિપાઇઓ પાસેથી તે પાછો મેળવી શક્યો નહિ, પરંતુ લૂંટાએલા ઢોર પાછા આપી મધગને તે પોતાની છાવણીએ પાછો ફર્યો નહામા લાબો પથ કાપેલો હોવાથી લાગેલો શારીરિક થાક અને તે ઉપરાત લૂંટાએલો માલ તે પાછો ભેળા ન કરી શક્યો (તેની નાસિપાશી) તેના સોરઠ તરફ રવાના થયાના સમાચાર સાભળતા જે જે જમાદાર એની નોકરીમા દાખલ થયા હતા તેમને ઘેર મહારાજાએ ધમકી આપી કહેવડાવી મોકલ્યુ કે જો સોરઠ પ્રાતમા કોઈ રીતની ખલેલ થશે અથવા ત્યાના નાયબનો વાળ સરખો પણ વાકો થશે તો તે કાર્યોની જવાબદારી તેમના કુટુંબીઓ અને બૈરાછોકરા પર પડશે, અને એ મતલબના કાગળો તેમને દરેકને ઘેરથી જમાદારાને પહોચી ગયા અને તેથી બ્હીકના માર્યા તેમણે બીજા દરેક કામને આગળ ઠેલી દીવમા નાખી પોતાના મુશારા (પગાર) ની વાત આગળ કરી એટલે તેમની માગણીનો અર્થ પણ ખુલ્લો થઈ ગયો. હવે

મૂર્બના વખતથી ગુજરાતને સંબંધે એ ધારો ચાલતો આવે છે કે સોરઠના ફોજદારોના હાથ તળેના સિપાઈઓનો પગાર તેઓ લોલીઆના (ગોલીઆના) ગામે પહોંચે ત્યારથી ચઢતો ગણાય, તેથી ત્યાં મુકામ કર્યાં બાદ થોડા દીવસે તથા પાલીતાણાની ચઢાઈ બાદ તેમનો પગાર ચૂકવવો આવશ્યક થયો. સૈયદ અકીલખાને આ લેખકના પિતા પાસે આ મુશ્કેલીમાંથી છૂટવા તથા આ આફતમાંથી મુક્ત થવાનો રસ્તો બતાવવા સલાહ માગી. તેમણે ગોહેલવાડના નાયબ ફોજદાર સલાબત મહમદખાન બાબી કે જે એ જગા લેવાની ઇચ્છા ધરાવતો હતો તેને મુકરર કરી, સિપાઈઓને પગારની રકમ માટે તેનો હવાલો આપી, તેમની રસીદો લઈ લીધી. જેઓ તેના હાથ નીચે નોકરી કરવામાં માનહાની સમજતા હતા તેમને થોડું ઘણું તેમનું નીકળતું હતું તે આપી દઇ ધોળકે આવ્યા અને ત્યાંથી પાછા ખંભાત આવી પહોંચ્યા.

વડોદરા તાબે મોજે મુંજપુર પર હૈદર કુલીખાનનો લશ્કર સાથે હુમલો, કાઝમબેગખાનનું ખપી જવું, અને સોરઠની નાયબ ફોજદારી પર તેના ભાઈ માસૂમકુલીનું નીમાવું

હૈદર કુલીખાન આજ સાલમા પોતાના તાલુકાના પરગણાનો બંદોબસ્ત કરવા એક લશ્કર તૈયાર કરી તોપખાનું સાથે લઇ સુરત બંદરથી નીકળ્યો અને પોતાની મદદમા અમદાવાદથી સફદરખાન બાબીને એક ટૂકડી લઈ આવવાનું કહેણ મોકલ્યુ ને પોતે આગળ વધ્યો. વડોદરાનો નાયબ ફોજદાર કાઝમબેગખાન તેને આવી મળ્યો અને લશ્કરને મોખરે રહેવાનું તથા બંડખોરોને શિક્ષા કરવાનુ કામ તેને સોંપવામા આવ્યું. પોતાની પાસે કોળીઓની મ્હોટી સંખ્યા હોવાને લીધે મુંજપુરનો જમીનદાર ગર્વિત થઈ ગયો હતો ને તેના તરફથી મળવી જોઇતી વાજબી મહેસૂલ તથા પેશકશ સંબંધે સીધો જવાબ આપતો ન હતો, તેથી તેને ઉખેડી નાખી તારાજ

કરવા માટે હિંમતથી પોતે કમર કસી. જમીનદારે સામા થવા રૂપી હાથ માથા પર ધરી તેને મારી હઠાવવા રૂપ હાથ આગળ કરી લડાઈ માંડી, અને યુદ્ધ રૂપી ભઠ્ઠી તોપ ને બંદૂકના આતશથી ગરમ થઈ બંને બાજુનાં થોડા માણસો મુઆ ને ઘવાયા. કાઝમબેગખાન કે જે આ હિંમતભર્યા પ્રયાસોનું મૂળ હતો ને જે એક તોપ આગળ કાઢી મોરચાઓ દુશ્મનની નજદીક લઈ આવ્યો હતો, તેને અકસ્માત એક બંદૂકની ગોળી કપાળના લમણા પર વાગવાથી શહીદ થયો (મરી ગયો), પણ તેના ન્હાના ભાઈ રઝાકુલીએ પોતાના આગ્રહરૂપી કપાળને નિરાશાની ધૂળથી મલીન ન થવા દેતા હિંમત અને બહાદૂરીથી તે મોરચાનો બચાવ કરવાનું કાયમ રાખ્યુ. બીજા થોડા દિવસ સુધી ઝપાઝપીનો આ મામલો લંબાયો. છેવટ એ જમીનદાર ગતને વખતે પોતાનું મકાન ખાલી કરી નાસી ગયો. હૈદર કુલીખાને પોતાના ગુસ્સાના આતશથી તે મકાનને આગ લગાડી અને બીજા મકાનો ને તોડી પાડવાનો હુકમ કરી તેને રસ્તાની ધળમા મેળવી દીધા આમ કરી તે બીજી બાજુ તરફ જવા નીકળ્યો, એટલામાં રસ્તામા સોરઠ જીલ્લામાથી સૈયદ અકીલખાનના પાછા ફરવાના સમાચાર મળ્યા તે સાભળી એને ઘણુ ખોટુ લાગ્યુ અને તેથી નાયબ ફોજદારીનો એ ઓધ્ધો લેવા તેણે સફદરખાન બાબીને આગ્રહ કર્યો, પણ તેણે વધારે ફોજ તથા ખરચના નાણાની માગણી કરી આ ઉપરથી તેણે કાઝમબેગના ભાઇ રઝાકુલીને એ બાબત વિશે કહ્યુ તેણે કોઈ પણ જાતનું બ્હાનુ ન બતાવતા હદર કુલીખાનની મરજી તથા ઇચ્છાને તાબે થવાનુ સ્વીકાર્યું અને સનદ (નીમણુકની લેખી આજ્ઞા) પોતાનો મ્હોટો ભાઇ માસુમઅલી જે અમદાવાદમા હતો તેના નામની કાઢવાની વિનતી કરી તે અરજ કબૂલ થઈને એ ધોળકે આવ્યો ને ત્યાથી બંને ભાઈઓ સાથે સોરઠ તરફ રવાના થયા જેવા એઓ અમરેલી કસબા સુધી આવી પહોચ્યા કે મહારાજાએ નીમેલા ફતેહસિંહ મારવાડીએ બીકના માર્યા જૂનાગઢ ખાલી કરી દીધુ અને તેમણે પોતાનો કારભાર શરૂ કરી દીધો આ ઉપરથી માસુમઅલી અને તેના ભાઈની હિંમત ને બહાદૂરીની છબી હૈદર કુલીખાનના મન પર ચિતરાઈ ગઈ આ સાલમાં ઈનાયતુલ્લાખાન કે જે આગલે વરસે બે પવિત્ર ને શ્રેષ્ઠ શહેરો (મક્કા મદીના)ની યાત્રાએ ગયો હતો તે હજ્જની સઘળી ક્રિયાઓ પૂરી કરી સુરત બંદરે આવી પહોચ્યો ને ત્યાથી અમદાવાદ આવી બાર વાડને રસ્તે તેજસ્વી હજૂરશીના દરબારમા જવા નીકળ્યો બંદોબસ્ત સાચવવાના પગલાં લેવા તથા જમીનદારો પાસે પેશકશ ઉઘરાવવા માટે

સોરઠ તરફ જવા મહારાજા જમાબંદી કરતા તથા મહેસુલ ઉઘરાવતા ચાલ્યા અને નવાનગર પહોંચી ત્યાં આગળ પેશકશની રકમ વધારે માગવાથી તેમને થોડા દહાડા તોપ ને બંદૂકથી ચાલતી લડાઈમાં ગુજારવા પડ્યા ત્યારપછી ત્યાંનો મામલો પતાવી દ્વારકા ઉર્ફે જગત્ જે હિંદુઓના મોટા તીર્થનું જાણીતું પવિત્ર ધામ છે ત્યાંની યાત્રાએ જવાને ઇરાદે ખંડણી ઠરાવતા ઉઘરાવતા રવાના થયા. સૈયદ અકીલખાન કે જે (સોરઠથી) પાછા આવ્યા બાદ શારીરિક વ્યાધીને લીધે ધોળકામાં થોભ્યો હતો તે (ત્યાંથી) અને લેખકના પિતા ખંભાત બંદરેથી અમદાવાદ આવ્યા, અને મહમદ મોઆઝની બદલીમાં તૈયબખાન જેને શહેરના નાવારસી માલખાતાની નોકરી પર નીમાવાનું માન મળ્યું હતું તે પણ આવી પહોંચ્યો. મહારાજાના નાયબો ઘણાખરા કામોમા સિતમ વાપરી લોકોનો માલ જોરજુલમથી લઈ લેવા ને લૂંટવા મંડી પડયા હતા. કોઈ એક અમુક કામમાં તેમને અબદુલ હમીદખાનના સંબંધીઓમાથી એકની જોડે ટંટો થયો. આ અરસામા મનસબદારો તથા લશ્કરી અમલદારોથી શહેર ભરેલુ હતું ને તેઓ આ ખાનાજંગીમાં ભાગ લેવા બહાર પડયા, એટલે મારવાડીઓએ જોયું કે આપણું ધાર્યું થશે નહિ તેથી તેમની જોડે સલાહ કરી એ વાત જતી કરી. આવા આવા ઘણા બનાવો તથા નવા નવા રિવાજ (ના ત્રાસ) ની ફરીઆદ ખિલાફતને પૃથ્વીપતિના દરબારમા પહોચવાથી તેમણે સુબાની બદલી કરી.

સમસામઉદ્દૌલા ખાન દૌરાનની સૂબેદારી, અબદુલ હમીદખાનની નાયબગીરી અને હૈદર કુલીખાનની દીવાની

મહારાજા અજીતસિંહની બદલીમા ખિલાફત ને પૃથ્વીપતિની દરબારમાથી સાત હજારી જાતી મનસબ ને સાત હજાર સ્વારવાળા સમસામઉદ્દૌલા ખાન દૌરાન નસરતજંગ કે જે અમીર ઉલ ઉમરા સૈયદહુસેન અલીખાન બહાદુર ફિરોઝજંગના નાયબ તરીકે મીરબક્ષીનું કામ કરતો હતો, તેની અમદાવાદની સૂબેદારી પર નીમણુક થઈ, અને હિ. સ ૧૧૨૯ ના બીજા જમાદી માસની ચોવીસમી તારીખે ખાજા અબદુલ હમીદખાનના નામનો નાયબ સૂબા તરીકેનો હુકમ તથા તેણે કારભારમા દાખલ થઇ (ઓહ્દો સંભાળી લઈ) શહેર તથા પરગણાના રક્ષણ તથા બચાવ કરવો એવુ ફરમાન કાઢવામાં આવ્યાં. આ હુકમ બે ત્રણ દિવસ છૂપો રાખી પોતે સિપાઈઓ (લશ્કર)

એકઠા કરવામા રોકાયો, અને (તેમ કર્યા) બાદ તે વાત તેણે જાહેર કરી અને મહારાજાના નાયબોને તેમની ઇચ્છા અનિચ્છાએ કાઢી મૂકયા. મહારાજા પોતે પાછા ફરતા હતા અને (શહેરની) પાડોશમા આવી પહોચ્યા હતા તેમને આ બનાવની ખબર પડી ને પોતે આશ્ચર્ય પામ્યા અને જેમ સાપનું ગુંચળુ વળે છે તેમ મનમા ગુચવાયા. એઓ ગમખાણ કરશે એવી બ્હીક હોવાથી અબદુલ હુમીદખાનના મનને નિરાંત ન હતી તેથી તેણે શહેરને દરવાજે તોપો ગોઠવી બહાદૂર માણસોના હાથમા સોપી હતી તેમજ બુરજ અને કોટની ગઢીઓને મજબૂત બનાવી મહારાજાને અટકાવવાની તૈયારી કરી રહ્યો હતો. મહારાજાએ મોજે સરખેજથી ઉપડી સાબરમતીને પેલે કિનારેથી રેતીમા થઇ શાહીબાગમા આવી છાવણી નાખી. કાપડ બજારની મહેસૂલ ખાતાના દારોગાની જગાએ નાહરખાને પોતાના ભાઇ શેખ રૂહઉલ્લાને નાયબ નીમ્યો અને પોતે જઈ મહારાજાને મળ્યો. પોતાની બરતરફીને લીધે તથા પોતાના નાયબોને કાઢી મૂકવામા આવ્યા હતા તેને લીધે મહારાજાનુ મન એક રીતે ખાટુ થઇ ગયું હતું અને તેથી લડાઇ કરવાના ઇરાદાથી પોતે ત્યા થોડા દહાડા મુકામ રાખ્યો નાહરખાન કે જે મહારાજના કારભારી ને વકીલનું કામકાજ હંમેશ કરતો હતો, તેણે સમાધાનીપૂર્ણ શબ્દો વડે શીખામણ આપી અશકય ખ્યાલો કરતા રોકી વાજબી રસ્તો ને તેના ફાયદા બતાવી રજબ ઉલ મુરજ્જબ માસની અગીઆરમી તારીખે જોધપુર તરફ પોતાની જોડે કૂચ કરાવી તેમને લઇ ગયો. મહારાજા ત્યા મુકામ કરી પડેલા હોવાને લીધે અબદુલ હુમીદખાન શહેરના રક્ષણ અને બચાવ સિવાય બીજું કશુ કામ કરતો ન હતો તે (હવે) નિઝામત (લશ્કરીખાતા) જોડે સબધ ગખનાગ ફોજદારો તથા થાણદારોને નીમવા તથા સૂબાના શરતી મહાલોના વસૂલાતી ખાતાના અમલદારોને મુકરર કરવાના કામમાં લાગી ગયો.

મગળવારે ભરાતા બજાર (ગુજરી)નું બંધ થવું અને પૂર્વના રિવાજ મુજબ શુકરવારે ગુજરી ભરવાનું નક્કી થવું

શુકરવારનો દીવસ છૂટીનો હોવાથી તેમજ તે દીવસે જામે મસ્જિદમા જુમ્માની નિમાઝ પઢવાને લોકો ભેગા થતા હોવાથી, જૂના વખતથી ગુજ-

શતના સુલતાનોના સમયમાં ભદ્રના દરવાજાની સામે અને ત્રણ દરવાંજે સુધીનાં રસ્તાપર શુક્રવારે શુક્રવારે બજાર ભરાતું હતું તે (દરેલે) દહાડે આસપાસ ને આજુબાજુના દસ દસ પંદર પંદર કોસ દૂરના કસબા ને ગામડાંઓમાથી લોકો આવતા ને માલનું વેચાણ સારાણ કરતા અને એ બહાને જુમ્માની નિમાઝ પઢવામાં પણ દાખલ થઇ જતા. આ રિવાજ હઝરત ખુદ્દ મકાન (ઔરંગજેબ)ના વખત સુધી ચાલુ હતો. તે વખતના એક નાઝીમના અધિકારમાં કોઈ અમુક સબબને લીધે એ બજાર મંગળવાર કે જે પણ છુટ્ટીનો દીવસ હોય છે તે દીવસે ભરવાનું નક્કી થયું અને એ રિવાજ અત્યાર સુધી ચાલુ હતો. મુસલમાનોને નિમાઝ માટે બેગા તો થવુંજ પડે છે એ વાત પર નજર રાખી આ સમયમાં નાઝીમના નાયબ અબદુલ હમીદખાને સાઠ વરસ સુધી જે રિવાજ ચાલુ હતો તે બંધ કરી મંગળવારે બજાર ભરવું નહિ એવો ઢંઢેરો પીટાવી, આગલા વખતમા હતો તે (શુક્રવારનો) દીવસ નક્કી કર્યો, કે જે રિવાજ હજુ સુધી ચાલુ છે. આજ સાલમાં પવિત્ર ઝીલહજ માસની આખરે સૈયદ અકીલખાનના આગ્રહને લીધે આ લેખકના પિતા રાજધાની તરફ રવાના થયા કે જેથી ત્યાં જઈ જો બને તો તેને માટે એક (નવો) દ જ્જો કે ઓહદો, ખ સ કરીને સુબાની દીવાની મેળવવા તલાશ કરે. ઉદેપુર નજદીક પહોંચતાં ઇરાન દેશનો એલચી મીર મુર્તઝા કે જે આ બાજૂ આવતો હતો તેનો મેળાપ થયો. તે માહોમાંહેના કોઈ ટંટાને લીધે ત્યા રોકાયો હતો. એલચીના ભાઇ મોહતરમખાને એ ટંટાની સફાઈ કરવા (મટાડવા) તેમને આગ્રહ કરી ત્યા થોભાવ્યા. એ બનાવની વિગત અત્રે આપવાની જરૂર નથી. આ દરમ્યાન હૈદર કુલિખાનને સૂબાનો નાયબ નીમવામાં આવ્યો. અકીલખાન સોરઠથી પાછો આવતો રહ્યો હતો તેથી તેને ઘણું માઠું લાગી ગયું હતુ, તેને લીધે હવે પોતાને વધારે વખત ત્યાં થોભવુ સલાહકારક ન લાગવાથી લેખકના પિતાને લખી જણાવ્યુ કે તેમણે પાછા આવતા રહેવું કે જેથી તેઓ બંને સાથે જવાનો વિચાર કરે.

નાયબ સૂબા તરીકે હૈદરકુલીખાનનું નીમાવું.

હી. સ. ૧૧૩૦ ના સફર ઉર્ફ મુઝફ્ફર માસની છઠ્ઠી તારીખે ખ્વાજા અબદુલ હમીદખાનની ફેરબદલીમા તેની જગાએ હૈદર કુલીખાન કે જે

સુરત બંદરમા હતો તેની નીમણુંકની સનદ મમમામઉદ્દદોલાની મહેર સહ થની આવી. હૈદર કુલીખાને જઝીયાખાતાના અમીન શેખ ઈસ્લામખાનને તે જગા સંભળી લેવા તથા પોતાના આવી પહોચતા સુધી શહેરના બચાવ તથા રક્ષણનું કામ કરવા તથા ખબર રાખવા લખી જણાવ્યું. અબદુલ હમીદખાને પોતાના ઓહદાનો ચાર્જ સોપી દઈ રાજધાની તરફ રવાના થવાનો દઢ વિચાર કર્યો. સૈયદ અબ્દલખાને પણ મહેર અલીખાનના બાગમા આવી મુકામ કર્યો. તેજ દીવસે લેખકના પિતાનો પત્ર કે જેમા લખ્યુ હતુ કે હું પાછો ફરૂ છુ ને મોડાસા સુધી આવી પહોચ્યો છુ, તે તેને મળ્યો. તેણે વગર ઢીલે જવાબ મોકલ્યો કે હું પણ આવવા નીકળી પડયો છુ, અને તેથી પોતે જે જગાએ આવી પહોચ્યા હોય ત્યાથી નીકળી પડી તેમણે રસ્તામા તેની જોડે એકઠા થઈ જવુ. બીજે દીવસે એ અને અબદુલ હમીદખાન સાથે સાથે નીકળી પડયા હૈદરકુલીખાને પહેલા રબી માસની પહેલી તારીખે સુરત છોડી અમદાવાદ તરફ કૂચ કરવા માડી. તેને આવકાર આપવા મહેરઅલીખાન, સફદરખાન બાબી, સલાબત મહમદખાન, જવાનમર્દખાન, ખબરપત્રી મહફૂઝખાન, સમાચારલેખક મહમદ મોઆઝમ, મુખ્ય મુખ્ય મનસબદારો ને અમલદારો સામે ગયા. નાહરખાનના ભાઇ શેખ રૂહ નાને ત્યાં રહેવુ મુનાસબ ન લાગવાથી પોતે પાદશાહની દરબારમા જવા રવાના થયો આવકાર આપવા સામે જનાર મડળમાથી કેટલ એક મહી નદીના કાઠા સુધી અને કેટલાએક તેની આજુબાજુ, આગળ પાછળ જઈ પહોચ્યા ને તેને મળ્યા છેવટે પેટલાદ કસબાની સરહદમા તેનો મુકામ થયો ત્યાના કામકાજનો નીકાલ કરવાનો હોવાથી થોડા દીવસ ત્યા મુકામ રાખ્યો

સફદરખાન બાબી જોડે ખાનાજંગી.*

જાદૂગર જેવા ખેલાડી આસમાને આ અરસામા વળી એક નવી બાજી ખેલી આ ટૂકમા જણાવેલી હકીકતની વિગત નીચે મુજબ છે. લશ્કરના સિપાઈઓ એક કૂવા પર પાણી કાઢતા હતા ત્યા સફદરખાન બાબીના અને અલફબેગ જમાદાર કે જે હૈદરકુલીખાન જોડે આવ્યો હતો

---

* ખાનાજંગી એટલે ઘરમાં લડાઇ કુટુબમા પરસ્પર થતા અણબનાવને માટે એ શબ્દ વપરાય છે Civil war માટે પણ વપરાય છે.

તેના પખાલીઓ વચ્ચે બોલાચાલી થઈ. એવામાં બંને બાજૂના કેટલાક હલકા માણસો કે જે ત્યાં હાજર હતા તેમણે પોત પોતાની તરફના પખાલીઓનો પક્ષ લીધો ને તેમની મદદે ઉભા રહ્યા, અને તેથી ટંટા, બોલાચાલી ને ઉશ્કેરણીથી આગળ વધી ગયાં અને પરિણામે લાકડી, પત્થર ને છેવટે તલવાર ને ખંજર ઉછળવા માંડયાં. હલકા ઇસ્લામ ને બદમાશો તથા સામાન્ય વર્ગના માણસોએ લીધેલો પક્ષ તો એક બાજૂએ રહી ગયો અને તેમાં સારાં સારાં માણસો જોડાયાં અને છાવણીમા ધુમાધુમ ને કોલાહલ થઇ રહ્યાં. અલફજંગના પક્ષના માણસો જોર કરી સફદરખાનની છાવણી સુધી પહોચી ગયા. ત્યા કોઈને આ એકાએક બનેલા બનાવની ખબર ન હોવાથી ત્યાના માણસો પોતપોતાને કામે અને જુદે જુદે ઠેકાણે ગએલા હોવાથી છાવણી પર આવી પહોચી શક્યા નહિ, તેથી તેમને ન છૂટકે વેરણ ખેરણ થઈ જવું પડયુ અને બાબી (ની છાવણી) નો માલઅસબાબ લૂંટાઇ ગયો. વૃદ્ધાવસ્થા તથા હાલચાલ કરવાની શક્તિના અભાવને લિધે સફદરખાનને તો પોતે હતો ત્યાજ રોકાઇ રહેવું પડયુ એના થોડા અંગત નોકરો એની પાસેથી ખસ્યા ન હતા. હૈદર કુલીખાનને આ વાતની ખબર થતા પોતે આ ઝઘડાણ કરનાગઓને ઠપકો તથા દમદાટી આપી વધારે નોકશાન કરવાની મના કરી અટકાવ્યા, અને બની શક્યો તેટલો લૂંટાએલો માલ પાછો અપાવ્યો અને સફદરખાનને પોતાની પાસે તેડાવી મંગાવી ઘણા મીઠા શબ્દોથી વાત કરી તે રાજી થાય એવી રીતે તેને સમજાવી માફી માગી, અને પોતાને એ બનાવથી શરમ લાગી છે એમ જણાવ્યુ છે, અને કહ્યુ કે સારા માઠાનુ બનવું તો તે મહાન શક્તિમાન ને મનુષ્યના સરજનહાર (પ્રભુ)ની ઇચ્છાને આધીન હોય છે.

જે બનવાનું હોય છે તે બને છે જ, તે અટકાવી શકાતું નથી.

નસીબમા જે લખેલું હોય છે તે બને છે જ, તે ખાળી શકાતું નથી માટે જે હકીકત બની ગઈ છે તેને લીધે પોતાના મનમા કોઈ રીતનુ માઠું લાગવા દેવું નહિ. આવી રીતની વાતચીત કરી ચેતે તેના મનનુ સમાધાન કર્યું:

ડહામ દેવાની જરૂર જ હોય,

ત્યા મલમ લગાડો, તો તેથી ફાયદો થતો નથી,

પણ તેથી કાંઈ ફાયદો થયો નહિ, અને મુસાફરીનો સામાન કે અસબાબ દશો મારી પાસે રહ્યો નથી તેથી શહેરમાં જઇ તે જગાની લાવી આવી પહોચુ

છુ એવુ તેણે બહાનુ બતાવ્યુ તેનુ ભલુ વિચારનારાઓએ તેને કહ્યુ કે તારે જે જોઈએ તે સામાન વગેરે મળવાનો અહિંથી બંદોબસ્ત થઈ શકશે, છતા તેના મગજમા બીજો જ ખ્યાલ આવ્યો હતો તેથી તેમણે એને ઘણો પણ સમજાવ્યો છતા તેમની વાત તેણે સાભળી નહિ, અને પોતે અમદાવાદ આવ્યો અને લશ્કરી સિપાઈ તથા માણસો, જાણીતા તેમજ અજાણ્યા, શહેરના તેમજ પરગણાનાને નોકરીમા રાખી લેવા તથા કોળીઓને ભેગા કરવા, ઘણી ત્વરાથી મંડી પડ્યો, અને ટૂંક સમયમા થોડી તોપો તથા ચાર પાચ હજાર સ્વાર ને પ્યાદા તૈયાર કરી ભૂતકાળમા જે કાંઈ બન્યુ હતુ તેનો બદલો લેવા તથા પોતાના પર જે કાંઈ વીત્યુ હતુ તેનુ વેર લેવા–નદીમાથી વહી ગએલા પાણીને પાછુ વાળવા–ને વિચારે મોજે વસ્વાની પેથી તરફને રસ્તે છાવણી નાખી હૈદરકુલીખાન પેટલાદથી કૂચ કરી એ જગાની નજદીક ખારી નદીના કાંઠા સુધી આવી પહોંચ્યો હતો આ નદી પાર ઉતરવાનુ સહેલુ હોવાથી એણે ત્યા મુકામ કર્યો હતો–ત્યા એને ખબર પડી કે સફદરખાન લશ્કર સાથે એને આવકાર આપવા તથા સામા થવાના ઇરાદાથી આવેલો છે પણ તેણે દીર્ઘદૃષ્ટિ વાપરી વિચાર કર્યો કે, ખુનામરકીનો અગ્નિ ન સળગાવવો તેમજ પરસ્પર મન ઉંચા કરી વધારે ધૂળ ન ઉડાડવી તેથી રાતની વખતે મહેરઅલીખાનને મધ્યસ્થ તરીકે તેની જોડે વાતચીત કરવા મોકલ્યો એવુ કહીને કે તેણે ટંટાનુ મૂળ દૂર કરી, પેટલાદમા તેના ગત કરણીની આરસી પર જે કાટ (મેલ) ચઢ્યો હતો તે ઘસી નાખી જણાવવુ કે–

તારી જોડે હમારે શત્રુતા કેળવવાની ઇચ્છા નથી,

તેથી ત્યારે પણ મિત્રતાનો પ્યાલો ભાગી ન નાખવો જોઈએ

મહેરઅલીખાને પોતાનો સંદેશો સમાધાની ભરેલી રીતે અને તેનું ભલું ચાહી તેને પહોચાડ્યો પરંતુ ઇશ્વરેચ્છા કાંઈ બીજીજ હોવાથી તેની તેના પર બિલકુલ અસર થઈ નહિ

(તેણે) તાબેદારીને રસ્તેથી લગામ ફેરવી નાખી,

તે સલામતીનો રસ્તોજ ભૂલી ગયો

ઇશ્વરે જે નિર્માણ કરેલુ હોય છે તેને મનુષ્યની તદબીર ટાળી શકતી નથી રાતને છેડે મહેરઅલીખાન પોતાની મતલબ પાર ન પડવાથી પાછો ફર્યો, અને લડાઈ કરવી એમ નક્કી થયુ કે તરત હૈદરકુલીખાને તોપખાનુ આગળ મોકલી મોરચા તૈયાર કર્યા અને સામાવાળાનો આગળ વધવાનો રસ્તો બંધ કર્યો પૃથ્વી પર પ્રકાશ ફેલાવતા સૂર્યના ઉગવા બાદ બન્ને

બાજૂએથી તોપખાનાએ ગડગડાટ કરવા માંડ્યો, અને તેના ધુમાડા રૂપી વાદળાંઓ ઉંચે જવા માંડયાં, અને અગ્નિના કરારૂપી વરસાદે વરસવા માંડયું, તથા બને બાજૂના બહાદૂર લડવૈયાઓની શૌર્યની તથા વેર લેવાની નસો ધડકવા માડી.

બંને બાજૂનાં લશ્કરો લડાઇ માટે હારબંધ (સફ સમારી) ઉભા રહ્યાં,
અને પૃથ્વીની આખી સપાટીને લશ્કરથી ભરી નાખી.

બહાદૂર લડવૈયાના બે સાગરોએ ઉછળવા માડયું અને તેના મોજાંની છોળો એક બીજાની સામે અથડાવા લાગી, અને બને પક્ષના હિંમતવાન સિપાઈઓએ ઘણાં બહાદૂરીભરેલા પરાક્રમો કરી બતાવ્યા. પરંતુ સફદરખાનના લશ્કરનો મ્હોટો ભાગ કોળી વર્ગનો તથા કસબાતીઓ (ગામડીઆઓ) નો હતો, મેદાનમા થતા યુદ્ધો, વ્યૂહરચના, નાની મોટી તોપોના ગોળા અને બાણોનુ છૂટવુ (જે તેમણે કદી જોએલું હતુ નહિ) તે તથા જેમનું આવી બન્યું હતું તેમને મોતની ધૂળમા રગદોળાતા નજરોનજર જોઈ તેમની આખોમા ધારતી પેઠી અને તેથી પહેલા કોળીઓ ને પછી કસબાતીઓની ટૂકડીઓ કે જે તેમની મદદે આવી હતી તે સઘળા ન્હાસી ગયા.

એ જંગલીઓ વગર ઢીલે ન્હાસી ગયા,
જેમ હરણ ને બકરા વાઘથી ન્હાસે છે તેમ.

સલાબત મહમદખાન, જવાનમર્દખાન, મહમદ અમદ ઘોરી, અને એના બધા ભાઈઓ ને સગાઓ, શહેરમા રહેતા શૂરવીર નરો અને બહાદૂર લડવૈયાઓ તથા સાબરમતીને પેલે કાઠે વસતા નરવીરો કે જેઓ જાણીતા ને પ્રખ્યાત હોવા ઉપરાત, આબરૂ ને ઈજ્જતદાર હોઈ પોતાના સગપણને કારણે મોટા મોટા ખાનો (સરદારો)ની નોકરી કરતા હતા અને જેઓ પૂઠ બતાવવી એ વાતને શરમ ભરેલી ગણી તેમ કરવા તૈયાર ન હતા, તેમણે તેવા માણસોની ટૂકડી સાથે લઈ લડાઈના મેદાનમા શૂરવીરતાનો પગ ટેકવી ઉભા રહેવાને ઇરાદે, તે જંગલીઓના ન્હાસી જવાનો બનાવ તથા કેટલાએક અસંતોષિ માણસો (બેદિલો) જે પાછળ (બાકી) રહી ગયા હતા તેમના રથંભો હાલી ઉડવાની નિશાનીઓ જોઈ, એક સામટા ઘોડા દપટાવી સામાપક્ષના મધ્ય ભાગપર હુમલો કર્યો, અને મારતે ઘોડે જે હાથીપર હૈદરકુલીખાન બેઠો હતો તેની પાસે પહોચી ગયા. અને એવુ ઉત્તમ જાતનું શૌર્ય દાખવ્યું કે જે કોઇ તેમની આગળ આવતું તેને પોતાનું માથું પોતાની સામે (કપાઇ પડેલું) જોવુ પડતું. બંને બાજૂના ઘણા લડવૈયાઓ રણક્ષેત્રની ભૂમી પર લોહીમા આળોટતા પડયા. પરંતુ આ હુમલે

લંઇ જતી વખતે એ ટૂકડીના એકઠાપણાની દોરી તૂટી અને તેને પરિણામે સૌ છૂટા પડી ગયા. એ મરદારોમાથી દરેક જુદી જુદી તરફ વિખેરાઈ ગયો અને જેઓ તલવારના ઘાથી (મરતા) બચ્યા તેઓ આકાશ ગંગામાના નક્ષત્રના તારાની માફક એક બીજાથી છૂટા પડી સલામતીનું સ્થળ શોધવા મંડયા. સલાબતખાનનો હાથ તલવારના સ્હેજ ઘાથી જખમી થયો હતો. સફદરખાન થોડા ખાસ સિપાઈઓ લઈ હાથી પર સવારી કરી સામે ઉભો હતો તે આ બનાવ બનવાથી પોતાનાં માણસોના આગ્રહને વશ થઈ બીજી બાજૂ જવા નીકળી પડયો. હૈદરકુલીખાનની ઇચ્છા લડાઇ કરવાની હતીજ નહિ તેથી તેણે તેની પૂઠ પકડી નહિ ટૂંકામાં આ ત્રાસદાયક (ખીણ) સ્થળ છોડી ગયા બાદ સફદરખાન મોજે આતરસુંબે બહ્લુ જમીનદારના રહેઠાણે પહોચી ગયો અને પોતાના છોકરાંઓના શા હાલ છે તેની ખબર કાઢી તો તેને જણાયું કે સલાબત મહમદખાન, જવનમર્દખાન, મહમદ અસદ અને બીજા સંબંધીઓ તેજ દીવસે રાત્રે એકની પાછળ બીજો એમ નીકળી પડયા હતા અને સાબરમતીને પેલે કાઠે આવેલા પરાઓમા ભેગા થઈ પોતાના કુટુંબીઓને શહેરમાથી (શહેર) બહાર ખસેડી પાલણપોર તરફ રવાના થઇ ગયા હતા. આને લીધે પોતે પણ તેજ તરફ જવા નીકળી પડી તેમને જઈ મળ્યો. બીજે દીવસે હૈદર કુલીખાન કૂચ કરતો શહેરથી બે ગાઉ પર આવેલા મોજે ઇસનપૂર આવી પહોચ્યો અને ત્યા ત્રણ દહાડા મુકામ રાખી પછી હજરત શાહ ભીખન (ઇશ્વર તેમની કબરને પવિત્ર રાખે)ની દરગાહ કે જે શહેરની હદમાં સાબરમતીને કિનારે આવેલી છે ત્યા આવી ઉતર્યો અને બીજા રબી માસની પહેલી તારીખે શાહીબાગમા આવી મુકામ કર્યો અને ત્યા દોઢ માસ રહ્યો, અને પહેલા જમાદી મહીનાની સોળમી તારીખ ને સોમવારે પોતે ભદ્રમા દાખલ થયો અને પોતાનાં ઓહ્દાનાં કામકાજ કરવા તથા બંદોબસ્ત ને વ્યવસ્થા કરવામાં ગુંથાયો. ખંભાત બંદરના નાયબ મુનસદ્દી શુકુલ્લાબેગને પોતે લખી જણાવ્યું કે તેણે સુરત બંદર તરફ જઇને ત્યાની પણ ખબર રાખવી. વળી સૈયદ ફૈઝુલ્લા કે જે સૂબાના મુખ્ય મનસબદારોમાનો એક હતો અને જે આ મુલક–દેશ–અને પ્રાતના કામકાજથી વાકેફગાર હતો તેની મારફતે પોતાની પાસે રજૂ થએલાં ઘણાંખરાં કામો તથા રાજકારભારનો બંદોબસ્ત ને વ્યવસ્થાના કાર્યો કેમબ કર્યાં. બાબી જોડેની લડાઇના બનાવથી તેની સત્તા, જાપતો અને બંદોબસ્ત એક રીતે એવાં તો સખત થઇ ગયાં કે કોઈ પણ માણસનામા (તેની સામે) માથું ફેરવવા જેટલી હિંમત રહ્યી

પણ રહી નહિ. હૈદરકુલીખાન વિદ્વતા રહિત હતો નહિ તેથી તેણે આ ફતેહનું વરસ નોંધી રાખવા નીચેની કવિતા રચી.

જેવા હૈદરના વાવટા દેખાયા,

તેવા અફગાનોના વાવટા ઉંધા પડયા.

અલમહા (વાવટા) એટલે અફગાન શબ્દમાંના એ અલેફ તે ઉંધા પડે (કાઢી નાંખવામા આવે) તો "ફગન" શબ્દ રહે છે. જેની સંખ્યાસૂચક (અબજદની) રીતે* ગણત્રી કરતાં, હિ. સ. ૧૧૩૦ નીકળે છે.

ચુમોતેરીઓ એ નામે જાણીતો થયેલો દુકાળ

આજ સાલમાં એક સખત દુકાળ પડયો કે જે ગુજરાતના લોકોમાં ચુમોતેરીઆને નામે ઓળખાય છે રૂપીઆના ચ.ર શેર બાજરો ને મઠ થઈ ગયાં; તે પણ ઘણી મહેનતે અને અવર્ણનીય મુસીબતે કેટલાએકનેજ મળી શકતા. છતાં નાયબસૂબાના જાપના તથા સત્તાનેલીધે ગરીબ માણુસ પર જુલમ કરવાની કોઈની મકદૂર નહતી. વળી બહારથી જે દાણો આવતો હતો તેને માટે એવી ગોઠવણ કરવામા આવી હતી કે તે બધો રાય રૂધનાથદાસ કે જે હૈદરકુલીખાનનો દીવાન હતો તેના ઘરને બારણે લઇ જવો ને ત્યા તેનું વેચાણ કરતું; ત્યાથી સૌને પોતાના નસીબ (હિસ્સા) તથા ભાગ જેટલું મળતું. અગર જો કે તે 'અતે ખેતીને નકામો એવો વરસાદ પડયો તો પણ તેથી ઉજ્જડ ને વેરાન ભાગોમાં લીલોતરી ઉગી નીકળી, અને ઘણાં ગરીબ લાચારને માણસોએ જરૂર (ભૂખ)ના માર્યા આવી, પોતાની મેળે ઉગી નીકળેલી, લીલોતરીના પાંતરા રાંધીને ખાઇ, પોતાના ભૂખરૂપી અગ્નિને શાંત પાડવા માંડયો પણ તેનું પરિણામ એ આવ્યું કે તેઓ રોગને મરણના ભોગ થઈ પડયા. પોતાના છોકરા એક ને બે રૂપીઆની કીમતે વેચી નાંખવા માંડયા. વળી લોકોને કોગળીઆ (કોલેરા)ની અસર જણાવા માંડી અને તેથી ઘણા મરણને શરણ થયા. પહેલા જૂના વખતથી ગુજરાતમા દાણા, ઘી, તેમજ ખાવાપીવાની વસ્તુની કીમત

* અલેફ, બે, વગેરે કેટલાક અક્ષર અબજદની ને ફારસીમાં સંખ્યાસૂચક છે. આવી રીતના મધ્યની લીટીઓમાંથી અમુક અક્ષર લઈ તેનાથી સૂચીત સંખ્યા લઈ તેનો સરવાળો કરવાથી અમુક બનાવનું વરસ મળી આવે છે; એ રીતે ગણતાં આમાંથી હિ. સ. ૧૧૩૦ મળી આવે છે.

પેટે સુરાખી (કાણુવાળા) અને કમી વજનના રૂપીઆ જેને લોકભાષામાં ચલણી અને બાકરખાની રૂપીઆ કહેતા હતા તે અપાતા હતા, પરંતુ આ દુકાળના વરસમાં નવા સિક્કા પાડવાનું નક્કી થયું અને તે સિક્કાઓ હજુ સુધી વપરાશમાં ચાલુ રહ્યા છે. આ અરસામાં સફદરખાન તરફથી પાલણપોરના ફોજદાર ગઝનીખાન ઉર્ફે મહમદ ફીરોજ ઝાલોરીને હૈદરકુલીખાન તથા સફદરખાન વચ્ચેનો અણબનાવ ઉભો થયો હતો તે દૂર કરવા તથા બન્નેનાં અંતઃકરણ નિર્મળ કરવાના સુલેહ ભરેલા કામપર મોકલવામાં આવ્યો. તે અમદાવાદ આવ્યો ને હૈદરકુલીખાનને મળી કહ્યું કે ઇશ્વરેચ્છાને આધીન થઈ જે બનવા કાળ હતું તે બન્યું પણ હવે

લડાઇ કરતાં સુલેહ હંમેશાં વધારે સારીજ છે.

હૈદરકુલીખાનને તો પહેલેથીજ એ વાત (અણબનાવની) પસંદ હતી નહિ તેથી ખરા મનની લાગણીથી પોતે એક સમાધાનપૂર્ણ પત્ર લખી સફદરખાનને તેના દીકરાઓ જોડે આવવાનું આમંત્રણ મોકલ્યું, અને તેઓ આવ્યા પણ ખરા અને તેમની મુલાકાત પણ થઇ. ઇરાનના વાલીનો એલચી મીર મુર્તઝા પણ આજ અરસામાં ઉદેપુરથી આવી પહોંચ્યો ને મહેરઅલીખાનના બાગમાં તેણે પોતાનો મુકામ રાખ્યો. પોતાના મુખ્ય અમલદારોને લઈ હૈદરકુલીખાન તેને મળવા ગયો અને નદી કિનારે આવેલું મહેરઅલીખાનનું મકાન કે જે મકાન, મહમદ બેગખાનનાં કેટલાંક મકાનોને તેણે તરતમાંજ લીધાં હતાં તેમાંનું એક હતું. તેમાં તેના ઉતારાની તજવીજ કરી, ત્યાં ઉતાર્યો. મોમિનખાનના ભાઇ મહમદ અબદુલ્લાને ઠેઠ સુરત સુધી એની મહેમાનગીરી કરવા માટે હજૂરથી તરફથી નીમવામાં આવ્યો હતો તે પણ તેની સાથે હતો. એને ઇનામ તરીકે પાંચ હજાર રૂપીઆ આપવા મહેરબાની થઇ હતી. તેમાંથી બે હજાર રૂપીઆ મહેલના ખાનગી ખજાનામાંથી અપાઇ ગયા હતા ને બાકીના ત્રણ હજાર રૂપીઆ આપવા માટેનો પરવાનો સૂબાના દીવાનના નામનો રજૂ કરી ખજાને આમરે (બાદશાહી-પબ્લીક ટ્રીઝેરી)માંથી લઇ લીધા. આજ સાલમાં ઈરાનના વાલી માટે એક પત્ર તથા થોડું ઝવેરાત લઇ એલચી તરીકે જવા માટે ઉચ્ચ હજૂરથી તરફથી રશીદખાનને નીમવામાં આવ્યો હતો, તે પણ અમદાવાદ આવી પહોંચ્યો કે ત્યાંથી સુરત બંદરે થઇ વહાણમાં બેસી પોતે ઇરાન જાય. વળી હજૂરથીનો બધા સૂબાના દીવાનો પર એવો પણ હુકમ નીકળ્યો કે(સરકારી)અમલદારોમાંથી જે પોતાના

ઓહ્દાની જગાપર હાજર ન રહેતો હોય અને પોતાના માણસોથી કામ લેતો હોય તેને બરતરફ કરવો. પવિત્ર મક્કા (ઈશ્વર તેની મ્હોટાઈ તથા ઇજ્જત વધારો) ના શરીફ, શરીફ સઇદ ગુજરી જવાથી તેનો પુત્ર શરીફ અબદુલ્લા તેની શરીફની ગાદીએ બેઠો હતો તેણે આ અરસામા હાજી સાલેહ નામના માણસને પોતાના એલચી તરીકે અરબ્બી તોખમના પંદર ઘોડા તથા એક પત્ર જેમા પોતાના પિતાના ગુજરવાના સમાચાર આપી, તેની હયાતીમાં રૂપીઆ એક લાખનું વર્ષાસન જે તેને મળતુ હતું તે પોતાને નામે કાયમ કરી આપવાની વિનતી કરી હતી (તે લઇ મોકલ્યો) તે પત્ર અને ઘોડા પવિત્ર પાદશાહની આગળ રજૂ થયા બાદ સુરત બંદરના ખજાનામાથી તેને દર વરસે સાલીમાનું આપવાનો ઠરાવ થયો. ચાલુ સાલનું સાલીયાનુ હાજી સાલેહ એલચી સાથેજ, વહાણોને હંકારી જવાની મોસમને સમયે, મોકલવા માટે હૈદરકુલીખાનને પવિત્ર દરબારમાથી હુકમ કરવામા આવ્યો અને વળી ફરમાન કાઢવામા આવ્યુ કે ભવિષ્યમા સાલોસાલ તેને રોકડ રકમ આપતા રહેવું. મૌલાના શેખ નુરૂદ્દીન મહમદની વિદ્વતા ને નિપુણતા સમ-સામઉદ્દૌલાના જાણવામા આવવાથી હજૂર આશાનું ફરમાન મળ્યુ કે તેમના પુત્રો શેખ મહમદ સાલેહ અને શેખ નિઝામુદ્દીન મહમદને રાજધાનીમા મોકલવા તથા તેમની જોડે પોતે "અશ્વ" (ઘોડા) પર એક પુસ્તક રચ્યુ હતું તે પણ મોકલવુ અને તેમના સીધાસામાન તથા વાટખરચી માટે એક હજાર રૂપીઆ આપવાનો પરવાનો કુતુબઉલમુલ્કની મહોર સાથનો સૂબાના દીવાનના નામપરનો કાઢવામા આવ્યો તેથી મજકૂર શખ્સો તેણી તરફ રવાના થયા. પવિત્ર શાહે એવુ ફરમાન કાઢયુ કે જાત્રાના બે (પવિત્ર) સ્થળો (મક્કા ને મદીના)મા વસતા ગરીબો (સૈયદો)ને આપવા માટે પાચ લાખ રૂપીઆ અમદાવાદ સૂબાના જઝીયાકરની આવકમાથી અમાનત કાઢવા અને તે રકમ ત્યા પહોચાડવા મહમદ હફીઝખાનને મુકરર કરવામા આવ્યો. ખજાને આમેરા (પબ્લીક-બાદશાહી-ત્રીજોરી) માટે મુકરર કરેલા પાયદળનો દરમાયો (પગાર) અમદાવાદ સૂબાના ખરચની વિગતમા દાખલ કરવામા આવ્યો હતો, પણ હવે એવો હુકમ કરવામા આવ્યો કે મામૂલી રિવાજ મુજબ તેમના પગાર-દરમાયાની-જવાબદારી સૂબાના નાઝિમને માથે છે, તેથી તેમણે પોતાનો પગાર તે ખાતેથી લેવો. સૂફી સમ્પ્રદાયના સત્ય તથા જ્ઞાનથી વિભૂષિત શેખ અલી સરહંદીને ખરચમા મદદ તરીકે રૂ. બે હજાર તથા વિદ્વાનોમા શ્રેષ્ઠ એવા શાહ વજીહઉદ્દીન (ઈશ્વર તેની કબરને પવિત્ર રાખે) ના પુત્રોમાના એક સૈયદ અહમદને રૂ.

પાંચસો આપવા સૂબાના જઝીયાકરનાર ખજાનાપર હુકમ થયો; અને કાપડબજારખાતાના અમીનની જગા મીર ઇબ્રાહીમની ફેરફારીમાં સૈયદ ફતેહઉલ્લાને આપવામાં આવી, અને ખબરપત્રી મહફૂઝખાનના લખાણપરથી પવિત્ર શાહના કાનપર એવી વાત આવી કે હઝરત મહબૂબ આલમના પુત્રોમાંનો એક સૈયદ હામેદ શાહનશાહના રાજ્યાભિષેકને પ્રસંગે વાટખરચીના અભાવ તથા રસ્તાના જોખમને લીધે મુબારકબાદી આપવા હાજર થઈ શક્યો નહતો અને મામૂલી-ચાલતા આવેલા-રિવાજ મુજબ આગલા શહેનશાહોના રાજ્યાભિષેક પ્રસંગે તેઓ મુબારકબાદી આપવા દરબારી ઉંબરે (કચેરીમાં) આવતા ત્યારે તેમને રાજતરફથી ઉમદા પોશાક, પંદરસેં રૂપીઆ રોકડા તથા એક હાથણી અથવા હાથણીની કીંમત પેટે રૂ. ત્રણહજાર આપી નવાજવામાં આવતા, તેથી સૂબાના દીવાનપર ઉચ્ચ ફરમાન કાઢવામાં આવ્યું કે રસ્તામાં જરૂર પડે તેટલો સામાન સૈયદને આપવો અને તેને શહેનશાહની દરબારમાં રવાના કરવો; તે મુજબ તેને રવાના કરવામાં આવ્યો. અબ્દુલ હમીદખાન તથા સૈયદ અકીલખાનની શહેનશાહની દરબાર તરફ રવાના થવાની હકીકત પૂર્વે લખાઈ ગઈ છે. જ્યારે એ બંને ખાન અકબરાબાદની રાજધાનીએ પહોચી ગયા ત્યારે ત્યાંથી સૈયદ અકીલખાન પાટણના સૂબા સરબુલંદખાન પાસે ગયો, અને અબ્દુલહમીદખાન ખુદ હજુરશ્રી પાસે હાજર થઈ ગયો અને ટુંક વખતમાં સોરઠની ફોજદારી મેળવવાનું માન પામી ત્યાંથી પાછો ફર્યો અને શહેરની બહાર આવી પહોચ્યો. અને સિપાઈઓને નોકરીમાં રાખી લઈ સોરઠ તરફ ગયો. સૈયદ હામેદ શહેનશાહની ખિદમતમાં હાજર થઈ ગયો, તેને ચાલતા આવેલા રિવાજ મુજબ રોકડ નાણું તથા હાથણી આપી પાછા ફરવાની રજા આપવામાં આવી. વળી-યોગીઓમા શ્રેષ્ઠ એવા સંત અહમદખટુ (ઇશ્વર તેમની કબર પવિત્ર રાખે) ની દરગાહના વલી (મુતવલ્લી)ની જગા પણ તેને આપવામાં આવી. પોતાના છોકરા કાઝેમખાનને રાય રૂઘનાથદાસ જોડે નાયબ દીવાન તરીકે નીમી મહી નદીના પ્રદેશના જીલ્લાઓનો બંદોબસ્ત કરવા તથા વડોદરા પરગણાના અને તે તરફના મહાલોના ફિસાદખોરો તથા કોળીઓને નસીહત આપવા તથા સજા કરવા માટે હૈદરકુલીખાન પોતે ચાલી નીકળ્યો અને થોડો વખત એ પ્રદેશની પાડોશમાં રહી રજૂ થએલાં કામ કરવામા ગુંથાયો, તેવામાં

* શાહી ખજાનાના ચાર વિભાગમાંનો એક, જેમાં જઝીયાવેરાની ઉપજ જમે થતી હતી.

સૌભાગ્યવંત દરબારમાં રહેતા વકીલોના પત્રોપરથી જાહેર થયું કે સમસામ ઉદ્દૌલાની સૂબેદારી પરથી બદલી થઈ છે; તેથી પોતે કાઝેમખાન તથા રાય રૂઘનાથદાસને લખી જણાવ્યું કે પોતાની દીવાનીના સમયમાં જે જે કામ થયાં હોય તેની રીતસર નોંધ કરવા માટે એ (દીવાની) ખાતાના દફતર લખનારાઓને તેમને જોઈતા સરસામાન–સાધનો–માણસો ને નોકરો સાથે વડોદરે મોકલવા. વળી સૂબાના નાઝિમના આવી પહોંચતા સુધી શહેરના બચાવ તથા રક્ષણ માટે પાલણપોરના ફોજદાર ગઝનીખાન ઉર્ફે મહમદફીરોઝ ઝાલોરીને નાયબ તરીકે નીમ્યો. પહેલા રબી માસની પહેલી તારીખે કાઝેમખાને અમદાવાદ છોડયું અને તેજ દીવસે ગઝનીખાન પાલણપોરથી આવી શહેરમાં દાખલ થયો. ઈરાનના વાસીનો એલચી મીરમુર્તઝા તથા પાદશાહનો પગ લઇને જનાર રશીદખાન એજ અરસામાં એક બીજાની પાછળ અમદાવાદથી નીકળી સુરત બંદર તરફ રવાના થયા.

મહમદફરૂખ્સીઅર ઉદ્દરજતની પાદશાહની સલતનત, મહારાજા અજીતસિંહની સુબેદારી, હૈદરકુલીખાનની નાયબગીરી, અને મહેરઅલીખાન ને નાહરખાનની દીવાની.

કેટલાંએક કારણો—કે જે આ જગાએ લખવાની જરૂર નથી, કારણ આ પુસ્તક તો માત્ર અમદાવાદ સૂબામાં બનેલી હકીકત તથા બનાવોનો ઇતિહાસ છે ને લીધે બાદશાહ મહમદ ફરૂખસિયર અને વઝીર કુતુબ ઉલ્મુલ્ક વચ્ચે અણબનાવ થયો. અમીર ઉલ્ઉમરા સૈયદહુસન અલીખાન-બહાદૂર આ વખતે દક્ષિણ પ્રદેશની સરદારી ભોગવતો હતો, તેને ખબર હતી કે બાદશાહના મનનું વલણ તેના ભાઈ તરફ સારૂં નહતું, અને તેથી પોતે એક મ્હોટા લશ્કર સાથે અને રાજા શાહુના પ્રધાન (મદાર ઉલ-મહામ) બાલાજીરાવ અને પચાસહજાર મરાઠા ઘોડેસ્વારોની ફોજ પણ સાથે લઈને પાયતખ્ત દિલ્હી તરફ ઉતાવળે આવવા નીકળી પડયો ને ત્યાં પહોંચી મહમદ ફરૂખ સિયરને મહેલમાં કેદ કરી પાછળથી શહીદ કર્યો (મારી નાંખ્યો.)

વફાદારીને રહેં રસ્તાની ધૂળ સમાન બનાવી.
જુલમને આસમાન સુધી પહોંચાડયો.

ન તને લોકોની શરમ લાગી
કે ન ત્હેં ઇશ્વરની પણ દરકાર કરી.

અને હઝરત ખુલ્દ મંઝેલ (ઔરંગઝેબ)ના પુત્ર મહમદ રફી ઉશ્શાનના પુત્ર મહમદરફી ઉદ્દરજાત હિ. સ ૧૧૩૦ ના પહેલા રબી માસની આઠમી તારીખે સુલતાનીના તખ્તપર બેઠા, અને પોતાના મંગલમય રાજ્યાભિષેક સબંધે તથા સામ્રાજ્યનો બંદોબસ્ત તથા કારભાર કર્યા જવાના વંધ હુકમો સૂબાઓના નાઝિમો તથા દીવાનો પર કાઢવામા આવ્યા. સુલતાનોની ફેરફારી થતી વખતે કુતુબ ઉલ્મુલ્કે અમદાવાદની સૂબેદારી પર તેની નિમણુક કરવાની આશા આપી, મહારાજા અજિતસિંહને પોતાના પક્ષમા લઈ લીધો હતો, તેણે આ અરસામા, મહારાજા તરફથી પોતાના સ્વતંત્ર (પૂર્ણસત્તા સાથનો–જાથુકનો) નાયબ નીમાય ત્યાસુધી, મહેર અલીખાન કે જે એ સૂબાના મનસબદારોમા એઘ પદ ભોગવતો હતો, તેની (સૂબાના નાયબની જગાએ) નીમણુક કરવાનો ઉચ્ચ હુકમ બહાર પડયો. તે ઉપરથી બીજા રબી માસની પાચમી તારીખે તેણે પોતાનો ઓહ્દો સંભાળી લીધો અને રાતની વખતે પાદશાહના મંગલમય રાજ્યાભિષેકની ખુશાલીમા બજારની નહેર આગળની ઈમારતપર રોશની કરી અને નિઝામતના (લશ્કરી ખાતાના અગના) જે જે કામ હતા તે કરવા માડયા. સલામત મહમદખાન બાબીના પુત્ર મહમદ બહાદરને ફોજદારે ગિર્દ (શહેરબહારના પરા તથા સ હદનો ફોજદાર)[1] નીમ્યો, અને હૈદરકુલીખાનની ફેરફારીને અંગે સૂબાની દીવાની મહેરઅલીખાનને સોપવામા આવી. સદરહુ સાલના સદરહુ મહીનાની બાવીસમી તારીખ એટલે ઘોડાની સબ્જની ખરીદની મોસમ (પાનખર ઋતુ)ની શરૂઆતથી આ ફેરફાર થયો. મહમદરફીની ઉદ્દરજાતની ગાદીનિશીનીની બાબતમા કુતુબઉલ્મુલ્ક યમીનઉદ્દૌના સૈયદઅબદુલખાન બહાદર ફીરોઝજંગ સિપેહસાલાર યારે વફાદાર[2]ની મહોરવાળું ફરમાન ગાદીએ આવવાના પહેલા વરસના બીજા રબી મહીનાની નવમી તારીખે લખાઇ બહાર પડયું.

---

1. District Police Superintendent ને મળતો આવતો ઓહ્દો Mirat-Supp P 145 ૨ કુતુબઉલ્મુલ્કના ખિતાબો

બાદશાહી ફરમાનની નકલ

દીવાન (વઝીરાત) પદના ઉચ્ચ રક્ષક, શૌર્યના સ્થાન, મહેરઅલીખાન, જીવતા રહો! જેની શક્તિ વિધાતા જેવી છે, જેનો દબદબો સુલેમાન જેવો છે, જેની જાહોજલાલી સિકંદર જેવી છે, જે પાદશાહી અને પૃથ્વીપતિપદનો પાયો નાખનારા છે, જે સર્જનહારની સંપૂર્ણ કૃપાદૃષ્ટિ વડે સુલતાની અને તાજદારીને ચાલુ કરનાર છે, જે ન્યાયી પ્રભુની કચેરીની પરીપૂર્ણ બક્ષેશ (મેળવનાર) છે, જે દયાળુ ઇશ્વરના પ્રતિનિધિ, પવિત્ર પ્રભુના પડછાયારૂપ છે, તેવા બાદશાહ ગાઝી મહમદ રફી ઉદ્દરજાતની પાદશાહી દરબારમાથી વિશ્વવંદ્ય ને સૂર્યના કિરણ જેવો તેજસ્વી હુકમ કાઢવામાં આવ્યો (તે એવો) કે એક જાતનું દીવાનાપણું કે જે ફરૂખસિયરની પ્રકૃતિને લાગુ પડયું હતું તેને લીધે ન્યાયના રસ્તાથી દૂર જઈ તેણે ઉચ્ચ તૈમૂરી ખાનદાનના રીતરિવાજથી ઉલટાજ અને તેની વિરુદ્ધના કાર્ય કર્યાં અને તેથી પોતાનાં નાલાયક કામનો બદલો તેને મળ્યો અને પાદશાહીના તથા પૃથ્વીપતિપદના સિંહાસનને મંગલમયતા (દૈવીકૃપા) જેનો મિત્ર છે તેવા (હમારા) રાજ્યારોહણથી નવીન શોભા ને રોનક આસ થઈ. આખી પૃથ્વીપર જેથી બંદોબસ્ત ફેલાય એવા હુકમ તેણે સામ્રાજ્યના સઘળા નાઝિમો અને દીવાનો પર કાઢવા કે જેને અનુસરી આગલા રિવાજ મુજબ તેઓ પોતપોતાના ખાતાની વ્યવસ્થા તથા સૂબાનો કારભાર, અને પોતાના ઓહ્દાની જોડે તાલુકો રાખતા કામકાજ પૂર્ણ સત્તાથી કરવા ચાલુ રાખે; વળી તેમણે એવી રીતે અધિકાર ભોગવી અને કારવાઈ કરી બંદોબસ્ત રાખવો કે જેથી સઘળી રૈયત અમનચમનમા રહી, નિશ્ચિંત મને હમારૂં રાજ્ય સદા ટકે એવી દુઆ ગુજારી પોતાનો કામધંધો કરતી રહે, અને સત્તાવાળા માણસોનો જુલમી હાથ ગરીબ માણસોને સતાવતો બંધ રહેઃ એવી રીતે વર્તી તેઓ પાદશાહી મહેરબાનીના ઉમેદવાર થાય. આટલા સબબથી આ ઉચ્ચ ફરમાન લખવામાં આવે છે કે જેથી ખલીફપદની સત્તા ભોગવનાર શાહનશાહની દરબારમાંથી અસંખ્ય મહેરબાની અને નવાજેશો મેળવનાર વઝીરાતના ઓહ્દાનો તે રક્ષક, તે બદલ ઉપકાર માની, એ સત્તાવાળો હુકમનો અમલ કરે. આ બાબતમાં પૃથ્વીપતિની ખાસ આજ્ઞા છે એમ જાણવું. વળી મનસબદારોની જાગીરો કાયમ (બહાલ) રાખવા બાબત પણ એક ફરમાન કાઢવામા આવ્યું, એવું કે, આ અરસામા વિશ્વવંદ્ય તથા સૂર્યનાં કિરણ જેવા તેજસ્વી હુકમને પ્રસિદ્ધિની કૃપા પ્રાપ્ત થઈ

છે કે જેની રૂયે ખલીફ્પ' અને સત્તા ભોગવનાર શાહનશાહની (હમારી) દરબારમાંથી, મથળા ઉચ્ચ સરકારી મનમણદાગેની કુદ્દને(બધી) જાગીરો જૂના રિવાજ મુજબ બહાલ અને કાયમ ગખવામા આવે છે, તેથી દરેક દીવાનને લખી જણાવવું કે જાગીરદારોને આપેલા મહાલો પહેલાંની માફક બહાલ ગ્યા છે એમ ગણી, આ સુખપ્રદ સમયે નવી સનદો રજૂ કરવાની માગણી કરી તેમને તેમણે સતાવવા યા હેરાન કરવા નહિ [1] વળી નીચે જણાવેલો કવિતારૂપી લેખ કે જે સિક્કા પર પાડવા માટે નક્કી કરવામા આવ્યો હતો તે પ્રમાણે સિક્કા પાડવામાં આવ્યા.

"ઝદ સિક્કે બ હિંદ બા હઝાનાન બરકત
શાહનશાહે બહ્રો બર ફરી ઉદ્દરજાત"
દરિયા તથા જમીનના પાદશાહ, ફરી ઉદ્દરજાતે,
હજારો આશિશો સાથે હિંદમા (આ) સિક્કો પાડયો.

પહેલા જમાદી માસની દસમી તારીખે, નાહરખાન કે જે અસલને ઈઝાફો મળી જાતી ત્રણ હજારી તથા હજાર સવારની પદવીથી વિભૂષિત થયો હતો તથા જેણે મહારાજા અને કુતુબ ઉલ્મુલ્કની વચ્ચેના કાર્યોમા મધ્યસ્થ તરીકે વાતચીત કરી હતી, તેને ખિલાફત તથા પૃથ્વીના રક્ષકની કચેરીમાથી મહેરઅલીખાનની બદલીને સમયે સૂબાના દીવાનપદપર તથા હૈદરકુલીખાનની બદલીને સમયે પેટલાદ અને ધોળકા પરગણાની અને દોહદ કમસાની અમીનની જગા કે જે તેને સ્વાધીન હતી, તેનાપર તથા સાયરમહાલ અને કાપડ બજારના દારોગા તથા કરોડોના ઓહ્દાપર નીમી તે તેને સોપવામ આવ્યા, અને તેના નાયબ તરીકે તેનો ભાઈ રૂહઉલ્લાખાન આવી પહોચે ત્યા સુધી એ ઓહ્દાઓ મહેરઅલીખાનને સોપવામા આવ્યા. કુતુબઉલ્મુલ્ક યમીન ઉદ્દૌનાની મહોર સાથનું એક બાદશાહી ફરમાન, રાજ્યારોહણના પહેના વરસના પહેલા જમાદી માસની અગીઆરમી તારીખે લખાએલું, નાહરખાનના નામપરનું જઝીયાકર લેવાનું માફ કરવાની બાબતમા આવી પહોચ્યુ.

---

[1] જેમનાપર પાદશાહ યા સનદ આપનારની ખાસ મહેરબાની થતી તેમને દર વરસે નવી સનદ મેળવવાની એટલે તાજી કરાવવાની ફરજમાંથી મુક્ત કરવામાં આવતા સાધારણ રીતે તો તે સનદમાંજ તેણ લખવામાં આવઈ અહિ એક સામટી તેવી સૂચના આપી દીધી છે.

જઝીયાની માફી બાબતના ફરમાનની નકલ

એવી કે, ઉચ્ચતા તથા મહત્વના રક્ષક, વઝીરાત તથા બાદ્દશાહીના ભોગવનારા, નાહરખાન, જીવતા રહો ! હાલમાં, અધિકાર તથા હાકેમીને શોભાવનાર, જાહોજલાલી ને સત્તા ભોગવનાર, ઉમદતઉલ્‌મુલ્ક, બક્ષી ઉલ-મમાલેક, અમીરઉલઉમરા બહાદુર, ફિરોઝજંગ, સિપાહસરદારની મહોર સાથનો એક ખબરપત્ર દફતર (કચેરી) માં મળ્યો કે જેમાં અધિકાર તથા હાકેમીને શોભાવનાર, રાજરાજેશ્રી રાજા અજીતસિંહ તરફથી જઝીયો કર લેવાનું માફ કરવાની વિનંતી હમારી પવિત્ર સેવામાં અરજીરૂપે કરવામાં આવી છે, તેથી વિધાતાના લેખ જેવો આ તાકીદનો હુકમ પ્રસિદ્ધિનું માન પામ્યોઃ (તે એવો) કે એ કર માફ કરવાની બાબતને અગત્યતા આપે (માફ કરે). આ સબબને લીધે આ (બાદશાહી) ફરમાન લખવામાં આવે છે કે તે ઉચ્ચતાના રક્ષકે, આ બાબતમાં હમારા ઉચ્ચ હુકમને અનુસરી તેનો અમલ કરી અમદાવાદ શહેર તથા મજકૂર સૂબાના મહાલોના જઝીયા ઉઘરાવનાર ખાતાના મુતસદ્દીયોને તે ઉઘરાવતા અટકાવવા તથા આ કામ ઘણી સાવચેતીથી–કાળજીથી કરવું કે જેથી કોઇને પણ કોઇના તરફથી અડચણ વેઠવી પડે નહિ. આ બાબતમાં પૃથ્વીપતિ હજૂરશ્રીની તરફની આને દૃઢ તાકીદ સમજવી; જેથી કરીને એજ સાલના બીજા જમાદી માસની પાચમી તારીખ સુધીમા તો મહેરઅલીખાને એ હુકમ અમલમા મૂકી દીધો, અને તે તારીખથી આજ સુધી ફરીથી જઝીયા કર લેવાનું કોઇ પણ વખતે ઠેરવવામા આવ્યું નથી.* વળી સૂબાના દીવાન પર બીજો એક હુકમ કાઢવામાં આવ્યો કે જે નવા નવા ઓદ્દા હઝરત ખુલ્દમંઝેલ (ઓરંગઝેબ)ને ફરદોસઆશિયાનના સમયમાં કાઢવામાં આવેલા, અને જે હઝરત ખુલ્દમકાન (શાહજહાન)ના વખતમાં ન હતા તે બધા મોકૂફ કરવા, તેથી તૈયબખાન જે અમદાવાદ સૂબાના તથા સુરતના સુબારક બંદરના અયૂતાત ×ખાતાનો ઉપરી હતો તે મોકૂફ થયો અને હજુ સુધી

---

* જઝીયા કર ગેરમુસલમાનો પાસથી લેવાતો, અને તે બાદશાહી ખજાનામાં ભરાતો, ધર્માદાકાર્યમાં વપરાતો, ને એમાંથી કેટલીએક રકમો તો કેટલાકોને પેઢી દર પેઢી મળી જતી.

× અયૂતાત એટલે મૈયત પામેલા–ઓનવારસી–માણસોની મિલકત નોંધવાનું ખાતું.

એ બે શહેરોમાં એ ખાતું પાછું ખોલવામાં આવ્યુ નથી. આ સાલના શવ્વાલ માસમા નાહરખાનનો ભાઇ રૂહઉલ્લાખાન હજૂરમાથી આવી પહોચ્યો અને તેણે નાયબ દીવાનનો ઓહ્દો સંભાળી લીધો આજ સમયમા દાણો એક રીતે મોઘો થઈ ગયો તેથી નાયબ નાઝિમે કણીઆ મહાજનના બે મુખ્ય માણસોને પકડી તેમના પેટ ચીરી તેમને ઉંટ પર બાધી શહેરમા ફેરવ્યા, આને લીધે બીજાઓને ધડો મળ્યો અને મોઘવારી એટલી બધી ન રહી. તેણે કાઝેમબેગના છોકરા માસૂમકુલીને લશ્કર આપી તેની સાથમા, પોતાના છોકરા અશરફઅલીખાનને, પરગણાનો બંદોબસ્ત કરવા તથા પેશકશ ઉઘરાવવા મોકલ્યો. તેઓ સાબરમતી જિલ્લા તરફ મોરી ને મીઠ્ઠરીજ સુધી ગયા અને થોડા વખત બાદ પાછા ફર્યા. હૈદરકુલીખાનની કૈરફારીમા સુરત બંદરના મુતસદ્દીની જગા તથા રામનગરની સરહદના કિલ્લાના રક્ષણનું કામ ફિદવીખાનને આપવામા આવ્યાં હતા, પણ તે હુકમનો અમલ કરવામા આવ્યો ન હતો તેથી એજ સાલની રબીઉલ્‌અવલ (વસંત-ઋતુ)ની શરૂઆતમા તનફૂઝઈલ સાલમા અધિકાર તથા હાકેમીને શોભાવનાર, જાહોજલાલી ને સત્તા ભોગવનાર, બક્ષીઉલ્‌મમાલેક, અમીરઉલ્‌ઉમરા, બહાદૂર ફિરોઝજંગ, સિપાહ સરદારના નીમેલા માણસ સૈયદ હુસેનઅલીખાનને આપવામા આવી, અને તે જગાના નાયબની સનદ શેખ ઇસલામ ખાનને મળવાથી તે તેણી તરફ રવાના થયો. ખંભાત બંદરના મુતસદ્દીની જગા મહેરઅલીખાનને આપવામા આવી તેણે પોતાના પુત્ર અશરફ અલીખાનને પોતાનો નાયબ નીમ્યો. ઈરાનના વાલી (શાહ) તરફ પાદશાહનો પત્ર, થોડુ જવાહેર અને ઘોડા લઇ જવા રશીદખાનને મુકરર કરેલો હતો અને તેણી તરફ રવાના થવા માટે તે સુરત આવી પહોચ્યો હતો તે હકીકત આગળ લખાઈ ગઈ છે, પરંતુ મસમ્‌મા બળવો થએલો હોવાથી વહાણોને જવાનો રસ્તો બધ થઈ ગયો હતો તેથી તેને મજકૂર (સુરત) બંદરમા રોકાઈ રહેવુ પડયુ હતું. આ અરસામા પાદશાહી ફરમાન મુજબ જવાહેર વગેરે તેને મહેરઅલીખાનના માણસોને સોપી દેવુ પડયુ ખરચ પરગણું ખાજા અબદુલહમીદખાનના તાબામા હોવાથી અને (આગળના) હુકમ મુજબ ત્યાની મહેસૂલ હુંડીઓ મારફત હજુરથી તરફ જતી હતી તે અગવડ દૂર કરવાને એવો હુકમ કાઢવામા આવ્યો કે તે નાણા અમદાવાદની તીજોરીમા સૂબાના દીવાનને નામે ભરવા.

મહમદરફીઉદ્દૌલત જે શાહજહાન બાદશાહને નામે ઓળખાય છે તેની સલતનતનો સમય, મહારાજા અજીતસિંહની સૂબેદારી, મહેરઅલીખાનની નાયબ સૂબેદારી અને રૂહઉલ્લાખાનના નાયબ નાહરખાનની દીવાની

હઝરત જન્નત આરામગાહ (સ્વર્ગસ્થ) બાદશાહ રફી ઉદ્દરજાતને આગળથીજ ક્ષયજ્વરનો મરજ લાગુ પડેલો હોવાથી ઈશ્વરની એવી ઈચ્છા હતી કે તેમની જીંદગીના પાછલા ભાગમાં પણ થોડો વખત તેઓએ સુલતાનની ગાદીએ બેસવું, તે પ્રમાણે રાજગાદી ભોગવી મહાન રજબ માસની વીસમી તારીખે આ નાશવંત દુનિયાના રાજ્યાધિકારને છેલ્લી સલામ કરી તેઓ શાશ્વત ટકે એવા પ્રદેશ તરફ કૂચ કરી ગયા. પોતાના મ્હોટાભાઈ મહમદ રફી ઉદ્દૌલતને પોતાની પાછળ ગાદીએ બેસાડવા માટે પોતાના વજીરો તથા અમીરોને. પોતાના મરણકાળે, તેઓ ફરમાન કરી ગયા હતા, તેથી તેજ મહીનાની વીસમી તારીખ ને શનીવારે તેઓ ખિલાફત અને પૃથ્વીપતિની ગાદીએ બેઠા અને તે વિષેના બાદશાહી ફરમાનો તથા હુકમો આખા રાજના નાઝિમો તથા દીવાનો પર કાઢવામા આવ્યાં.

રાજ્યાભિષેક થવા બાબતના દીવાન નાહરખાનના નામપરના પવિત્ર (બાદશાહી) ફરમાનની નકલ

એવી કે, મહાન ઇશ્વરનુ સંપૂર્ણ શાણપણ કે જેનાપર દુનીયા ને દુનીયાવાસીઓના સુખની જવાબદારી રહેલી છે ને જે પૃથ્વી અને પૃથ્વીવાસીઓના બંદોબસ્ત જળવાઈ રહેવાનુ કારણ છે તે શાણપણના હુકમને અનુસરી જન્નતમા આરામગાહ પામેલા એવા (સ્વર્ગસ્થ) બાદશાહ ઉચ્ચ દરજ્જાની સીડીએ ચડનારા, ઉચ્ચ સ્વર્ગની વાડીઓના ઉચ્ચ માર્ગે જનારા, શાહ રફીઉદ્દરજાતે, ઈશ્વર એની કબર સુવાસિત રાખે, વસીયત (ફરમાન) કરેલુ હતું કે રાજ્યાસન, હમારા નામદાર ને સત્તાશાળી મ્હોટાભાઈ વડે શોભાયમાન થાય, તે વસીયત (ફરમાન)ને અનુસરી રજબમાસની વીસમી તારીખ ને શનીવારે, સર્યોદય સમયે, સામ્રાજ્ય તથા વિશ્વવિજેતાની મંગલમય ગાદીએ, ધર્મરક્ષક, શક્તિ સંપત્તિ ને સુભાગ્યને વધારનાર, મહત્ત્વ ને કીર્તિની મશાલને પ્રકાશિત કરનાર, શુભકારક છત્રની શોભા (હુમતું,) ગુરગાન કુટુંબના તાજની રોનક, સિકંદરના દરજ્જાના સમ્રાટ, સુલેમાનના

અર્બઆ‍િઆ સુલતાન (ખુસરો), ઈન્સાફી ખલીફ, દાગ જેવા ન્યાયી પાદશાહ, ઇશ્વરના ખાસ પ્રતિનિધિ, સરજનહારની વિશાળ દયાના પડછાયા જેવા વિશ્વ પ્રકાશિત પાદશાહના આરોહણથી નવીન શણગાર ને શોભા તથા અમાપ પ્રકાશ પ્રાપ્ત કર્યો. વળી તેજ સુભાગ્યથી પ્રકાશિત કિરણવાળી ક્ષણે એવા એક વિશ્વવંદ્ય ને સૂર્યના જેવા તેજસ્વી નીચે મુજબના હુકમને પ્રસિદ્ધીનું માન અને પ્રચલિત થવાનુ અહોભાગ્ય મળ્યુ (તે એવુ) કે હવે પછી પોતાના મગલમય ખેતાબ તથા મુબારક ને પવિત્ર નામને શાહજહાન પાદશાહ એવી મઝાથી શાહી ફરમાનોમા લખવા તથા બાદશાહી મહોરમા કોતરવા. વળી અત્યપ્રિય પાદશાહની નેયત (ઈચ્છા) સંપૂર્ણ રીતે સર્વે પ્રાણીઓને સુખ આપવા અને ખાસો આમ (ઉંચા નીચા) સૌને અમન ચમનમા રાખવા ઉપર જ દોરવાએલી હોવાથી સામ્રાજ્યના સઘળા નાઝિમ, કોજદાર ને દીવાન તથા આ હમેશ ટકે એવા રાજ્યના સર્વે કારભારીઓપર કૃપાથી પૂર્ણ ફરમાનો અને વિશ્વને વ્યવસ્થિત કરનાર હુકમો મોકલવા (આજ્ઞા થઇ) (તે એવા કે) ઔદાર્યને કૃપાની રૂએ સઘળા બાદશાહી નોકરોએ આગલા રિવાજ મુજબ પોતે જે કામકાજ કરતા હોય તે કરવા તથા તેઓ જે ફરજ બજાવતા હોય તે બજાવવા સંબંધે તેમને બહાલ કરવામા આવ્યા છે, તેથી તેમની ફરજ છે કે તેમણે મહેસૂલ આપનાર રૈયતની પરવરી, ગરીબ ને નિરાધાર માણસોને આશ્રય, મુસાફર તથા વટેમાર્ગુનું રક્ષણ, ટંટા ફિસાદને નિર્મૂળ, તથા શહેરમા જે હુલ્લડખોર માણસો હોય તેમને શિક્ષા કરવામા પુષ્કળ પ્રયત્ન તથા ઘણી કોશિશ કરવી, આટલા માટે આવી જનાબના હુકમ મુજબ આ ફરમાન લખવામા આવે છે, માટે સઘળા અધિકારીઓએ આવી પાદશાહી મહેરબાનીઓ અને કૃપાઓ માટે ઇશ્વરનો આભાર માની, નિશ્ચિંત મન રાખી, ઔદાર્ય ને મહેરબાનીપૂર્ણ દરબારમાથી સત્ય માર્ગદર્શક જે આ ફરમાન કાઢવામા આવ્યું છે તે મુજબ પોતાની નોકરી બજાવતા રહેવું વળી અમદાવાદ સૂબાની ટંકશાળોના મકાનોમા સોનારૂપા વગેરેના સિક્કા પાડી તેના પર નીચે લખેલી લીટી કોતરવી. આ બાબતમા પાદશાહના દરબારમાથી તરત અમલમા મૂકવા જેવો હુકમ નીકળ્યો છે એમ સમજવુ પાદશાહની પવિત્ર હજૂરમા જે દરજ્જો મુબારક મિસ્રા પર કોતરાયા તે નીચે મુજબ શાહજહાન બાદશાહ ગાઝીનો મુબારક સિક્કો. આજ મતલબનો હુકમ નાયબ નાઝિમ પર પણ કાઢવામા આવ્યો. મહારાજા અજીતસિંહ કે જેમને સૂબા તરીકે બહાલ કરવામાં આવ્યા હતા તેમના તરફથી નાયબ નાઝિમ તરીકે નીમાએલા મહેરઅલીખાન, અને સૂબાના નાયબ

દીવાન, રૂહઉલ્લાખાન; એ બંને જણાએ સાથે બેસીને (સંમત થઈને) તે મહાન પાદશાહના નામનો જ્યાં ત્યાં પડો વજડાવ્યો. અને ટંકશાળમાં પાડેલા સોના ચાંદીના સિક્કા પાદશાહના ખેતાબ કોતરાયાને લીધે પૂરેપૂરી કસોટીવાળા ચાલુ થયા. વળી દીવાની, દારોગી, કાપડ બજાર વગેરેના તથા કુલ્લે સાયર મહાલના કરોડી તથા અમદાવાદ સૂબાની પાયબાકીની× બાબતી તથા મજકૂર સૂબાને લગતા પેટલાદ તથા ધોળકા પરગણાની ફોજદારી, એ સર્વ જગાપર અગાઉના દસ્તૂર મુજબ નાહરખાનને બહાલ કરી કાયમ રાખવાનુ ફરમાન પણ કાઢવામા આવ્યું. તેમજ સૂબાના દીવાન ને નાયબ નાઝિમ વગેરે બાદશાહી મુતસદ્દીયો (અમલદારો) જોડે મળી, ઝવેરી કપૂરચંદ ભણસાળીનું ઘર જપ્ત કરવાનો હુકમ મળ્યો. સ્વર્ગસ્થ બાદશાહની વિધવા, મહારાજા અજીતસિંહની કુંવરી મહારાણીના દરમાયો જે રૂપીઆ અઢાર હજારનો ઠરાવવામાં આવ્યો હતો તે તેને અમદાવાદ સૂબાના બાદશાહી ખજાનામાથી પહોચાડતા રહેવા માટે પરવાનો (હુકમ) કાઢવામા આવ્યો, વળી મરહુમ બાદશાહના વખતમા ધર્માદા ખેરાતમા વાપરવા (મક્કે) મોકલવા માટે પાચ લાખ રૂપીઆ મહમદ હફીઝખાન દારોગાને આપવાના નક્કી થયા હતા તેમાથી બધા મળી ત્રણ લાખ રૂપીઆ તેને હવાલે થયા હતા, ને બાકીના બે લાખ રૂપીઆ સુરત બંદરે દારોગાપર ત્યા મોકલવા માટે મોકલવાનો બાદશાહી હુકમ નીકળ્યો. વળી મહાન મક્કા શહેરના રહીશ, હજજની યાત્રાએ જનાર યાત્રાળુઓના ઉપરી (મોઅલ્લમ) શેખ મહમદ ગૌસને ઈનામ તરીકે મીરજુમલા, મોઅઝમખાન, ખાનખાનાન, બહાદૂર સદરે જહાન, સદરુલ સદૂરની ભલામણ મુજબ, રૂપીઆ ત્રણ હજાર અમદાવાદની ત્રીજોરીમાથી આપવાનો હુકમ થયો. વળી જેમની પાસે જાગીરો હતી તથા જેમને પેટીયા (સદાવ્રત) અપાતા, ને છવાઈ ઓ બાંધી આપેલી હતી, તેમને તે સર્વે તથા ઈનામ તરીકે આપેલા વતન વઝીફા વગેરે ચાલુ રાખવા દરેક જાતની બક્ષેશો આગળની માફકજ કાયમ રાખવામા આવી અને તે સંબધમાં માટે નવી સનદોની માગણી કરી કોઈને સતાવવા નહિ એવા પવિત્ર હુકમો દીવાનપદના રક્ષક (મહેર અલીખાન) પર નીકળ્યા.

× Arrears of rent: બાકી રહેલી મહેસૂલ.

સુરત બંદરની આસપાસમાં પીલાજી ગાયકવાડ મરાઠાના બખેડાની શરૂઆત

આ અરસામાં પીલાજીરાવ ગાયકવાડ મરાઠાએ સુરત બંદરની આસપાસમાં બખેડો કરવારૂપ માથું ઉંચકી ગામડાંઓ પર હુમલો કરી, તેને તારાજ કરી નાખી પોતાને તાબે લઈ લેવાનો હાથ લબાવ્યો ત્યાંના નાયબ મુતસદ્દી શેખ ઉનઈમિલામખાને સૈયદ આકીલ તથા મહમદપનાહને એક લશ્કર લઈ જઈ તેની સામે થયા ને તેને હાંકી કાઢવા મોકલ્યા. તેમની વચ્ચે લડાઈ થતા મહમદપનાહ જખમી થયો, ને મરાઠાઓને હાથે કેદ પકડાઈ ગયો, પણ છૂટા થવા માટે દંડ ભરવાનું વચન (ransom) આપી છૂટો થઈ ગયો ત્યારબાદ દર વરસે ફરી ફરીને પીલાજીએ આ બાજુ આવવા માંડયું અને સુરત સરકારને લગતા તોકરૈહ (?) મામલતને તાબે આવેલા સોનપરા ગામને કબજે કરી ત્યાં રહેવા માંડયું વળી આજ વરસમાં સુરત બંદરથી રેશમી માલ લાધેલા કેટલાંક ગાડાં અમદાવાદ જતા હતા તેને મહી નદી ઓળંગતા ત્યાંના કોળીઓએ લૂંટી લીધા. આ ઉપરથી નાયબ નાઝિમ મહેર અલીખાને મુખ્ય અમલદારો, સરકારી (બાદશાહી)* અમલદારોની મહોર સાથની અરજી અને સૂબાના દીવાનની દૂક સહી સાથનો તાકીદ હુકમ મેળવી બાદશાહી ત્રીજોરીમાંથી એકલાખ પાંચ હજાર રૂપીઆ લીધા અને તેના વડે સિપાઈઓની ફોજ ઉભી કરી તેમની સામે થયો અને પરિણામે બની શકયો તેટલો કોળીઓએ લૂંટેલો માલ પાછો મેળવી તેના માલિકોને હવાલે કર્યો અને હવે બખેડો નહિ કરે તેવા તેમના જામીન લઈ પાછો ફર્યો.

---

* Belonging to the Imperial Service

હઝરત ફિરદૌસ આરામગાહ મહમદ રૌશન અખ્તરે, જેનો ખેતાબ મહમદશાહ બાદશાહ હતો તેની પાદ-શાહી, તથા મહારાજા અજીતસિંહની સૂબેદારી, મહેર અલીખાનની નાયબી તથા નાહરખાનની દીવાની અને રૂહઉલ્લાખાનની નાયબી

મરહૂમ બાદશાહના મૃત્યુ અને જન્નત આરામગાહ બાદશાહ મહમદ રફી ઉદ્દરજાતના અવસાન બાદ, મહમદ નીકૂ સીયર, નામના પાદશાહ ઝાદા મહમદ અકબરના નબીરા (પૌત્ર)ને, રાજ્યધાનીના શહેર અકબરા-બાદ (આગ્રા)ના અર્ક (કિલ્લા)મા રાજકેદી તરીકે રાખવામા આવ્યો હતો, તેણે આ અવ્યવસ્થિત સમયનો લાભ લઈ કિલ્લામાંના સૈનિકોને પોતાના કરી લઈ બળવો કરવાનો ઈરાદો કર્યો, અને ઘણાએક રાજાઓ અને ઉમરાવો કે જેમને મરહૂમ પાદશાહના મૃત્યુની ઘટનાને લીધે કુતુબ ઉલમુલ્ક અને અમીર ઉલઉમરા જોડે એક જાતનો અણબનાવ થયો હતો, તેમને પોતાના પક્ષમા રહેવાનુ કહેલુ મોકલી કાગળો લખ્યા, અને તેમાથી કેટલાએક જોડે ખાનગી પત્ર વ્યવહાર પણ ચાલ્યો. પણ આ છૂપી વાત ખુલ્લી થઇ ગઇ અને ઉચ્ચ અને નીચ દરેકે તેની ચરચારે કરવા માડી. મહમદ નીકૂ સીયરે પણ કિલ્લાને મજબૂત બનાવી પાદશાહ તરીકેનો પોતાનો વાવટો ઉરાડયો. આ બળવો દાબી દેવાને માટે કુતુબ ઉલમુલ્ક અને અમીર ઉલઉમરા એ હઝરત શાહજહાન બાદશાહની જોડે જોડે, તોપખાનાની સામગ્રી (અને તોપચીઓ) સાથે લઇ શાહજહાનાબાદ (દિલ્હી)ના પાટનગરમાથી નીકળી રાજ્યધાનીના શહેર અકબરાબાદ (આગ્રા) તરફ કૂચ કરી. ત્યા ઘેરો ઘાલ-વાના, તોપ બંદૂકનો મારો ચલાવવાના તથા મોરચા બાધવાના કાર્યમા તેમને થોડો વખત ગાળવો પડયો. એ અરસામા શવ્વાલ માસની આખરમા શાહજહાન બાદશાહનુ અવસાન થયુ. આને લીધે કુતુબ ઉલમુલ્ક તથા અમીર ઉલઉમરાએ, નજમુદ્દીન અલીખાન, કે જે અમીર ઉલઉમરાનો ભાઈ થતો હતો અને જે પાટનગર (દીલ્હી)ની સૂબેદારીનો ઓદ્દો ભોગવતો હતો તેને લખી જણાવ્યુ કે જેમ બને તેમ જલદી બાદશાહી કુટુંબના એક શાહઝાદાને તેણી તરફ મોકલવો, કે જેથી તેઓ આ તરફ પધારી પોતાની વંશપરંપરાની ગાદી પર બીરાજીને ગાદીને શોભાવે. હવે દૈવી તક-

દીરે તથા ઈખ્તિયારૂદ્દઓં એવી યોજના ઘડી હતી કે મહાન અને સત્તાશીલ પ્રભુના સેવકોમાંથી મહમદ રોશન અખ્તર, ઈબ્ને મહમદ જહાનશાહ બહાદર બિન હજરતે ખુલ્દ મકાન (ઔરંગઝેબ) પાદશાહી તખ્ત પર બીરાજે તેની શોભા વધારે. તેથી સૈયદ નજમુદ્દીન અલીખાન તે પવિત્ર શાહઝાદાની હજૂરમાં હાજર થયો અને ઉપલી હકીકત તેમને અરજરૂપે જણાવી, અને તે અરજ (સ્વીકારને દરજ્જે પહોંચી) કબૂલ રહી અને તેજ દીવસે જરૂર જેટલા સવાર વગેરે તૈયાર કરી ઝડપથી રાજધાનીના શહેર તરફ જવા પોતે નીકળી પડયો. વજીરો અને અમીર ઉમરાવોએ તેમને આવકારથી વધાવી લઈ મુબારકબાદી આપી. હિ: સ. ૧૧૩૧ ના પવિત્ર ઝિલકદ માસની પંદરમી તારીખે પોતાના વડવાઓની ગાદીએ બેસી પોતાનો ખેતાબ મહમદશાહ બાદશાહ રાખ્યો.

જ્યારે મૃત્યુ એક માથા પરથી મુકુટ પાડી નાંખે છે,
ત્યારે આસમાન તે બીજાના મસ્તક પર મૂકે છે,
(આસમાની) પિરોજી રંગની એ વસ્તુ તેજ છે કે જે
સામ ને હામના મસ્તકની આસપાસ પણ ફરી (રહી) હતી.

કુતુબ ઉલમુલ્ક તથા અમીર ઉલઉમરા અને બીજા અમીર ઉમરાવો ને ઉત્તમ પોશાકોનાં ઈનામો આપી તથા બીજી ઘણી નવાજેશો આપી નવાજ્યા અને માન આપ્યું અને ચાલતા આવેલા રિવાજને અનુસરી મુખ્ય વજીરનો સત્તાવાળો ઓદ્ધો તથા અમીર ઉલઉમરાનું પદ કુતુબ ઉલમુલ્ક તથા સૈયદ-અલીખાનને આપવામાં આવ્યાં. વળી એમ પણ ઠરાવવામાં આવ્યું કે બાદશાહે ગાદીએ બેસવાની મુબારક સાલની શરૂઆત મહમદ ફેરોખસિયરના મૃત્યુના દીવસથી ગણવી. તેમજ રાજ્યના સઘળા સૂબેદારો, ફોજદારો, તથા દીવાનો તરફ બાદશાહના ગાદીપર બેઠાના શાશ્વત શુભ સમાચાર તેમના સેવકોની જાણ માટે, વંદ્ય ફરમાનો તથા માન્ય રાખવા પડે એવા હુકમો કાઢવામાં આવ્યા. વળી ચાલતા આવેલા રિવાજ મુજબ અમદાવાદની સૂબેદારી પર અજીતસિંહને, તથા દીવાનના પદપર નાહરખાનને બહાલ કરવામાં આવ્યા અને મહેરઅલીખાને નિઝામતનું કામકાજ કરવા માંડયું.

બાદશાહના રાજ્યારોહણની બાબતના દીવાન નાહરખાંને ઉપરના ફરમાનની નકલ

આ શુભ સમયમાં કે જ્યારે અઝેડ (ઇશ્વર)ની અત્યંત કૃપા અને મહાન ને ઉચ્ચ (પરમેશ્વર)ની ઘણી મહેર વડે ખલીફાની બેઠકવાળા તખ્તે અને આસમાનના પાયાવાળી શાહી કચેરીએ સુલતાનોના સુલતાન, શહેનશાહોના શહેનશાહ, વિધાતા જેવા શક્તિશાળી, તેજસ્વી સત્તાવાળા, ઔદાર્ય પૂર્ણ ઇશ્વરની મહાન છાયા જેવા, સત્તાવાન પરમેશ્વરના ઉદાર પ્રતિનિધિ, સિકંદર જેવા પ્રભાવશાળી પૃથ્વીના રક્ષક, સુલેમાનની વીંટી જેવો અધિકાર ધરાવનાર, ન્યાય અને આભારના ઝંડાને ફરકાવનાર, જુલમ ને વિરોધના પાયા તોડનાર, ન્યાયનું રક્ષણ કરવામા શહેનશાહ દારા જેવા, રૈયતની ઇચ્છા પરિપૂર્ણ કરનાર હાકેમ હઝરત મહમદ રોશન અખ્તરના તેજોમય આરોહણથી શોભા, શણગાર, પ્રકાશ અને ઉચ્ચતા પ્રાપ્ત કર્યા. પોતાના ઉચ્ચ ખાનદાન તરફથી ચાલતા આવેલા કાનૂનના રક્ષણ માટે તથા કીર્ત્તિવંત ગૂરગાનવંશ તરફથી પ્રચલીત થએલા ધારાઓનો અમલ થતો રહે તેટલા માટે નીચે લખેલા પ્રભાવશાળી તથા મહેરબાનીપૂર્ણ હુકમોને પ્રસિદ્ધ થવાની શોભા ને પ્રચલિત થવાનો અલંકાર પ્રાપ્ત થયો (હુકમો નીકળ્યા): કે હવે પછી નીકળનારા રાજ્યના હુકમો અને શહેનશાહતના ફરમાનોમાં બાદશાહનુ મુબારક નામ મહમદશાહ એવી રીતનું લખવું અને નોંધવું (અંકીત કરવું). વળી રાજકારભારમા રોકાએલા રહેના મધળા અમલદારો તથા શહેનશાહ અને રાજ્યના કામ કરતા સઘળા અમલદારોને સૂચના આપવામા આવી કે સૌથી પહેલા તો તે પરમ પૂજ્ય ઇશ્વરની આરાધનાને શાશ્વત એવા આ સામ્રાજ્યના કાયમપણા તથા હમેશગીનું સાધન ગણી યથાશક્તિ તેની ભક્તિ કરવી. પછી સઘળા પ્રાણીઓને આશ્વાસન અને દિલાસો આપવાને આ સૃષ્ટિના સરજનહારની કૃપા મેળવવાનો વસીલો ગણી તે કર્તવ્યને દૃઢ બનાવવા ન્હાનામા ન્હાની બાબતમા ઉણપ રાખવી નહિ, તેમ એક ક્ષણપણ તે તરફ દુર્લક્ષિત રહેવું નહિ. દીવાનપદના રક્ષકે આ તાકીદ હુકમનો અમલ યોગ્ય રીતે કરવો. વળી ચાલતા આવેલા રિવાજ મુજબ સઘળા નોકરોને તેમના હોદ્દાપર બહાલ કરવા, અને આગલી સનદો મુજબ તેમના પગાર મુકરર કરવામાં આવ્યા હોય તેજ પગાર ચાલુ રાખવા, અને દરેકને પોતાનું કામ કરવા દેવું, અને અધિકારીઓનાં પગારનાં નાણાં

કરી, મજલ કાપી–શાહીબાગમા આવી પહોચ્યો ને ત્યા મુકામ કર્યો બીજે દિવસે મહેરઅલીખાન તથા માસૂમકુલી હાથીના એકજ હોદ્દા પર સવાર થઈ, લશ્કરી સવારી કાઢી નાહરખાનના ભાઈ રૂહુલ્લાખાન તથા બાદશાહી મુતસદ્દીયો અને સૂબાના મુખ્ય મનસબદારો સાથે તેમને આવકાર આપવા ગયા અને તેમની મુલાકાત કરી ભંડારીએ ભદ્રના કિલ્લામા દાખલ થઈ સૂબાનો કારભાર કરવા માડયો. નાહરખાને હજૂરથીને એક અરજી મોકલી જેમા ભંડારી જોડે આવી પહોચવા બાબત, રસ્તાના નિર્ભયપણા બાબત, જમી નદારો પાસેથી મુચરકા લેવા બાબત તેમજ શહેરના બચાવ માટે ભંડારી સાથે સખત ઉપાયો યોજવા બાબત તથા રૈયત જોડે સારી રીતે વર્તવાની સખત ભલામણ કરવા બાબત ખબર લખી હતી થોડા દિવસ બાદ નાયબ સૂબાના અધિકારના અરસામા શીબંદી નોકરોના હિસાબ કિતાબ તથા ખરચ વિશે ભંડારીને મહેરઅલીખાન જોડે તકરાર થઇ અને બંને વચ્ચે અણબનાવ ઉભો થયો. પોતાનો મોભો જાળવવા માટે તેની પાસે મ્હોટુ લશ્કર હતુ તે જોઈ ભંડારીએ ફરી લાગ આવે તેની વાટ જોતા એ વાત જતી કરી મહેરઅલીખાનને ત્યા રહેવુ સલાહ ભરેલુ ને મુનાસેબ ન લાગવાથી તે, ખભાત બદર કે જ્યાના મુતસદ્દીના ઓહ્દાપર એ નીમવામા આવ્યો હતો ત્યા ચાલ્યો ગયો. ઈનાયતુલ્લાની ફેરફારીમા શહેર કાકનો ઓહ્દો વડા કાજી અબ્દુલ હમીદખાનના ભાઈ મુસ્તરીદખાનને આપવામા આવ્યો એજ અરસામા મહમદ નીકુસિયરના વિજયનો ફેરમનો રાજધાનીના નગર (આગ્રા)મા થઈ ગયો દારઉલફતેહ (વિજયનગર) ઉજ્જનના સૂબાની જગા નિઝામ ઉલમુલ્કની ફેરફારીને લીધે સૈયદ દિલાવરખાનને આપવામા આવી અને નિઝામ ઉલમુલ્કને હજૂરમા બોલાવવામા આવ્યો. ત્યાના વિરોધ(ના વાતાવરણ) ને લીધે તેનુ મન નિશ્ચિંત ન હતું તેથી હજૂરમા જવુ તેને સલાહ ભરેલુ લાગ્યુ નહિ તેથી તેણે દારલ સરૂર (આનદનગર) બુરહાનપુર તરફ જવાનો રસ્તો પકડયો ત્યા સૈયદ દિલાવરખાન કે જેણે અમીર ઉલઉમરાની સૂચના મુજબ નિઝામ ઉલમુલ્કના ચાલી નીકળ્યા બાદ તેની પૂઠ પકડી હતી તેની જોડે લડાઈ થઈ અને તેમા તે મરી ગયો અને નિઝામ ઉલ મુલ્ક ખુજસ્તે બુનીયાદ (સુખપ્રદ પાયાવાળા) ઔરગાબાદ તરફ રવાના થયો હવે અમીર ઉલઉમરાના ભત્રીજા સૈયદ આલમઅલીખાન કે જેને દક્ષણનો નાયબ સરદાર નીમવામા આવ્યો હતો તેને નિઝામ ઉલમુલ્કના ઈરાદાની ખબર પડવાથી પોતે લશ્કર ભેગુ કરવાના કામમા લાગી જઈ જે હકીકત બની હતી તેની ખબર અમીર ઉલઉમરાને લખી જણાવી.

આ ઉપરથી કુતુબ ઉલમુલ્ક અને અમીર ઉલઉમરાએ પાદશાહની પવિત્ર હજૂરમાં અરજ ગુજારી એવું નક્કી કરાવ્યું, કે (અમદાવાદ) સૂબાના દીવાન નાહરખાને, ખાલસા મહાલોની મહેસુલમાંથી એટલે કે અમદાવાદ સૂબાના માલ તથા સાયર(મહાલની ઉપજ)માંથી, પાંચ લાખ રૂપીઆની હુંડીઓ લશ્કરના ખરચ માટે ઔરંગાબાદ સૈયદ આલમ અલીખાન પર જલદીથી મોકલવી, તથા સૂબાના નાઝિમ (સેનાપતિ) મહારાજાએ દશ હજાર (સહાયક) સવારનું લશ્કર સુરતના મુબારક બંદરે રવાના કરવું, અને મહારાજાની તે ફોજના દસ હજાર સવાર જ્યારે સુરત બંદરે રવાના થાય ત્યારે તેની સંખ્યા ગણી તેના દરમાયા તરીકે દર માસે દોઢ લાખ રૂપીઆ નામદાર સરકાર તર્ફે સૂબાની બાદશાહી (સરકારી) તીજોરીમાંથી ત્રણ માસ સુધી આપતા રહેવું. એ દસ હજારની સંખ્યામાંથી પાંચ હજાર સવારને સુરત બંદરમાં રહેવા દેવા અને બાકીના પાંચ હજાર સુરતથી પંદર કોસ દૂર, આસપાસ અને પાડોશમાં, જ્યાં નદી ઉતરવાના ઘાટો તથા જે માર્ગે દુશ્મનને ચઢી આવવાનો સંભવ હોય તે માર્ગો આગળ ગોઠવી દેવા. નાઝિમના નાયબ અનુપસિંહ ભંડારીની અરજ પરથી જાહેર થયું હતું કે શહેરમાંની સરકારી ન્હાની મ્હોટી કેટલીક તોપો, સીસું, દારૂગોળો વગેરે વપરાય તેવા ન હતા, તેથી તેને સુધારી ઉપયોગ લાયક બનાવવા માટે ખરચના પાંચ હજાર રૂપીઆ મંજૂર થયા. વળી એવો પણ પવિત્ર હુકમ થયો કે નાહરખાન દીવાને ત્રણ હજાર સવાર તથા એટલુંજ પાયદળ લઈ તુરતાતુરત સુરત બંદરે જઈ, સૂબાની હદપર આવેલા નદીઘાટ તથા આસપાસના રસ્તાઓની ચોકી કરવા માટે એક રક્ષક તથા સેવાભાવી અમલદાર તરીકે ઘટતા પગલા એવા લેવા કે જેથી શત્રુનો એક પણ માણસ તે બાજૂથી ઘાટ ઉતરી સૂબાની હદમા પેસી શકે નહિ. વળી સિપાઈઓના પગારની રકમ બાદશાહી (સરકારી) તીજોરીમાથી આપે એમ ઠેરવ્યું. અને આ બાબતમા મહાન પાદશાહ તરફથી એવા હુકમોને પ્રસિદ્ધીનુ માન મળ્યુ કે જેની રૂએ વસુલાતી ખાતાના ચલણો કાઢી અનુપસિંહ ભંડારીએ એક લાખ પંચ્યાસી હજાર રૂપીઆ અને નાહરખાને ચાર લાખ બાણુ હજાર ત્રણસો-ત્યાસી રૂપીઆ સદરહુ બાબતના ખરચને પહોચી વળવા માટે લઈલીધા. માસૂમકુલીખાન વલદે કાઝિમબેગને નાહરખાને રસાલેદાર તરીકે નીમ્યો, અને મૂળ અને ઈજાફાવાળા સાતસે જાતી મનસબદારના તથા બીન શરતી બસો સવારની પદવી આપી કાઝિમબેગખાનનો ખેતાબ આપી સુંડા (મહુધા) નો થાણદાર નીમી, પોતે લશ્કર ભેગું કર્યું, અને પછી સુરત બંદર તરફ રવાના થયો. થોડા વખત બાદ જ્યારે સુરત બંદરની હદમા આવી મુકામ કર્યો ત્યારે

નિઝામ ઉલમુલ્ક તથા સૈયદ આલમ અલીખાન વચ્ચે થએલી લડાઈના તેમજ સૈયદ આલમ અલીખાનના માર્યા ગયાના સમાચાર પોતે સાંભળ્યા તેથી પાછો અમદાવાદ આવતો રહ્યો. કેટલાએક મુનશીઓની વાતચીત પરથી એવું સાંભળવામાં આવ્યું છે કે નાહરખાને ઉપલી રકમ જે હુકમને આધારે લીધી હતી તે હુકમ બનાવટી હતો: તેણે પોતેજ પોતાના નામ પર લખી કાઢેલો. વળી સાયર મહાલના ખબરપત્રી તથા સમાચારપત્રીઓનાં માણસો કે જેઓ તે ખાતામાં દાખલ થઈ બેસી ગયા હતા તેમને કાઢી મૂકવા બાબતનું ફરમાન સૂબાના દીવાનપર આવ્યું. આજ અરસામાં સોરઠનો ફોજદાર અબદુલ હમીદખાન કાંઈ કામ માટે ઉચ્ચ દરબાર તરફ રવાના થયો.

નાયબસૂબા અનુપસિંહ ભંડારીની સૂચનાથી કરવામાં આવેલું નગરશેઠ કપૂરચંદ ભણસાળીનું ખૂન

જેવો નગરશેઠ કપરચંદ પાટનગરથી આવ્યો તેવો થોડો વખત સુધી સોરઠમા અબદુલ હમીદખાન પાસે રહ્યો હતો, પણ આ અરસામાં જ્યારે તે ઉચ્ચ દરબાર તરફ જવા રવાના થયો ત્યારે કપૂરચંદ અમદાવાદ આવ્યો અને પોતાની શેઠાઇનું કામ કરવા લાગ્યો. હવે ગેરવાજબી દંડ કરી અને ખોટા આળ ચઢાવી બળજબરીથી શહેરના રહેવાશીઓ પાસેથી જુલમરૂપી હાથ લગાવી પેસા કઢાવી નાયબ સૂબો રૈયત અને પ્રજાનાં દુઃખ ને સંતાપનુ મૂળ થઇ પડયો હતો:

> જેના હૃદયમાં દયા હોતી નથી
> તે રેશમપર પણ ઉન હોવાનુ આળ ચઢાવે છે

અને એ (કપૂરચંદ) પોતાની નગરશેઠાઇને લીધે તેને વારતો તથા તેમ કરવામાં આડે આવતો હતો. મહારાજાને કુતુબ-ઉલમુલ્ક તથા અમીર ઉલઉમરા જોડે મૈત્રી તથા એખલાસ હતાં અને તેઓ તેનું ઘણું માન રાખતા, તે કારણથી ભંડારીના મગજમાં ઘણી મગરૂરી આવી ગઈ હતી અને તેથી નગરશેઠ તરફના અટકાવથી એવાં કામ કરતો તે અટકયો નહિ, અને તેને પોતાના કાર્યમાં વિઘ્ન નાંખનારો ગણી તેને દૂર કરવાનો રસ્તો શોધવા લાગ્યો. કપૂરચંદ પોતાની જાતીબુદ્ધિ વડે એની બદદાનત સમજી ગયો અને તેથી પોતે ભદ્રમા આવવું જવું બંધ કર્યું અને ધધારોજી વગરના થઇ પડેલા માણસોમાથી આશરે પાચસો સ્વાર ને પ્યાદાને નોકરીમાં રાખી લઇ તેમને પોતાના મકાન

ફરતી ચોકી કરવા બેસાડયા. વળી ઘણી વખત બહેરામપૂરમાં આવેલા મંદિરમાં પૂજા કરવાને બહાને એ નોકરના ટોળાને લઇ પોતે પગે ચાલતો જતો હતો. જ્યારે જ્યારે એ સિતમગાર, ઇશ્વરથી અજ્ઞાન, રૈયતને સંતાપનાર મારવાડીઓ નદીરવાસીઓમાથી કોઇને કેદ પકડી લઇ જતા ત્યારે ત્યારે તે પોતાના નોકરોને મોકલી રસ્તામાથી તે માણસને જબરદસ્તી ને બળજોગવરીથી તેમના હાથમાંથી છોડાવતો હતો. એના સ્વભાવનું ખમીર (બંધારણ) હુલ્લડ તથા બંડખોરીનું હોવાથી તે મોઢામાથી ગાળાગાળી અને હલકા શબ્દો બોલતો. લગભગ એક મહીનો આવી રીતે પસાર થયો. પછી ભંડારીએ પ્રપંચ કરી—અને મારવાડીઓનો પ્રપંચ મશહૂર છે—પોતાની જોડે આવેલાં માણસોમાથી ખાજે બક્ષ નામના એક માણસને એનું ખૂન કરવા માટે નીમ્યો. તેણે ખેપીઆનાં કપડા પહેરી—ખેપીઆનો વેશ લઇ—કપૂરચંદના નામના કેટલાક બનાવટી પત્રો તૈયાર કર્યા અને એક અંધારી રાતના અંધારાનો લાભ લઈ તે પત્રો પોતાની જોડે રાખી તેને ઘેર ગયો. અકસ્માત એવું બન્યુ કે તે વખતે તે ઉઠી ઘરના અંદરના ભાગમા જતો હતો, અને તેજ વખતે ખાજે બક્ષે આગળ આવી કાગળો તેના હાથમા આપ્યા, અને તે વાચવામા તે મશગૂલ થઇ ગયો. એના રક્ષકોમાથી સૌ પોતપોતાને સ્થાને (ચોકી કરતા) હતા અને તે જગાએ કોઈ હાજર ન હતું, તેથી તેને એકલો જોઈ પોતાનો લાગ આવ્યો જાણી કટારીના બે કારી ઘા તેની બાજૂમા કરી ખાજેબક્ષે તેને પૂરો કર્યો, અને દીવાનખાનાની બારી જે એક ગલીમા પડતી હતી તેમાથી કૂદી પડી ઝપાટાબંધ દોડી બહાર જતો રહ્યો, અને લોકોને તે બાબતની ખબર પડે તે પહેલા તો દોડીને મહીસલામત જગાએ પહોચી ગયો. જે માણસો એની નોકરીમા દાખલ થયા હતા તેમને આ હકીકતની ખબર પડતા તેઓ રાતોરાત વીખેરાઇ જઈ પોતપોતાના ઘર ભેગા થઇ ગયા. કોઈ ને એ બાબતની ખબર ન પડવા દેવી એવા ખ્યાલથી કપૂરચંદના સગાંવહાલા અને ન્યાતીલાઓ રાતને છેડે એના શબને ઉચકી અગ્નિદાહ કરવાને માટે શહેરના દરવાજા પાસે લાવી દરવાજાના બારણાં ખુલવાની રાહ જોતા ઉભા રહ્યા હતા, તેવામા ભંડારીના માણસોને ખબર પડતા તેઓ તેમને અટકાવવા અને સતાવવા મંડયા. તે સગાવહાલાઓ લાશને (લાકડીને) સાજ પડી રહેવા દઈ બહાર ચાલ્યા ગયા. દીવસનો દોઢ પહોર ચઢયો ત્યાસુધી તે તેમની તેમ પડી રહી હતી. છેવટે ભંડારીની રજા લઈ તેને ઉચકી લઈ જઇ અગ્નિદાહ કર્યો.

અમીર ઉલઉમરા સૈયદ હુસેન અલીખાનનું કતલ થવું; કુતુબ ઉલમુલ્કનું કેદ પકડાવું, અએતમાદુલ્લા મહમદ અમીનખાન બહાદૂરનું વઝીર તરીકે નીમાવું, સૈયદ ગુલામ હુસૈનખાન તથા રૂસ્તમ અલીખાનની માલ મિલ્કતનું અમદાવાદમાં જપત થવું

જે વખતે મહમદ નીકુ સીયરના પ્રકરણનો ફૈસલો કરવામાં આવ્યો હતો તેજ વખતે સૈયદ આલમ અલીખાનના માર્યા જવાની તથા ખુજસ્તે બુનીયાદ ઔરંગાબાદને નિઝામ ઉલમુલ્ક પોતાને કબજે લેવાની ખબર અકબરાબાદની રાજધાનીમાં કુતુબ ઉલમુલ્ક તથા અમીર ઉલઉમરાને પડી એટલે તેમની વિશ્વદૃષ્ટા ચક્ષુઓને પ્રકાશમાન દીવસ અંધકારમય દેખાવા લાગ્યો, અને તેથી બન્ને ભાઈઓએ માહોમાહે મસલત કરી સમય વર્તી જઈ નીચે મુજબ કરવાનો વિચાર કર્યો, કે કુતુબ ઉલમુલ્કે પાટનગર શાહજહાનાબાદ (દીલ્હી) તરફ જવું અને અમીર ઉલઉમરાએ વિજયી બાદશાહના રસાલામાં દક્ષણ તરફ જઈ નિઝામ ઉલમુલ્કના મામલા તરફ ધ્યાન પહોંચાડવું. કુતુબ ઉલમુલ્ક હજૂરની રજા મેળવી પાટનગર તરફ ચાલતો થયો અને અમીર ઉલઉમરાએ બાદશાહી ફોજને દક્ષણને માર્ગે ફેરકાવવા માંડ્યો, અને એક બે મજલ કાપી પણ ખરી. મરહુમ બાદશાહના સંબંધમાં બનેલા અણઘટતા બનાવ તથા બન્ને ભાઈઓની વધારે પડતી દગાબાજી વર્તણુકને લીધે બાદશાહની તેમની તરફની લાગણી પ્રતિકૂળ થઈ ગયેલી જોઈ પોતાનો લાગ આવ્યો છે એમ સમજી પવિત્ર ઝીલકદ માસમાં અએતમાદ ઉદદૌલા મહમદ અમીનખાને અમીર ઉલઉમરાને દૂર કરવાની પરવાનગી ખિલાફત અને પૃથ્વીપતીની હજૂરમાંથી મેળવી લીધી, અને હૈદર કુલીખાન, અને સાદતખાન જેવા કેટલાક અમીરોને પોતાની આ ખાનગી વાતની ખબર કરી ગોઠીઆ બનાવી લીધા તથા હૈદરખાન નામના એક તુરાની મોગલને એ કામ કરવા નીમી દીધો. તેણે અનુકૂળ પ્રસંગની વાટ જોઈ એક દહાડો અમીર ઉલઉમરા પાદશાહની હજૂરમાંથી રૂખસદ લઈ પાલખીમાં બેસી પોતાના થોડા રક્ષકો સાથે તંબુ ભણી જતો હતો તેવામાં

ઝીવણી બજારના રસ્તા વચ્ચે પોતાની સ્થિતિ બાબત કાંઈ 'અરજી' આપવાને બહાને આગળ આવી અરજી આપી અને પાલખી જોડે ચાલવા માંડયું અને જેવી તેણે અરજી વાંચવા માંડી કે તેની બાજુમાં કટારીનો ઘા કરી તેનું કાટલું કાઢી નાખ્યું, અને હાથનો ધક્કો મારી પાલખીને ઉથલાવી પાડી તેને (મોતની) જમીનપર નાંખી દીધો. જલીલ ઉલ-કદ્ર મહાન વજીરાતનો ઓહદો મહમદ અમીનખાનને આપવામાં આવ્યો. કુતુબ ઉલમુલ્કને આ બનાવની ખબર પડવાથી તેણે મહમદ ઇબરાહીમ ઉર્ફે મહમદ રફી ઉશશાન બીન ખુલ્દ મંઝલ (ઔરંગઝેબ)ને બાદશાહની ગદીએ ચઢાવ્યો, અને પૈસા વેરી વધારે પગાર આપવાની આશા આપી, અને મનસબો (ઓદ્ધાઓ)ની વૃદ્ધિ કરી, ટૂંક વખતમા એક મ્હોટી ફોજ ઉભી કરી અને તે સાથે લઈ વેર લેવાને ઈરાદે નીકળી પડયો. વાટમાજ બંને પક્ષનો ભેટો થઇ ગયો, અને બાદશાહની સાથે આ રીતે યુદ્ધ કર્યા બાદ વિધિની આજ્ઞાને પરિણામે કુતુબ ઉલમુલ્ક કેદ પકડાયો:

દુનીયાના જેવા કાર્યો છે તેવો તેનો દેખાવ નથી,
તેના પર દિલ ન્હોટાડવું યોગ્ય નથી.

અને પવિત્ર ઇશ્વરના પડછાયા જેવા હજૂરશ્રી ફતેહ અને વિજય મેળવી પાટનગર પહોચી ગયા અને ખિલાફતના સિંહાસનપર બીરાજ્યા. અને પ્રચલીત રિવાજ મુજબ જાગીરો, પેટીયા (સીધા–સદાવ્રત), જીવાઇઓ તથા સઘળાં ઈનામો વઝીફા વગેરે બહાલ અને ચાલુ રાખ્યા. વળી નવી સનદો સંબંધે સતામણી ન કરવા બાબત તથા અલાહેદી (જુદી જુદી) સનદો ન માગવા બાબત સર્વમાન્ય હુકમો અએતમાદ ઉદ્દૌલાની મહોર સાથેના આખા સામ્રાજ્યના નાઝમો તથા દીવાનોપર કાઢવામા આવ્યા, તથા હઝરત રસાલત પનાહ પયગંબર સાહેબ (તેમના તથા તેમના કુટુંબના પર ઇશ્વરના આશીશ હજો) ની બારમી રાતનો તથા સૈયદ અબદુલ કાદર જીલાનીની અગીઆરમી રાતનો ખરચ આગલા રિવાજ મુજબ ચાલુ રાખવા તેમજ વગર ઢીલે તથા વગર ગફલતે શાહી ખજાનો હુંડીઓ મારફતે મોકલવા તથા કુતુબ ઉલમુલ્ક અને અમીર ઉલઉમરા અને તેમના સગાવહાલાંઓની માલમિલકત જપત કરવા બારેના ઉચ્ચ બાદશાહી હુકમો સૂબાના દીવાન નાહરખાનના પરના બહાર પડયા, તેથી ગોધરાના ફોજદાર સૈયદ ગુલામહુસેનખાનની તથા વડોદરાના ફોજદાર રૂસ્તમ અલીખાનની સઘળી મિલકત, જીવવાળી અને નિર્જીવ (જંગમ ને સ્થાવર), જપતીમાં લેવાઇ. અમીર ઉલઉમરાના માર્યા જવાને લીધે સુરત બંદરના મુનસદ્દીની જગા બક્ષી ઉલ મમાલેક

કમરૂદ્દીનખાનને આપવામા આવી અને તેણે પણ પોતાના નાયબની જગાએ શેખ ઉલઈસ્લામખાન નીમ્યો હિ સ ૧૧૩૩ ના પહેલા રબી માસમા મહમદ અમીનખાન કુદરતી મોતે મરણ પામ્યો, એટલે જલીલ ઉલકદ્ર મહાન વજીરાતનો ઓદ્દો નિઝામ ઉલમુલ્કને આપવામા આવ્યો અને એ દક્ષણમાથી આવી પહોચે ત્યા સુધી નાયબ વજીર તરીકે ઇનાયત ઉલ્લા-ખાનને નીમવામા આવ્યો આ અરસામા મીર અલીખાન કે જે ખંભાત બંદરના મુતસદ્દીના ઓદ્દા ઉપર હતો તે મહારાજા તથા નાહરખાને સૈયદ ભાઇઓ જોડે જે સબંધ હતો તેની ખબર હોવાથી, અને સૈયદ હુસેનખાનના માર્યા જવાથી તથા કુતુબ ઉલમુલ્કના કેદ પકડાવાને લીધે, હવે સુબા તથા દીવાનના ઓદ્દા પર તેઓ કાયમ રહેશે નહિ એવી સમજ ને રેવા ખ્યાલથી પોતે એક લશ્કર ઉભુ કરી, દીવાન પદની તથા સૂબાના નાયબની જગાની સનદોની નકલો (પોતાનાપર) આવી ગઇ છે એવી ગુમ ઉરાડી અમદાવાદ તરફ કૂચ કરવા માડી આ વાત લોકોમા ફેલાવાથી ખાનમા શરીફ પરગણાની મહેસુલ ઉઘરાવવામા તથા નિઝામત (લશ્કરી ખાતા)ની વ્યવસ્થા રાખવામા એક જાતની ખલેલ ઉભી થઇ શહેરથી ત્રણ કોશ દૂર આવેલા વટવા ગામે મહેર અલીખાન આવી પહોચ્યો ને ત્યા મુકામ નાખ્યો મુખ્ય માણસો ને ઓહ્દેદારો તેને જઈ મળ્યા અને ભંડારી જોડે તેને વાટાઘાટ થઈ અને એમ ઠેરવવામા આવ્યુ કે એ અસલ બાદશાહી સનદો આવી પહોચે ત્યા સુધી એક બીજાના કામમા દખલગીરી કરવી નહિ આ ઉપરથી મહેર અલીખાન શહેરમાં પોતાને મકાને આવી રહ્યો તેણે ઉરાડેલી ગુમમા સત્યનો અંશ હતો નહિ ને ઉલટા તેને તે ઓદ્દાનું કામ કરવાની મના કરતા તથા ભંડારીની સત્તા વધારે મજબૂત કરવાના હુકમો નીકળ્યા ખાજા અબદુલ હમીદખાન જેવો હજૂરમા જઇ પહોચ્યો તેવો તેને વડા કાઝીનો ઓદ્દો બક્ષવામા આવ્યો, અને તેની ફેર બદલીમા મોરબીની ફોજદારી, બીજા જમાદી માસની ત્રીજી તારીખે સમ સામ ઉદ્દૌલાના સબંધી અમદ કુલીખાન કે જે અમીર ઉલઉમરાની પદવી એ પહોચ્યો હતો તેના વડે આનકૃત થઈ અને તેના તરફથી નાયબ તરીકે ફોજદારનું કામ કરવા મહમદ શરીફખાન આવ્યો, અને મીરબક્ષીના ઓદ્દા પર તથા મહેર અલીખાનની ફેરબદલીમાં ખંભાતના મુતસદ્દીની જગા પર કાઝિમ બેગખાનને તથા વડોદરાની ફોજદારી પર તેના ભાઈ મિર્ઝા કુલિ-ખાનને નીમવામા આવ્યા વિદ્વત્તા તથા સંપૂર્ણતાયુક્ત શેખ મહમદ ... તથા શેખ નિઝામ ઉદ્દીન મહમદ, જેઓ મૌલાના નૂર ઉદ્દીનના

દીકરાઓ થતા હતા, તેમને દરેકને હજાર રૂપીઆ (જુમલે બે હજાર) નો તનખો તથા એક હાથી ઈનામ તરીકે આપવાનો પરવાનો નાયબ વઝીર ઈનાયતુલ્લાખાનની મહોર સાથનો સૂબાના દીવાન નાહરખાનપર મોકલવામા આવ્યો. ૧

મોએઝ ઉદ્દૌલા હૈદર કુલીખાન બહાદુર ઝફરજંગની સૂબેદારી, તેના પુત્ર જાફર કુલીખાનની દીવાન તરીકેની નીમણૂક, શુજાઅતખાનની નાયબ દીવાની તથા અનુપસિંહ ભંડારી અને નાહરખાન વચ્ચે ખાનાજંગી અને તેમનું બહાર જતા રહેવું

હિ. સ. ૧૧૩૩ ના રજબ ઉર્ફ મુરજજબ માસમા ખિલાફત અને પૃથ્વીપતિની દરબારમાથી, મહારાજા અજીતસિંહ, કમરૂદ્દીન અને બીજા અમલદારોની ફેરફારીમા અમદાવાદની સૂબેદારી, સુરતના મુબારક બંદરની તથા ખાલસા શરીફાના મહાલોની મુતસદ્દીગીરી મોએઝઉદ્દૌલા હૈદર કુલીખાન બહાદુર, ઝફરજંગ, કે જે જાતી હજારી મનસબદાર, સાતહજાર સવાર, બે ઘોડા ને ત્રણ ઘોડાના ઉચ્ચ ઓહ્દાથી વિભૂષિત થયો હતો તેને આપવામા આવી, અને એક ખાસ પોશાક, રત્નજડીત સરપેચ અને ખાસ બાદશાહી તબેલામાથી એક હાથી આપી, તેની કીર્ત્તિ ને મહત્વ વધારવામા આવ્યા; અને તેના નાના છોકરા જાફરકુલીખાનને નાહરખાનની ફેરબદલીમા સૂબાના દીવાનની જગા પર નીમ્યો અને મોએઝઉદ્દૌલાની ભલામણ મુજબ કાઝેમબેગખાન ઉર્ફે માસૂમકુલિખાનને અસલ ને ઈજાફા, બે હજાર પાચસોની જાતિ મનસબ, બીનશરતી અને શરતી પચીસસો પચાસ સવારનો ઓહ્દો આપી, ખંભાત બંદરની મુતસદ્દીગીરી, તથા મુંડા (મહુધા)ની ફોજદારીપર નીમી, નિશાન નગારાની ભેટ તથા શુજાઅતખાન બહાદુરનો ખિતાબ બક્ષી મોએઝઉદ્દૌલાની નાયબી આપવામા આવી. સૈયદ ફેઝુલ્લાને જાતી પાચસેની મનસબ તથા બીનશરતી

એકસો સ્વાર, અને સૈયદ ફૈયાઝખાનને ખેતાબ આપી અહમદ નગરની ફોજદારી તથા જાગીરદારીના હોદ્દાનું માન આપવામા આવ્યુ મોએઝઉદ્દીનાને સૂબેદારીપર મુકરર કરવાનું તથા શુજાઅત ખાનને નાઝિમના નાયબ તરીકે નીમવાનું અને દીવાનનો હોદ્દો આપવાનું મહાન બાદશાહી ફરમાન આવી પહોચ્યુ, તેમજ ભંડારી તથા નાહરખાનને પકડી કેદ કરવા માટે શુજાઅતખાનના પ્રયાસમા ભાગ લેવાના સઘળા ઉંચા અમલદારો (મનસબદારો) પર મોએઝઉદ્દીનાએ લખેલા પત્રો પણ આવી પહોચ્યા સુરત બંદરના નાયબ મુત્સદ્દી તરીકે શેખ ઉલ ઈસ્લામખાન કે જે ત્યાજ હતો તેને કાયમ કર્યો આ વખતે શુજાઅતખાનનો મુકામ ખંભાત બંદરે હતો તેથી ઉપલી બાબતની ખબર દરબારી વકીલો તથા સરાફોના પત્રોપરથી અમદાવાદમા પડી ગઈ ભંડારી શું કરશે તેની પોતાને ખાત્રી ન હોવાને લીધે મહેરઅલીખાન, પોતાનો મોભ્ભો જાળવવાને બહાને હમેશા આરબોનો એક બેરખો (ટુકડી) અને થોડા સ્વાર અને પાયદળ પોતાની નોકરીમા રાખી મૂકતો હતો, તેમાના એક નોકરને બજારમા એક ઘાસના ભારાની ખરીદી બાબત એક મારવાડી જોડે અકસ્માત ખટપટ થઈ અને તે જખમી થયો (મારવાડી ઓહ્દેદારની) ટેગબદલીની ખબર લોકોને પડી ગઈ હતી અને મારવાડીઓના જુલમથી તેઓ કટાળી ગયા હતા તેથી આ ઝઘડામાથી ખાનાજગી (માહોમાહેની લડાઈ) થઈ મહેરઅલીખાને પોતાના નોકરીમાના અને બીનનોકરીઆત માણસો કે જેઓ આ વાત સાભળી ભેગા થઈ ગયેલા હતા તેમને ચારે તરફ મુકી દીધા અને બદૂક તથા તોપની લડાઈ શરૂ થઈ તેમ બદમાશો તથા હરામખોરોએ બિગાડું મચાવી ભદ્રના કિલ્લાને ઘેરી લીધો મારવાડીઓનુ જોર તૂટવા માડ્યુ અને એ ટોળુ અંદર પેસી જવાની તૈયારીમા હતું (એટલામા) અનુપસિંગ વસ્તુસ્થિતિ સમજી ગયો, અને ભદ્રને દરવાજેથી નીકળી શહેરના બજારને માર્ગે જાહેર રીતે બહાર આવવાથી લોકોના ટોળાઓનો તેનાપર હુમલો થવાનો સભવ હોવાથી તેમ કરવુ સલાહભરેલુ ન જણાવાથી ભદ્રમા આવેલા બાગની બારી કે જે સાબરમતી નદી તરફ પડતી હતી તે રસ્તે બહાર આવી શાહીબાગમા આવી પહોચ્યો અને મહેરઅલીખાનના તથા બીજા લુલ્ટખોર માણસો કિલ્લામા પેસી ગયા અને મારવાડીઓ જે જે વસ્તુઓ પોતાની જોડે લઈ જઈ શક્યા ન હતા તેનો તેમણે નાશ કર્યો અને

અયોગ્ય સ્થળે પૂર્વાભિમુખની નવી ઈમારત જે ભંડારીએ બાંધી હતી તે મહેરઅલીખાનની સૂચનાથી તોડી પાડી. બીજે દિવસે સફદર મહમદખાન જે ગોધરાનો નાયબ ફોજદાર નીમાયો હતો તેને નાહરખાન સાથે વજે (રકમ) પાછી આપવાની બાબતમા ટંટો થયો અને તેમની વચ્ચે મોરચાઓ બાંધી તોપ બંદૂકની લડાઇ શરૂ થઇ, તેવામાં તેજ દિવસે સાંજે શુજાઅતખાન ખંભાતથી દોડતો આવી પહોંચ્યો. નાહરખાનની ધારણા એવી હતી કે તેમની વચ્ચે દોસ્તી અને ભાઇચારાની જે ગાંઠ બંધાઇ હતી તે ધ્યાનમાં રાખી તેની જોડે સારી રીતે વર્તી તે તેને આબરૂભેર આમાથી છૂટો કરશે અને તેથી તે પણ તેના આવી પહોચવાની વાટ જોઈ બેઠો હતો, પણ તેની એ ધારણા ખોટી પડી અને પરિણામ તેનાથી ઉલટું આવ્યુ. ભાઇચારો ને મનની શુદ્ધતા, દુશ્મનાવટ અને હરામપણમા તથા ઓળખાણ બીન ઓળખાણમાં બદલાઈ ગયાં. લાબા સમયની મિત્રતા વિસ્મરણની અભરાઇ પર મૂકાઇ ગઈ. તેને પકડી કેદ કરવાનો હુકમ મોએઝઉદ્દૌલા તરફથી મળેલો હતો તે ઉપરથી તેણે પોતાના કેટલાક માણસોને નાહરખાનને ઘેરી લેવા મોકલ્યા અને મોરચા બાધી તેને પકડી કેદ કરવાનો પ્રયાસ પૂર્ણપણે આદર્યો. તેમજ નાહરખાનના માણસો કે જે તેના ઘરની આજુબાજુ ને પાડોશમાં રહેતા હતા તેમની માલમતા લૂટી લેવાનો હાથ પણ લંબાવ્યો ને ત્રણ રાત ને દહાડા એ તોપ ને બંદૂકની લડાઇ ચાલી. તેના કેટલાક ઉટ, ઘોડા ને (આખું) ફરાશખાનુ લુટાઇ ગયા હવે નાહરખાનના સોબતીઓ આબરૂદાર ને ખાનદાની માણસો હતા તેથી હિમ્મત ને શૌર્ય દાખવી મજબૂતરીતે પગભર થઇ તેમણે ઘણી બહાદુરી બતાવી. આને લીધે એ કાર્ય આગળ વધે અને શુજાઅતખાનના મનની વાત પાર પડે એવું દેખાયું નહિ, એટલે શુભેચ્છક સલાહકારોએ વચમા પડી બંનેને લડતા બંધ પાડયા અને એવો ઠરાવ થયો કે નાહરખાને એક લાખ રૂપીઆ આપવા. તેના જામીન તરીકે ગુલાબરાય પેશકાર અને શેખ સલામઉલ્લા નામે નાહરખાનના એક સગાને સૈયદ મુદસ્સરને ઘેર સોંપી દીધા, અને નાહરખાને અમદાવાદથી નીકળી જઈ અવાલીચ ગામપર મુકામ કર્યો ને ત્યાથી સીધપોર કસબા આગળ અનુપસિંહ ભંડારી તેની રાહ જોતો પડયો હતો તેને જઇ મળ્યો અને તેઓ ત્યાંથી આગળ જવા રવાના થયા. શુજાઅતખાને નિઝામતના ઓદ્ધાનો કારભાર કરવા માંડયો અને ફોજદારો તથા થાણદારોની નીમણુકો કરવા માંડી અને પોતાના સોબતીઓમાંથી મહમદ હાદીને સૂબાના દીવાનનો નાયબ નીમ્યો તથા ફોજદારે ગર્દ (પરાના ફોજદાર)ના ઓદ્ધાપર પોતાના

નાનાભાઈ કાસમકુલીને મુકરર કર્યો. શુજાઅતખાન અને રુસ્તમઅલીખાન બાબી વચ્ચે લાંબા વખતથી સારો બનાવ ન હતો, બંનેનાં મન ઉંચાં હતાં તેથી આ અરસાને પોતાના સદ્‌ભાગ્યનો સમય ગણી, તેની, સલાબત મહમદ-ખાનની તથા જવાનમર્દખાનની જાગીરો તથા તેમના તનખા પોતાને તથા પોતાના ભાઈઓને નામે ફેરવી આપવા મોએઝઉદ્દદૌલાને લખ્યું તથા તે પત્રમાં નાઝિમ તરીકે કામ કરવા તથા અધિકાર ભોગવવો શરૂ કર્યાનો તુમાર પણ લખી મોકલ્યો. પોતાના ભાઇ ઇબ્રાહીમકુલીને શહેરમાં પોતાનો નાયબ નીમી પોતે કોળી (ઠાકરડા)ઓ બંડ ન કરે તેમના જામીન લેવા, પેશ-કશ ઉઘરાવવા તથા બંદોબસ્ત કરવા નીકળી પડયો અને મોજે ખેડા કે જે મહમદ બાબીને તાબે હતું, ત્યા લશ્કર લઇ જઇ દસ હજાર રૂપીઆ લીધા ને ત્યાંથી બીજી બાજૂ તરફ ગયો. થોડા વખત પછી જ્યારે સલાબત મહમદખાનને શુજાઅતખાને જે લખાણ કર્યું હતું તેની ખબર પડી ત્યારે હજૂરથી પાસે જવા તથા મોએઝઉદ્દદૌલાની પણ મુલાકાત કરવાના ઇરાદાથી તે રવાના થયો અને ઘણા ટુંક વખતમાં ત્યાં પહોંચી રીધો મોએઝઉદ્દદૌલાને મળ્યો. તેના આ પ્રમાણે આવવાથી તે બહુ રાજી થયો અને તેના મનનું સમાધાન ને દિલનું સાંત્વન કરી, શુભ શરૂઆત તરીકે પવિત્ર હજૂરશ્રીની સેવામાં (સલામ ભરાવી) તેની મનસબમાં વધારો (ઇઝાફો) કરી આપી, તેની જાગીરો કાયમ રાખી તેને માન આપ્યું અને પોતાની પાસેજ રાખ્યો કે જેથી તેઓ સાથેજ અમદાવાદ જાય. આજ અરસામા મોએઝ-ઉદ્દદૌલાની ભલામણ તથા અરજ મુજબ રજાકુલીને અસ્લ ને ઇઝાફાની બેહજાર પાંચસોની જાતી મનસબ તથા બેહજાર સવાર, રૂસ્તમઅલીખાનનો ખિતાબ અને ઝુંડા નગારાની બક્ષિશ, તથા ઇબરાહીમકુલીને અસલ તથા ઇઝાફા એકહજાર પાંચસોની જાતી મનસબ તથા સાતસો સવાર, તથા શુજાઅતખાનના ભાઈઓને જે ખિતાબ હતો તેજ નામનો ખિતાબ આપી અલંકૃત કરવામાં આવ્યા. મોએઝઉદ્દદૌલાનો દીવાન, રાજા રૂઘનાથદાસ સુરત બંદરનો નાયબ નીમાયો અને શેખ ઉલ ઈસલામખાન કે જે પૂર્વે થીજ, પહેલાં સૈયદહમેન અલીખાનના નાયબ તરીકે અને પછીથી કમરૂ-દ્દીનખાનના નાયબ તરીકે, અને હાલમાં તેના પોતાના નાયબ તરીકે કામ કરતો હતો, તેનો હિસાબ તપાસવા માટે આવી પહોંચ્યો. બહુ બારીકીથી હિસાબ તપાસી તેણે તેની પાસે તથા તેના મદદગારો જે એ કામના કર્તાઓ હતા તેમની પાસેથી લગભગ સાતથી આઠ લાખ રૂપીઆ, લેણા કાઢયા ને તે ભરી દેવાની માગણી કરી. મુસાફરીની તૈયારી કરી શેખ ઉલ ઈસલામ-

ખાન ત્યાંથી નીકળી પડયો અને મોએઝઉદ્દદૌલાના એના પ્રત્યે શુભ વલણની ખાત્રી ન હોવાથી એ સૂબામાં વધારે વાર રહેવું તેને સલાહભરેલું ન લાગવાથી પોતે પાટણ શહેર તરફ ચાલ્યો ગયો, અને મોઅઝઉદ્દદૌલાના (અમદાવાદ) આવી પહોચ્યા બાદ પોતાના નોકરો તથા કુટુંબીઓને લઈને ઉદેપર જઈ વસ્યો. શુજાઅતખાનનો નાનો ભાઇ કાસમઅલી કે જે પેથાપૂર લૂંટવાના ઇરાદાથી તે ગામપર હલ્લો લઇ ગયો હતો તે ઝપાઝપીમા માર્યો ગયો, તેથી તેનું વેર લેવા શુજાઅતખાને તે જગાને વારંવાર પોતાના ગુસ્સાના અગ્નિથી આગ લગાડી મૂકી, કાઝી અલમઉદ્દીનને ફોજદારે ગર્દ (પરાનો ફોજદાર) નીમ્યો અને સાબરમતીના કાંઠાપર આવેલા છલ્લાના જમીનદારોનો બંદોબસ્ત કરી પેશકશ ઉઘરાવવા સોરઠ તરફ રવાના થયો. ત્યાંથી પાછા ફરતાં કચ્છપર ચઢાઇ લઇ જવાનો વિચાર કર્યો, એટલે ત્યાંના જમીનદારોએ પોતાના વકીલો મોકલી ૭ લાખ પંચોતેર હજાર મહમૂદી (સિક્કા) આપવાનુ કબૂલ કર્યું. હિ. સ. ૧૧૩૪ માં સોરઠના ફોજદાર અસદકુલીખાને સૂબેદારના મદદગારોમાથી સૈયદ મુદસ્સરને શરીફખાનની ફેરફારીમા નાયબ નીમ્યો, તે ત્યા જઈ પહોચ્યો ને બંદોબસ્ત કરવામા ગુંથાઇ ગયો અને તહવ્વૂરખાન કે જેનું નામ શુકુલ્લાબેગ હતુ ને જે સુરત બંદરનો નાયબ નીમાયો હતો તેના આવ્યા બાદ રાજા રૂઘનાથદાસ અમદાવાદ આવ્યો. મહારાજા અજીતસિંહના પુત્ર બખ્તસિંહની તથા બીજાઓની ફેરફારીમા પાદશાહની દરબારમાથી કડીની તથા ચુંવાલપટ્ટીની, હળવદ ઉર્ફે મહમદનગરની ફોજદારી તથા થરાદ, અરજણપૂર, ભાભુખી, પન્હાપૂર અને ખેરાળુની થાણદારી મોએઝઉદ્દદૌલાની સૂબેદારીમાં ભેળવી દેવામા આવ્યા. વળી શેરઉદ્દીનની ફેરફારીમાં બક્ષી તથા ખબરપત્રીની જગા નજીબઅલીખાન કે જે મોએઝઉદ્દદૌલાનો સગો થતો હતો તેને આપવામા આવી. સલાબત મહમદખાન બાબીના પુત્ર મહમદ બહાદુરને પાચસેની જાતી-મનસબ, શરતી ને બીનશરતી બમેંસીત્તેર સવાર તથા સાદરા ને વીરપૂરની થાણદારી અને શેરખાનનો ખિતાબ, મોએઝઉદ્દદૌલાની ભલામણ પરથી આપવામા આવ્યા.

બધાને કતલ કરવાનો મોએઝ ઉદ્દીનાએ હુકમ આપ્યો. તે સૌને તલવારના ઝટકાથી મારી નાખી યમલોકના ભોયરામા મોકલવામા આવ્યા તથા સઘળા મકાનોને જમીનમરસા કરી દેવામા આવ્યા, તથા ગામની આબાદીની એક પણ નિશાની યા ગામમા એક પણ અગ્નિ ફુકનારો (જીવતો માણસ) રહેવા દીધો નહિ.

પવન સિવાય કોઈ સંચરનાર ત્યા રહ્યું નહિ;
મનુષ્યને પેટે જન્મેલું ત્યા કાંઈ રહ્યું નહિ

આ બનાવથી બીજા જમીનદારો તથા બગાવાખોરો બ્હી જઇ નાસી ગયા, તેથી પોતાની મેળેજ તેઓ તેની પાસે આવી રજૂ થઇ ગયા, અને બળવો તથા બડ નહિ કરવાના તથા રાજને તાબે રહેવા અને (રીતસર) માલગુઝારી ભરી દેવાના જામીન આપ્યા, અને જ્યા સુધી મોએઝ ઉદ્દીનાનો અધિકાર ચાલુ રહ્યો ત્યાસુધી કોઈ પણ રીતે એ બાબત સબંધી ખલેલ આવી નહિ અને રસ્તાઓનો બંદોબસ્ત તથા સલામતી ખરે ખરી રીતે જળવાઈ રહ્યા ટૂકામા એક પછી એક કૂચ કરી મોએઝ ઉદ્દીના શહેરની પડોશમા આવી પહોચ્યો, અને એ ત્રણ મુકામ કરી ચુંવાળપટ્ટી કે જ્યા બડખોર કોળીઓનો વાસ હતો તે તરફ ચાલ્યો તે મેળી લોકો પર કાબુ રાખવાનુ તથા તેમનો બંદોબસ્ત કરવાનુ કામ પોતાની ખાહેશ મુજબ પાર પાડી ત્યાની ફોજદારની જગાપર રૂસ્તમ અલીખાનને નીમ્યો, અને પોતે અમદાવાદમા પ્રવેશ કરવાની ઇચ્છાથી આગળ વધ્યો. રમઝાન ઉલ મુબારક મહિનાની છેલ્લી તારીખે પૂરેપૂરા ઠાઠ અને ભપકા સાથે, લશ્કર, તોપખાના અને પહાડ જેવી આકૃતિવાળા હાથીઓની સવારી કાઢી તેમજ માર્યા ગએલા અમીર ઉલ ઉમરા સૈયદ અલીખાન તથા કુતુબ ઉલ મુલ્કના કબજામાથી તેમના અધિકાર પરત્વેના સામાન સરંજામ તથા વૈભવના જે સાધનો હાથ કરવામા આવ્યા હતા તે સઘળા ઠાઠમાઠ સાથે ભદ્રના કિલ્લામા દાખલ થઈ તેણે નિઝામતના ઓહ્દાનો કારભાર કરવા માડ્યો, અને બંગાળીખાનને ગોધરાની ફોજદારીપર તથા ખુદાયારખાનને કડીની ફોજદારીપર રવાના કર્યો અલમાસ નામનો હબશી કે જેને પાટનગરમા સાથે લઇ ગયા બાદ બાદશાહની નોકરી રખાવી ફોલાદખાનનો ખિતાબ અને ત્યાની કોટવાલી અપાવ્યા હતા તેને શહેરની કોટવાલી પર નીમ્યો અને તે ઓહ્દાની ફરજ બજાવવામા તેના અમલની અજબ છાપ પડી, કારણ કે એક પણ દારૂડીઆ કે ભાગ વેચનાર કે બદમાશ કે

રખડુની હિંમત ન હતી કે તે એ કેફી વસ્તુઓ વેચે કે તેનો ઉપયોગ કરે (પીએ કે ખાય), કોઇની મકદૂર ન હતી કે વગર સબબે બીજાને સતાવે કે પોતાના તાબાના માણસને હેરાન કરે.

જો પોલીસ તેની સામે થનારને ન અટકાવે,
તો (શબેકદર જેવી) પવિત્ર રાત્રીએ કાજી પણ છીનાળું કરે.
જો અધિકારીનો સોટો પાછળ ન હોય તો
કાબાના પવિત્ર મકાનમા દારૂડીઆ ઉલટીઓ કરે.

સોરઠ ઇલાકામા પેશકશ ઉઘરાવવાના કાર્યથી શુજાઅતખાન છુટો થયો હતો, તેણે **મોઅઝઉદ્દીલાના** અમદાવાદ આવી પહોચવાની ખબર સાભળી, પાછા ફરી, તેની જોડે મુલાકાત કરવાનો સમય નક્કી કરવા માટે મોજે **સરખેજમા** મુકામ કરી વાટ જોઈ. કેટલાક સિપાઈઓ અને લશ્કરી માણસો ગુજરાતવાસીઓની રીતનુ અનુકરણ કરી તેમના જેવા માથાના વાળ, જુ'ફા ને કાનસીઆ રાખતા હતા, તેમને કોટવાળની બ્હીક લાગવાથી તથા બંદોબસ્ત જાળવવાના એના કાયદા કાનૂનો સાભળી પોતાની મેળે તે બોડી નાખ્યા જોશીઓએ જે દિવસ શુભ ગણ્યો હતો તે દિવસે શુજાઅતખાને આવી **મોઅઝ** ઉદ્દીલાની મુલાકાત લીધી, અને તેણે તેને કીમતી ને ઉંચા પ્રકારનો પોશાક, ગનજડીત સરપેચ ને કલગી, એક હાથી, તથા જે પાલખીમા સૈયદ હુસેન અલીખાન બેસતો હતો ને જે પોતે હાથ કરી લીધી હતી તે પાલખી આપી, પોતાનો મુખ્ય નાયબ, તથા કારભારી બનાવી, માલી ને મુલકી (મહેસૂલી અને દીવાની) કાર્યો એની મત્તા નીચે તથા એના અખ્તયાર (વાળા હાથ)મા મૂકી દીધા. આજ અરસામા ઘણુ દીવાનખાનાવાળી એક આલીશાન ઇમારત, કે જે **મોઅઝ** ઉદ્દીલાની બાગદેરીએ નામ પ્રખ્યાત થઇ, તેનો પૂર્વાભિમુખનો પાયો **સાબરમતીને** કિનારે **ભદ્રના** બાગમા નાખવામા આવ્યો **પેટલાદ** તથા ધોળકા પરગણા બાદશાહી રસાલાના તનખા માટે મુકરર થયેલા હતા તેથી તે પવિત્ર હજૂરનો હુકમ સુબાના દીવાન જાફર કુલીખાનપર કાઢવામા આવ્યો કે એ પરગણાઓની મહેસૂલ હુંડીઓમારફતે પ્રકાશમાન દરબારમા મોકલવી.

મોએઝ ઉદ્દૌલાએ પાદશાહી તબેલાના ઘોડા લઈ લેવા, જાગીરો જપ્ત કરી લેવી, બાદશાહી હુકમોને તાબે ન થવું તથા સ્વતંત્રતા (દુરાગ્રહ) નો વાવટો ઉરાડવો

ફેરેમખાન જે સરકારી (બાદશાહી) તબેલા માટે ઘોડા ખરીદવા ખાતાનો દારોગો હતો તેણે અરબ્બી તોખમના કેટલાક ઘોડા, સરકારી તબેલા માટે, સુરત બંદરે ખરીદી અમદાવાદને રસ્તે પાદશાહની હજૂરમા રવાના કર્યા હતા, તે ઘોડા ત્યા આવી પહોચ્યા બાદ મોએઝ ઉદ્દૌલાએ પોતાના કબજામા લઈ લીધા; અને તેમાથી જે પોતાને ગમ્યા તે પોતાના તબેલામા બાધી દીધા; અને ઘણા ઘોડાઓ ઈનામ તરીકે બીજાઓને આપી દીધા. તેમજ હજૂરમાથી નીમાએલા મનસબદારોની તથા સૂબાના અમલદારોની જાગીરો, મહાન સૈયદો અને પવિત્ર શેખોને ગુજરાઇ માટે આપેલી જમીનો જપ્ત કરી લઈ, પોતાની સત્તાથી ગમે તેને જાગીર તરીકે બક્ષિસ આપી. વળી ઉચ્ચ પાદશાહની તાબેદારી તથા તેમના હુકમોનું પાલન એક બાજૂએ મૂકી દઇ તેણે સ્વતંત્રતાનો ઝુંડો ઉરાડયો. તેની આ નવી રૂઢી બીજા નાઝિમોની ધૃષ્ટતા માટે ઉદાહરણ તથા પ્રમાણરૂપ થઈ પડી. ગોધરાના ફોજદાર બંગાળીખાનને શારીરિક બીમારી લાગુ પડવાથી અમદાવાદ આવી રહ્યો હતો તે ત્યા મરી ગયો. તેના ત્રણ હાથી, કેટલાક ઘોડા તથા ઘરનું રાચ-રચીલું સૂબાના નાયબ દીવાન મહમદ હાદીએ જપ્ત કરી લીધા, અને મોએઝ ઉદ્દૌલાએ તે પોતાને કબજે કરી લીધા. હી. સ. ૧૧૩૫ની શરૂઆતમા મોએઝ ઉદ્દૌલા બંડખોરોના બદોબસ્ત તથા વ્યવસ્થા કરવા, પરગણાની જમાબંદી કરવા, અને જમીનદારો પાસેથી પેશકશ ઉઘરાવવા માટે શુજાઅતખાનને મોખરાની ટુકડીનો સેનાધિપતિ નીમી બીદ્દા, હમોલા અને ડુંગરપોર તરફ પોતે રવાના થયો. રસ્તે જતા લુણાવાડાના જમીનદાર પાસેથી રૂપીઆ એસીહજાર પેશકશના લઇ આગળ વધ્યો, અને ડુંગરપોરના જમીનદાર પાસેથી એક લાખ રૂપીઆ લેવાનું નક્કી કર્યું. ત્યાથી આગળ જતા ઉદેપૂરની સરહદ આવતી હોવાથી મહારાણા જગતસિંહના કારભારીઓ એક હાથી, કેટલાક ઘોડા તથા બીજી ભેટ સોગાતો લઈ એને આવકાર આપવા આવ્યા અને મળ્યા; અને ડુંગરપોરનો જમીનદાર મહારાણાનો સગો થતો હોવાથી તેનાપર રહેમ નજર રાખવાનો સંદેશો પહોચાડયો.

મહારાણાના મનની સમાધાની માટે મોએઝ ઉદ્દદૌલાએ તે ભેટો સ્વીકારી ડુંગરપોરના જમીનદારની પેશકશ જતી કરી અને પાછા ફરી વીજાપોર પરગણા તથા સાબરકાંઠાના જીલ્લા તરફ કુચ કરી. આ અરસામા બુરહાન ઉલમુલ્કે સાદતખાનનો મ્હોટો ભાઈ મીરમહમદ બાકર તથા તેનો ભાણેજ મહમદ મુકીમ કે જે તરતનાજ ઇરાનથી આવી સુરત બંદરે ઉતર્યા હતા તેઓ અમદાવાદ આવ્યા અને મુસાફરીનો સામાન તૈયાર કરવા માટે થોડો વખત થોભી ઉચ્ચ દરબારમા જવા રવાના થઇ ગયા એ મીર મહમદબાકરને સિઆદતખાનના ખિતાબ સાથે ચોથા (નબરનો) બક્ષી બનાવવામા આવ્યો તથા મહમદ મુકીમને અબુલ મનસૂરખાનના ખિતાબ સાથે વઝીરે આઝમનો ઉચ્ચ ઓહ્દો, અહમદશાહ બાદશાહના સમયમા આપવામા આવ્યો, તે હકીકત ઇશ્વરેચ્છાથી તેની યોગ્ય જગાએ નોધવામા આવશે આજ અરસામા મોએઝ ઉદ્દદૌલાના દીવાન રાજા રૂઘનાથદાસના મનમા કાઇ પુણ્યનુ કામ કરવાનુ થઈ આવવાથી સારગપોર દરવાજા અને કાળુપુર દરવાજાની વચ્ચે જે પાંચકુવા આવેલા છે, તેની નજદીકમા તે બાજુની કિલ્લાની ખાઇમા વરસાદનુ પાણી ભરાઈ રહેતુ હોવાને લીધે કુવાઓનુ પાણી મીઠુ નીકળે છે તેથી, તેમજ વળી પ્રજાને સુખ સગવડ આપવા માટે, એક (બાવલી) વાવનો પાયો નાખી, તેને પૂરેપૂરી બાધી દીધી મોએઝ ઉદ્દદૌલા જમાબદી કરવા તથા મહેસૂલ ઉઘરાવવાના કામમા પાટણ જીલ્લામા રોકાયો હતો ત્યા પૃથ્વીપતિના દરબારમા રહેતા વકીલોના ઘણા ધમકીભરેલા લખાણોપરથી જાણવામા આવ્યુ કે (બાદશાહી) ઘોડા લઈ લેવા તથા જાગીરો જપ્ત કરવાના એના કૃત્યોની ખબર પડવાથી પૂજ્ય બાદશાહનો મિઝાજ ફરી ગયો હતો આ ઉપરથી તેને બાદશાહી ગુસ્સો કે જે દૈવી ક્રોધના પ્રતિબિંબ જેવો છે તેની બ્હીક લાગી અને ગફલતીની ઘોર નિદ્રામાથી તેની આખ ખુલી ગઇ. ઘોડાઓ એકઠા કરી ફારેસખાનને સુરતથી બોલાવી સોપી દીધા અને તેની મહોર માથની રસીદ લીધી, અને કરેલા ગુન્હાની માફી માગ્યા બાદ જપ્ત કરેલી જાગીરોના પરવાના પાછા આપ્યા, અને યુક્તિ પ્રયુક્તિ કરી સમાધાની કરવા તે અમદાવાદ પાછો ફર્યો અને શાહીબાગની જોડમા મુકામ નાખી આનુ શુ પરિણામ આવશે તેના વિચારમા પડયો. વડો કાઝી અબદુલ હમીદખાન કે જે હિ મ ૧૧૩૪ ના ઝિલહજ માસની તેવીસમી તારીખે પાદશાહી દરબારમા ગુજરી ગયો હતો તેની લાશને આ અરસામા એ જ સાલના સફર માસની ત્રીજી તારીખે અમદાવાદમા આણી તેના બાપ કાઝી અબદુલ્લાના બાગમા દાટવામા આવી.

જુમલત ઉલમુલ્ક નિઝામ ઉલમુલ્કની સૂબેદારી, હામેદખાન બહાદુરની નાયબ સૂબેદારી તથા રૂસ્તમઅલી ખાન અને મોમિનખાનની દીવાની

મોએઝ ઉદ્દદીલાના ગેરઇનસાફ, પાદશાહી ઘોડા કબજે લઈ લેવાનાં, જાગીરોની જપ્તી કરવાનાં, માથા ફરેલ–સ્વતંત્રતા દર્શક તુમાખી કાર્યો, અને પવિત્ર દરબારમાથી નીકળતા હુકમોનો અનાદર, એ વિશે વારંવાર ખિલાફતના રક્ષકના તખ્ત પાસે ફરીઆદો આવતી હોવાથી, અને મહમદ અમીનખાનના ગુજરી જવાથી જલીલ ઉલકદ્ર, વજીરે આજમના મહાન ઓદ્ધા પર જુમલત ઉલમુલ્ક, મદાર ઉલમહામ, નિઝામ ઉલ્મુલ્ક બહાદુર ફતેહજંગ, સિપાહ સાલારને નીમવામા આવ્યો હતો તેના તરફથી મોએઝ ઉદ્દદીલાની ફેરબદલી કરી અમદાવાદની સૂબેદારી પોતાને મળવા અરજ ગુજારવામા આવી. જવાબમા એ અરજી સ્વીકારાઈ, તેથી ખિલાફત ને પૃથ્વીપતિની દરબારમાથી રૂખસત મેળવી એ બગડી ગએલો મામલો સુધારવા માટે પોતે મ્હોટા લશ્કર તથા ભારે તોપખાના સાથે રવાના થયો. શાહીબાગ પાસેના પોતાના મુકામપર આ ખબર સાંભળી, મોએઝ ઉદ્દદીલાએ રાત દીવસ ફિકરમા વીતાડવા માંડયા. પોતાની જોડેનાં માણસો (ની સંખ્યા) જોતા જુમલત ઉલમુલ્ક જોડે તેઓ ટક્કર ઝીલી શકે એટલી શક્તિ કે જોરવાળા તેને લાગ્યાં નહિ અને ઘણી ફિકર અને નિરર્થક વિચારો કરવાને લીધે તેના પર એકાએક દીવાનાપણાએ હુમલો કર્યો, અને તેને પરિણામે ન કરવાના કામ કરવાં ને નહિ બોલવાના (ગાંડા માણસના જેવા) બોલ તે બોલવા માંડયો; અને હકીમોએ તેનો ઉપાય કરવા માંડયો. આ સમયે પોતાના જમાઇ ભોગીલાલના આગળ આવવાને (તેની લાયકાતને) લીધે દીવાનના ઓદ્ધાની કામગીરી તેને સોંપી, રાજા રૂઘનાથદાસ નિવૃત્ત થઈ ઘેર બેઠો હતો; છતાં આ પરિસ્થિતિ જોઇ આજ સમય નિમકહલાલ કરવાનો છે એવા આશયથી, તેની એવીજ તબીઅતે પોતે મોએઝ ઉદ્દદીલાને રવાના કરી ઉદેપૂરને રસ્તે બાદશાહની હજૂરમા મોકલી દીધો. જ્યારે વિજયનગર ઉજ્જેનની પરગણામા નિઝામ ઉલમુલ્ક આવી પહોંચવાની ખબર ફેલાઇ ત્યારે શહેરના મહાજન, મુખ્ય મુખ્ય મનસબદારો, મહેરઅલીખાન, સફદરખાન બાબીના પુત્રો, સલાબત મહમદખાન અને જવાનમર્દખાન, તેને આવકાર આપવા તથા મળવા જવા નીકળી પડયા અને

શુજાઅતખાન તથા રૂસ્તમખાન, તેનો તેમના પર ઉપકાર હતો તેના બદલો વાળવા મોએઝ ઉદ્દૌલાને વદાય કરવા તેની સાથે ગયા હતા તે તેને ડુંગરપોર સુધી પહોચાડી પાછા અમદાવાદ આવ્યા અને નિઝામ ઉલમુલ્ક પાસે જવાની તૈયારી કરી. મોએઝ ઉદ્દૌલાના ચાલ્યા ગયાની ખબર જ્યારે નિઝામ ઉલમુલ્કને પડી ત્યારે તેણે પોતે હતો ત્યાજ મુકામ કર્યો, અને નાયબ સુબા તથા દીવાનની નીમણુક થવાની તથા એને આવકાર આપવા આવનાર શખ્સોની વાટ જોતો ત્યાજ રોકાયો, અને નાયબ નીમાય ત્યા સુધી શહેર સંભાળવા તથા તેનુ રક્ષણુ કરવા સફદરખાન બાબીને લખી જણાવ્યું, અને તે ભદ્રના કિલ્લામા દાખલ થઇ ગયો. મહેર અલીખાન કે જે નિઝામ ઉલમુલ્કની મુલાકાત લેવા જતો હતો તેને શારીરિક માદગી થઈ આવવાથી દોહદમા રોકાઇ જવું પડયુ અને ત્યાથી આગળ વધી શકયો નહિ. નિઝામ ઉલમુલ્કે, તુશકાનઇલ વરમની વસંત ઋતુની શરૂઆતમા એટલે હિં. સ. ૧૧૩૫ ના પહેલા જમાદી માસની સત્તરમી તારીખે પોતાના કાકા હામેદખાનને સૂબાના નાયબ તથા ફિદવીખાનને દીવાન નિમ્યા; અને ધોળકાને બદલે વીરમગામ પરગણુ ખાલસા શરીફામા લેવાયુ, તથા ત્યાના ફોજદાર તથા અમીનની જગા પર શાહપુરખાનને નીમવામા આવ્યો અને તેની તરફથી તેના નાયબ તરીકે તેના ભાઈ રહેમાન કુલીખાનને એ કામ સોપવામા આવ્યુ. વળી ધોળકા, ભરૂચ, જંબુસર, મકબૂલાબાદ અને વલસાડ પરગણા કે જે ખેતીને લાયક અને ઘણી પેદાશવાળા મહાલ છે તે પોતાની બીનશર્તિ જાગીર તરીકે લઈ લીધા; અને રાય નોદા (નંદા) નામના શખ્સને તેનો મુતસદ્દી નીમ્યો. ઈડર પરગણાને ખાલસા ઠેરવ્યુ ને સૈયદ આકેલખાનને ત્યાનો ફોજદાર બનાવ્યો. ગોધરાની ફોજદારી અને જાગીરદારી પોતાની દીકરીના સસરા મુતવસ્સલખાનને આપી. ખબરપત્રીનુ કામ કરવાતુ ઉબેદખાનને સોપી તેને હામેદખાન જોડે રવાના કર્યો, તથા સૂબાના બક્ષી અને ખબરપત્રીનો ઓદ્દો કવીલિશખાનને આપ્યો, અને અબદુલ ગફ્ફારખાનને કોટવાળ નીમી, તેમને સૌને જવાની રજા આપી; અને પોતે પાટનગર તરફ પાછો ફર્યો. મજલ કાપતો ને રસ્તો વટાવતો હામેદખાન દોહદ આવી પહોચ્યો. મહેર અલીખાન કે જે બિમારીને લીધે ત્યા પડી રહ્યો હતો, તે તેને ત્યા મળ્યો અને તેની સાથેજ જવા નીકળી પડયો અને શુજાઅતખાન અને રૂસ્તમ અલીખાનની મુલાકાત કરવા માટે ભલામણ કરી તેમને બોલાવી મંગાવ્યા; (પણ) તેઓ તો તેને આવકાર આપવા રવાના થઇજ ચૂકયા

હતા એટલે ગોધરા મુકામે આવતાં ઠાસરાની મંજલપર શુજાઅતખાન અને રૂસ્તમ અલીખાનનો અને તેનો ભેટો થઈ ગયો. કૂચપર કૂચ કરી હામેદખાન કાંકરીઆ તળાવ ઉપર આવેલા મહેર અલીખાનના બાગમાં આવી ઉતર્યો અને તેણે તેને લાયક એક જાફત આપી. બીજા જમાદી માસની ઓગણ-ત્રીસમી તારીખે પોતે કિલ્લામાં પ્રવેશ કર્યો અને નાઝિમના ખાતાનું કામ કરવા તથા ફોજદારી અને થાણદારોની નીમણુક કરવા મંડી ગયો. અમીર ઉલઉમરાનો સસરો, સોરઠનો ફોજદાર અસદ કુલીખાન કે જે હામેદખાનની સાથે આવ્યો હતો તે લશ્કરી સરંજામ ભેગો કરી તથા સિપાઈઓ (નોકરીમાં) રાખી લઈ તેણી તરફ રવાના થઇ ગયો. શેખઉલ ઈસિલામખાન કે જે મોએઝ ઉદ્દૌલાના અમલના આરંભથીજ ઉદેપૂર જઈને રહ્યો હતો, તે આ અરસામા અમદાવાદ પાછો ફર્યો. આખા સામ્રાજ્યના કરોડીનો ઓદ્દો ખિલાફત ને પૃથ્વીપતિના દરબારમાંથી મકરંબ ઉલહઝરત હાફેઝ ખિદમતગારખાનને આપવામા આવ્યો હતો એટલે કાપડ બજાર મહાલના દારોગાની તથા અમદાવાદ શહેરના કરોડીની જગા શેખ ઉલ ઇસલામખાનને આપવામાં આવી. મોએઝ ઉદ્દૌલાની ફેરફારીમાં મોમિનખાન સુરત બંદરનો મુનસદ્દી નીમાયો અને પોતાને સોંપાયલા તાલુકામાં આવી પહોચ્યો. પૂર્વે હિ. સ. ૧૧૩૦ મા બનેલા બનાવોનું વર્ણન કરતાં હયદર કુલીખાનના નાયબસૂબા તરીકે મુકરર થવાની હકીકત આપતાં આ લેખકના પિતા સૈયદ અકીલખાનની જોડે ગયા હતા એ જણાવવામાં આવ્યું છે, તથા અકબરાબાદના રાજધાનીના શહેરમાં પહોચ્યા બાદ ખાજા અબદુલ હમીદખાન હજૂરથી પામે ગયો અને સૈયદ અકીલખાન અઝીમાબાદ તરફ મુબારેઝ ઉલ મુલ્ક સર બુલંદખાન પાસે ગયો (તે પણ કહેવામાં આવ્યું છે), પરંતુ સંજોગવશાત્ બન્યું એવું કે મરહૂમ બાદશાહના હુકમ મુજબ મુબારેઝ ઉલમુલ્ક ત્યાથી હજૂરશ્રી પાસે આવવા નીકળી ચૂક્યો હતો, અને વીસ કોસ દૂર છાવણી નાખી પડયો હતો. ત્યાં તે આવી પહોંચ્યો ને ત્યાં તે બંનેની મુલાકાત થઇ અને ત્યાંથી (સાથે સાથે) તેઓ પાટનગર આવી પહોંચ્યા. મુબારેઝ ઉલ મુલ્કના મનમાં ધારેલી વાત ધારેલીજ રહી, તે અમલમાં આવી નહિ; અને દારૂઉલ મુલ્ક કાબૂલના સૂબેદાર તરીકે તેની નીમણુક કરવામાં આવી તેથી તે તેણી તરફ રવાના થયો; તેણે સૈયદ અકીલખાન તથા લેખકના પિતાને પોતાની સાથે લીધા, અને પંજાબ તથા પેશાવરના મહાલોનો કારભાર કરવાનું તેમને સોંપ્યું. જ્યાં સુધી તે પ્રદેશના દાણોપાણી નસીબમાં લખ્યા હતા ત્યા સુધી ત્યાં રોકાઈ, આ સાલમાં કે જ્યારે મુબા-

રેઝ઼ ઉલમુલ્ક સૂબેદારીનું રાજીનામું આપી હજૂરશ્રી પાસે આવ્યો હતો, ત્યારે આ લેખકના પિતા કે જેમણે હઝરત ખુલ્દ મંઝેલ (ઔરંગઝેબ)ના સમયમાં ઇશ્વર પાસથી ક્ષમા પામેલા તે ઉચ્ચ શાહનશાહ તથા મહમદ જહાનશાહ બહાદૂરની સેવા જૂના વખતમાં કરી હતી, તેમને મકર્રબ ઉલ-હઝરત ઐહરઝખાનની મારફતે તે પતિત પાવન પાદશાહની સેવાનું (પણ) માન મળ્યું અને તેમને અસલ તથા ઇઝાફ઼ા સાથની એક હજાર જાતી મનસબ, ત્રણસો સવાર, તથા અલી મહમદખાનનો ખેતાબ બક્ષવામાં આવ્યાં, અને તેમના ભાઇ મહમદ જાફ઼રને, સાતસો જાતી, એકસો સવારની અસલ તથા ઈઝાફ઼ા સાથની મનસબ તથા જાફ઼ર મહમદખાનનો ખેતાબ તેની ગેરહાજરીમાં બક્ષવામાં આવ્યા. લેખકના પિતાને અમદાવાદ આવતા રહેવાની ઘણી ઇચ્છા હોવાથી હયાત અલીખાનની ફેરફારીમા તેમની અરજ મુજબ તેમને કાપડબજાર ખાતાના અમીનના ઓહ્દા પર નીમી ખિલત (પોશાક)થી વિભૂષિત કરી તેમના તાલૂકા પર જવાની રજા આપવામા આવી, તથા થોડા સેર +લણસના તાકા તથા ઉચી તનાખુરી (પાદશાહ માટે) મોકલવા તેમને ફરમાવવામા આવ્યુ. લેખકના પિતાએ પોતાના ઓહ્દાની સનદ જાફ઼ર મહમદખાન પર મોકલી, તેણે દીવાની કચેરીમા તે રજૂ કરી, તેની નકલ મેળવી લીધી, અને તેજ સાલના પવિત્ર શવ્વાલ માસની સાતમી તારીખથી તે ઓહ્દાની ફરજ બજાવવા માડી, એજ અરસામાં હામેદખાનપર ખિલાફ઼ત અને પૃથ્વીપતિના દરબારમાથી ગુર્ઝ બરદારોની ચોકીના મીર, સૈયદ નાસેરખાન જોડે રવાના કરેલા ખાસ પોશાક તથા રત્નજડીત કલગી આવી પહોચ્યા. તેણે રીતસર તેનું સ્વાગત કરી, યોગ્ય માન આપી, ચાલુ આવેલા કાનૂન અને ધારા મુજબ વર્ત્તી. તેનો સ્વીકાર કર્યો. નાગર (બ્રાહ્મણ) જ્ઞાતિનો એક માણસ નામે કિરપાશંકર કે જેની રીતભાત લશ્કરી સિપાઇના જેવી હતી, અને જેને નામના મેળવવાની આકાંક્ષા હતી, તેને અને ફ઼ોજદારે ગર્દના માણસોને કાઇક બાબત બોલાચાલી થના ટંટા થયો. તેનુ ઘર રાજપૂરમા આવેલુ હતું તેના પર (હુમલો કરવા) હામેદખાને લશ્કર તથા તોપખાનુ મોકલ્યુ. કિરપાશકર પણ માણસો ભેગાં કરી તેની સામે થવા તથા લડાઇ કરવા તૈયાર થઇ ઉભો અને સૂર્યાસ્ત થતા સુધી ગોળીબાર ચલાવતો રહ્યો. તેની જોડે સંબંધ (બાંધવા)ના વિચારથી તેમજ તે ખપનો માણસ છે એવા વિચારથી પણ રૂસ્તમ અલીખાન ત્યા ગયો અને તેને ઉપાડી પોતાને ઘેર લઇ આવ્યો.

+આ કઇ જાતનું કાપડ તે સમજાતું નથી.

અને બીજે દહાડે હામેદખાન જોડે તેની મુલાકાત કરાવી તેની હિંમત ને બહાદુરી તેના ચહેરા પરથી જોઈ, તેની જોડે માયાળુપણા ને સભ્યતાથી વર્ત્તી, તેના મનનું સમાધાન કરી, હામેદખાને તેને પોતાની નોકરીમા રાખી લીધો હવે પરગણાનો બંદોબસ્ત કરવા તથા પેશકશ ઉઘરાવવા હામેદખાન નીકળી પડયો વાત્રક નદીના કાંઠા પરની તથા મુંડા (મહુધા)ની પેશકશની રકમ ઉઘરાવવાની જુમ્મેદારી મકતારૂપે રૂસ્તમ અલીખાને હામેદખાનની પાસેથી પોતાને માથે લઈ લીધી હતી અને તેથી તેણે પોતાના ભાઈ ઈબરાહીમ કુલીખાનને તે વસૂલ કરવા લશ્કર આપી મોકલ્યો હતો તે વાત્રક નદીને કિનારે મુકામ નાખી પડયો હતો, એટલામા હામેદખાન નડીઆદ કસ્બામા આવી પહોચ્યો કેટલાક કૃતિનાખોર ને ફરેબી માણસો કે જેમણે તેના મન રૂપી ક્ષેત્રમા વિરોધ (શત્રુતા)નુ બી વાવ્યુ હતું, તેમણે હામેદખાનને ભરમાવી તેની જોડે લડાઇમા ઉતરવા માટે ઉશ્કેર્યો (ખાહેશમંદ તથા ઇચ્છાવાળો બનાવ્યો) હામેદખાન પણ એ માણસરૂપી સેતાનોના ફરેબથી એ કામ કરવા તૈયાર થયો સામા પક્ષના ઇરાદાની છૂપી વાતની ઈબરાહીમ કુલીખાનને ખબર પડતા તે પણ તેજ જગાએ પોતાની ફોજ સાથે મક્કમપણે ઉભા રહી જંગ તથા યુદ્ધ કરવાની તૈયારી કરવા લાગ્યો ગુજરાતના વતનીઓમાથી કેટલાક દાંભિક માણસો તથા હામેદખાનની સાથમાના કેટલાક કપટી માણસો કે જેમણે આ સુદર ફુલનુ બી વાવ્યુ હતુ તેમણે તેને પુષ્ટિ આપવાનો દેખાવ કરી, દોસ્તીના વેશ ઢેરા, એ બાબત છોડી દેવાનુ તેને લખી જણાવ્યુ પણ તેણે તે કબુલ કર્યું નહિ રૂસ્તમ અલીખાન કે જે આ વખતે અમદાવાદ હતો, તેની પાસે એ હકીકત આવતા (ખુલી થઈ જતા) તે વારજ તુરતાતુરત પોતાના સાથીઓને લઇ રાતોરાત પૂર ઝપટથી તે પોતાના ભાઇની વ્હારે ધાયો, અને દુનીઆને કૃપા બક્ષતા મહાન પ્રકાશમાન સૂર્યના ઉગતાની સાથે તો તેને આવી મળ્યો હામેદખાન કે જે લડાઇ કરવાને ઇરાદે નડીઆદથી કૂચ કરી આવતો હતો તેને માર્ગમા રૂસ્તમ અલીખાન આવી પહોચવાના સમાચાર મળતા તેણે પોતાનો ઇરાદો ફેરવી (રદ કરી) તેમના પ્રત્યે મિત્રતા તથા સદ્ભાવનો સદેશો મોકલી તેમને મળ્યો, અને શહેર તરફ પાછો ફર્યો અને રૂસ્તમ અલીખાન તથા ઇબરાહીમ કુલીખાને સાથે સાથે પેટલાદ પરગણા ને વડોદરા કે જે તેમના તાબામાં હતું તેણી તરફ ચાલવા માડયુ, અને દહેવાણુ ગામ કે જે ફિતુરી કોળીઓનુ રહેઠાણ હતું તેના પર બહાદુરીથી છાપો મારી, તેને આગ લગાડી, અને ત્યા એક ન્હાનો કિલ્લો બાંધી એક થાણું સ્થાપ્યુ કિ સ

૧૧૩૬ માં બાદશાહના પવિત્ર હુકમ મુજબ, જે એક ગંજાવર લસ્કર જોધપુર મોકલવામાં આવ્યું હતું તેની મદદમાં શુજાઅતખાન અને રૂસ્તમ અલીખાન, અમદાવાદને રસ્તે, મારવાડ ને રજપુતાણા તરફ લસ્કર લઈને ગયા અને ત્યાંની કેટલીક માતબર જગાઓ લૂંટી લીધી. જ્યારે જોધપુરનો મામલો પતી ગયો ત્યારે એવો બાદશાહી હુકમ નીકળ્યો કે જ્યાંથી તેઓ આવ્યા હોય ત્યા તેમણે પાછા ફરવું, તેથી તેઓ પાછા આવતા રહ્યા, અને બંને ભાઇઓને ઉમદા પોશાક કે જે ગુર્ઝબરદાર (ચોબદાર) અય્યુબબેગ ને ઝમાન બેગ જોડે બાદશાહી દરબારમાંથી મોકલવામાં આવ્યા હતા તેના વડે સન્માનિત અને વિભૂષિત કરવામા આવ્યા. શુજાઅતખાન કે જે અમદાવાદમા હતો તેણે પોતાની ભેટનું સ્વાગત કરી, રીતસરનુ માન આપી તેનો સ્વીકાર કર્યો, અને રૂસ્તમ અલીખાનનો પોશાક વડોદરે, કે જ્યા તે રહેતો હતો, ત્યા તેમણે પહોચાડયો. વળી નિઝામ ઉલમુલ્કની મહોર સાથનો, એવો એક પવિત્ર બાદશાહી હુકમ ફિદવીખાન, સૂબાના દીવાનપર આવ્યો કે નાઝિમનો કરોડીનો ઓહ્દો મોકૂફ કરવો, ને લઇ લેવો, ગોલકની રકમ લેવાની તેને મના કરવી, અને સાયર મહાલ જે આગલા નાઝિમોના હાથ નીચે હતો તે પણ લઇ લેવો, જેથી તે હુકમની જાહેરાત મુજબ કાપડ બજાર ખાતા તથા સાયર મહાલના કરોડીના ઓહ્દા (મોકૂફ કરવામા) કાઢી નાખવામા આવ્યા. આખા સામ્રાજ્યના સાયર મહાલોના સૂબાઓના ખબરપત્રીની જગા કે જે પહેલા કોઇને આપવામા આવી નહતી તે દીવાને આલાની કચેરીના ખબરપત્રીની જગા જોડે ભેળવી દેવામા આવી અને ખિલાફત ને પૃથ્વી રક્ષકના દરબારમાથી અલી અહમદખાન કોકાને તે આપવામા આવી, અને સૂબાના દીવાનો પર હુકમો મોકલવામા આવ્યા કે તેના નાયબોને તેમણે તે ઓહ્દાનો અધિકાર આપવો, તેથી ફિદવીખાને તેના પ્રતિનિધિને તેને કામે લગાડી દીધો. કબીરઅલી સૂબાના સમાચારપત્રીની જગાએ નીમાઈ આવી પહોચ્યો. મહેર અલીખાન કે જે કેટલોક વખત થયા બીમાર ચાલતો હતો તે આ સાલના રમઝાન માસની સાતમી તારીખે ગુજરી ગયો. કાઝી મુસ્તફીદખાનને હજૂરમા તેડાવવામા આવેલો હોવાથી, તે પોતાના છોકરા અબદુલ અહદખાનને શહેર કાઝીની જગાએ નાયબ નીમી હજૂરશ્રી પાસે જવા રવાના થયો, અને વડા કાઝીના ઉંચા ઓહ્દાથી વિભૂષિત થયો, અને બાપની ફેરદારીમા શહેર કાઝીની મનસબદારી છોકરાને આપવામા આવી. મુકર્રબ ઉલહઝરત હાફિઝ ખિદમતગારખાનની અરજ મુજબ કાપડબજાર ખાતા તથા સાયર મહાલની ઉપજ, હજૂરથી તરફથી

જે કાંઇ ફરમાશ આવે તેને માટે, ખાસ કપડા ખરીદવા માટે તથા ઉચ્ચ સરકાર સાહેબ (બાદશાહ) માટે જે કાંઇ ચીજો ખરીદવી પડે તેમા ખરચવા નક્કી કરવામા આવ્યુ. તેને માટે બંદોબસ્ત કરવાનું કામ શેખ ઉલ ઈસલામખાનની જવાબદારી તથા તેના પ્રયાસ પર નાખવામા આવ્યુ. માલમિલકતના દારોગાની જગા પર પીર મહમદની ફેરફારીમા વજીહઉદ્દીનને નીમવામા આવ્યો.

સુરત બંદરના મુતસદ્દી મોમિનખાનના લશ્કર અને મરાઠા પીલાજી ગાયકવાડ વચ્ચે લડાઈ થવી, તેમાં લશ્કરની હાર થવી અને કંથાજીનું દોહદતરફ આવવું, સુરત બંદરની મુતસદ્દીગીરી પર રૂસ્તમઅલીખાનનું નીમાવું, મોમિનખાનનું સૂબાના દીવાન નીમાવું, અને અલીમહમદ ખાનનું હજુર શ્રીપાસેથી આવવું

પીલાજીરાવ ગાયકવાડ કે જે આગલા વખતમા સુરત બંદરના જીલ્લામા હુલ્લડ ને ફિસાદનુ મૂળ થઈ પડયો હતો, તેણે આ અરસામા એક જાતના જોર અને સત્તા પ્રાપ્ત કરી આજુબાજુ ને પડોશમાં હુમલા કરી નાશ કરવા તથા જે સામે થાય તેને મારી નાખવા તથા લૂટી લેવા માટે પોતાનો જુલમી હાથ લબાવ્યો હતો ત્યાના મુતસદ્દી મોમિનખાને ઈઝ્ઝત મહમદની સરદારી નીચે એક લશ્કર તથા પોતાના સાથીઓની એક ટુકડી તેને નસીહત (આપવા, તથા શિક્ષા કરવા મોકલી તેમનાથી બને તેટલી હિંમતથી તેઓ લડયા પરંતુ હારી ગયા,) અને થોડા માર્યા ગયા અને કેટલાક કેદ (પકડાયા તેઓ (પોતાના હથિયારો આપી આવતા રહ્યા, અને પીલાજીની સત્તા તે જીલ્લામા વધી ગઈ, અને મોજે સોનપુરા તાબે બુકરૂહ (કે જે સુરત બંદરના સરકાર જોડે ભેળવી દીધેલ છે, અને જે સુરત બંદરથી બત્રીસ કોસ (છેટે આવેલુ હોઇ જમીદાનરોના (તાલુકામા હતું) તેમને મેળવી લઈ (તેણે) પોતાના તાબામા લીધુ અને ત્યાથી એક કોસ દૂર આવેલી એક ટેકરી (પર (નાનો (કિલ્લો બાધ્યો, અને નીચેના વસ્તીવાળા ભાગને ફરતો (એક) કોટ (બાધી ત્યા (પોતાનુ રહેઠાણ બનાવ્યુ, (અને ધીમે (ધીમે અયાવલ (પરગણું તથા સુરત સરકારના બીજાં પરગણાંનો કબજો કરી

બેટો, તથા કુંદી (? ગણુદેવી), બાજપુર, તથા રાજપીપળાની નજીક સિકલખાનેહ, દરએખદેહ, તથા પંચમહાલ અને સાદર [1]એસલમાં કિલ્લા ઉભા કર્યા, અને પોતાની સત્તા જમાવતો ગયો. કંથાજી મરાઠા લશ્કર લઈ દાહદ ગોધરા તરફ રવાના થયો, અને ત્યાં લૂંટફાટ ચલાવી, ખંડણી ઉઘરાવી બખેડાનું મૂળ થઈ પડયો. આ સુબામા મરાઠાઓના પ્રવેશનો આરંભ આ સાલથી થયો. પાદશાહી સનદ મુજબ ફિદવીખાનની ફેરફારીમા સુરત બંદરનો મુનસદી મોમિનખાન એ સાલના શવ્વાલ મહીનાની દસમી તારીખ એટલે લૂઈઈલની ફસલના આરંભથી સૂબાનો દીવાન નીમાયો. અને અમદાવાદ આવતા પહેલા પોતાનો ઓહ્દો સંભાળી લેવા માટે હાજી મહમદ સાલેહ (નામના) તાજેર (વેપારી)ને લખી જણાવ્યુ અને ઝિલકદ માસની ગોળમી તારીખે સુરત બંદર છોડી અમદાવાદ આવી પહોંચ્યો ને પોતાને કામે લાગી ગયો. મોમિનખાનની ફેરફારીમા રૂસ્તમ અલીખાનને સુરત બંદરની મુતસદીગીરીથી સન્માનિત કરવામા આવ્યો હતો, તે વડોદરેથી નીકળી ત્યા પહોચી ગયો અને પોતાનો ઓહ્દો સંભાળી લઈ ફોજદાર તથા થાણદારો નીમવા તથા કામકાજનો બંદોબસ્ત કરવામાં ગુંથાઈ ગયો. સૈયદઅલી વાએઝી કે જેના સ્વભાવમા એક જાતની બખેડાની ફિસાદ જગાવવાની વૃત્તિ ઘર ઘાલી બેઠી હતી, તે વારવાર "દીન, દીન" પોકારી તોફાની ટોળા, જેઓ પશુઓના ટોળા જેવા હોય છે તેમને, ભેગાં કરી ધીંગાણુ મચાવતો હતો, તેથી થોડાના અનિષ્ટથી ઘણાનુ ઇષ્ટ થતું હોય તો તે કરવું એ સિદ્ધાતને અનુસરી રૂસ્તમ અલીખાને તેને પકડયો, પણ તેનું સૈયદપણુ ધ્યાનમા રાખી તેના જીવને હાની કરી નહિ, અને તેને પગે બેડીઓ નાખી વડોદરામા કેદ રાખ્યો. હવે સંખ્યાબંધ આરબો, તુર્કો અને હિંદુઓ તેના મુરીદ (શિષ્ય) થયા હતા તેમણે પોતાના આચાર્યની આ હાલત જોઈ બંડ ઉઠાવ્યુ અને ખુનામરકી ને મારામારી એ તેનુ પરિણામ આવ્યુ, અને એક આખી રાત ને દહાડો ગોળીબાર ચાલ્યો. તેમા તેમૂર નાથી ટકી શકાયુ નહિ એટલે તેઓ શહેર છોડી ચાલ્યા ગયા અને રુસ્તમઅલીખાનની સત્તાની છાપ શહેરવાસીઓ પર બેઠી. આજ અરસામા લેખકના પિતા અલીમહમદખાન, કાપડ બજારખાતાના અમીન, હજૂરથી પાસથી અમદાવાદ આવ્યા અને બક્ષી તથા ખબરપત્રીનો ઓહ્દો ભોગવનાર કવી દિલખાને મીર હિસામઉદ્દીનને પોતાનો નાયબનો નીમ્યો. ને પોતે દક્ષણ તરફ રવાના થયો.

---

[1]. આ બધી જગાઓનાં ખરાં નામ બેસતા નથી.

મુબારેઝઉલમુલ્ક સરબુલંદખાન બહાદુર દિલાવરજંગની સૂબેદારી અને શુજાઅતખાનની નાયબ સૂબેદારી, હામેદખાન જોડે ખાનાજંગી અને મોમિનખાનની દીવાનગીરી

આ પુસ્તક તો માત્ર અમદાવાદ સૂબાને અંગે બનના બનાવોને વગતુ જ હોવાને લીધે બીજા કેટલાએક બનાવો કે જેનું વર્ણન અત્રે કરવાની જરૂર નથી, તેવા બનાવો બનવાને લીધે પતિત પાવન હજૂરશ્રીની રજા મેળવ્યા સિવાય નિઝામ-ઉલ-મુલ્ક તેમની હાજરીમાથી નીકળી પડી દક્ષણ તરફ રવાના થયો, તથા જલીલઉલકદ્ર વઝીરે આઝમનો ઓહ્દો, એ માનથી ભરેલી અને કિર્તિવત દરબારમાથી ઐતમાદઉદ્દૌલા કમરૂદીનખાન બહાદુર નુસરત જંગથી વિભૂષિત અને પ્રકાશમાન કરવામા આવ્યો. આ સામ્રાજ્યના કાયદા ને ધારાઓ મુજબ વઝીરની ફેરબદલી થતી નથી, તેથી નિઝામ-ઉલ-મુલ્કને વકીલે મુતલક બનાવી આસફજાહનો ખેતાબ આપી સન્માનીત કરવામા આવ્યો. મુબારેઝઉલમુલ્ક સરબુલદખાન કે જેને સાત હઝારીની મનસબ, સાતસો સવાર, બે ઘોડા ને ત્રણ ઘોડાવાળી, આપવામા આવી હતી તેને આસફજાહની ફેરફારીમા અમદાવાદની સૂબેદારીપર એક ખાસ ખિલત(પોશાક) રત્ન જડીત સરપેચ તથા એક હાથીની ભેટ સાથે નીમવામાં આવ્યો, અને તે ત્યા આવી પહોચે ત્યાસુધી સૂબાના નાયબની જગા શુજાઅતખાનને આપવાનુ વિધાતાના લેખ જેવુ બાદશાહી ફરમાન નીકળ્યુ. હિ. સ. ૧૧૩૬ ના પવિત્ર ઝિલકદ માસમા એ વંદનિય ફરમાનો મુબારેઝઉલમુલ્કના પત્રો સાથે શુજાઅતખાનપર, તથા અમદાવાદના હવેલી પરગણાના મહાલોની તેમજ ધોળકા, ભરૂચ, જંબુસર, મકબૂલાબાદ (આમોદ), વલસાડ તથા કડી પરગણામાથી સૂબાના અંગના શરતી મહાલની મુતસદ્દીગીરીની સનદ, લેખકના પિતા અલીમહમદખાનનાપરની આવી પહોચ્યા. તેનુ યોગ્ય સ્વાગત કરી તથા રીતસરનું માન આપી શુજાઅતખાને નાયબગીરીનું ફરમાન લીધુ, અને હામેદખાનને તેની ખબર કરી, નાઝિમના ખાતાનો કારભાર તથા કોટવાળ, ફોજદાર ગર્દ અને થાણદારોની નીમણુકો કરવા માડયા. મુબારેઝઉલમુલ્કે મોકલેલી બાદશાહી સનદ અલીમહમદખાને દીવાન-કચેરીમા રજૂ કરી તેની નકલ લીધી, અને જાફરમહમદખાનને ભરૂચ, આ લેખકને ધોળકે, તથા બીજા મહાલોમા બીજા અમલદારોને મોકલ્યા.

તેઓ દરેક પોતાના તાલુકા તરફ રવાના થઇ ગયા. શુજાઅતખાને 'હામેદ-ખાનને ભદ્ર ખાલી કરવાનું કહ્યું. વરસાદની મોસમ હોવાથી તેણે થોડો વખત મળવાની માગણી કરી. શુજાઅતખાને તેની તે માગણી કબૂલી કે સ્વીકારી નહિ, અને લડાઇ કરવા તથા મોરચા બાધવાના પાયા નાંખ્યા. બંને પક્ષ તરફથી લડાઇ ને યુદ્ધનો અગ્નિ સળગાવવામા આવ્યો અને ત્રણ રાત ને દીવસ તોપ ને બંદૂકના મારા સાથની તથા ભદ્રની પાસે રહેનારા લોકોની ખાનાખરાબી કરતી લડાઇની ભઠ્ઠી બળતી રહી. અમદાવાદના કેટલાએક રહેવાશીઓ કે જેમને શુજાઅતખાનની બહાદુરી ગમતી નહતી. તેમણે આ લડાઇમા પોતાના માણુસો હામેદખાનની મદદમા મોકલી ફરેબ ગમ્યા. આનું પરિણામ રખે એવું આવે કે ધીમે ધીમે એ લડાઇ લબાય ને તેથી શહેર તારાજ થઇ જાય, એવી દીર્ઘદ્રષ્ટિથી અલીમહમદખાને વિચાર કરી સફદરખાન બાબી પાસે જઇ સલાબત મહમદખાન તથા જવાનમર્દખાનને ત્યા બોલાવી મગાવ્યા અને કહ્યુ કે ઓહ્દા પર નીમાએલો માણુસ જુદોજ છે અને હજુ તો તે આવવાનો છે.માટે જો તેઓ સુલેહ કરાવવા અને આ જવાળા શાત પાડવા વચમા પડે તો તે બહેતર અને યોગ્ય જ થઈ પડશે, અને નવા નીમાયલા ઓધ્ધેદારની ખૂશીનુ કારણુ થઇ પડશે. તેમને ઘોડે બેસાડી પોતે શુજાઅતખાન પાસે ગયા અને તેને પણ લડાઇ કરતો અટકાવી એ ઝઘડો શમાવી દીધો. હામેદખાન (ભદ્રની) બહાર આવી રસ્તે પડ્યો, અને વરસાદની મોસમ હોવાને લીધે દોહદ જઇ ત્યા રોકાઇ, મુકામ કરી જે બન્યુ હતુ તેની હકીકત આમફજાહને લખી જણાવી તેના જવાબની રાહ જોતો બેઠો. ફસલ (દાણો કાપવાની મોસમ) તથા (ખળામાથી) દાણો ઉપાડવાનો વખત આવી પહોચવે શુજાઅતખાન બદોબસ્ત કરવા તથા સાબરકિનારાના જિલ્લાઓના જમીનદારો પાસેથી પેશકશ ઉઘરાવવા,ઈબરાહીમ કુલીખાનને શહેરમા નાયબ તરીકે મૂકી ગુજરાતના ઉમદા અને નામચીન જમાદારો, કસબાતીઓ, તથા આરબ અને દક્ષણી સિપાઇઓનુ સાત આઠ હજાર સવાર અને પ્યાદાનું લશ્કર લઇ નીકળી પડ્યો, અને રામરાયના નામના માણુસને મુંડા (મહુધા)નો ફોજદાર નીમી, એક સવાર ને પ્યાદાની ટુકડી આપી, જો હામેદખાન આ તરફ આવવાનો વિચાર રાખતો હોય તો તેને તેમ કરતા રસ્તે રોકવા (અટકાવવા)ના વિચારથી મોકલ્યો અને પોતે આગળ વધ્યો. કુલી દિનખાનની કેરફારીમા બક્ષી તથા સૂબાના ખબરપત્રીની જગાએ હજુરથી તરફથી તાયેયારખાનને નીમવામા આવ્યો ને અમાનતદારખાનને

તેના નાયબની જગા મળી. હવે આ સમયમાં મુબારિઝ ઉલ્મુલ્કને નાણાંની જરૂર પડી તેથી જીવણ મુગલ નામના માણસે ધોળકા પરગણું તથા ભરૂચ, જંબુસર, અને મકબૂલાબાદ (આમોદ)નો "મક્તો" [ઈજારો] પોતાને માથે લઇ, અગાઉથી તેને હિસાબ પેટે બે લાખ રૂપીઆ આપ્યા, અને તેણે પોતાનાં માણસોને કામનો અધિકાર સોંપાવવાનો તથા તેમને મદદ આપવાનો મુબારિઝઉલ્મુલ્કનો પત્ર અલીમહમદખાન પાસે રજૂ કરી પોતાનું કામ શરૂ કરી દીધું. હિ. સ. ૧૧૩૭ ના પવિત્ર મહોરમ માસની પહેલી તારીખે લેખક ધોળકેથી અમદાવાદ આવ્યો. આ સાલમાં જશને મુબારકને પ્રસંગે એક કીમતી પોશાક શુજાઅતખાનપર ગુર્ઝબરદારો જોડે મોકલવામા આવ્યો. શુજાઅતખાને સાત આઠ હજાર ગુજરાતીઓનું લશ્કર ભેગું કર્યું હતું, અને હામેદખાનના પર હુમલો કરી હાથ બતાવી તેને કાઢી મૂક્યો હતો, તથા રૂસ્તમ અલીખાને સુરત બંદરે બેત્રણ વખત પીલાજી ગાયકવાડ જોડે ટક્કર ઝીલી લડાઇ કરી (તેને હરાવી) તેની પૂઠ પકડી હતી, તેથી એ બંને ભાઇઓની એક જાતની કીર્ત્તિ ને નામના, તથા તેમની પાસે મ્હોટું લશ્કર હોવાની હકીકત, જગઝાહેર થતાં ખાસો આમ—દરેકને મ્હોડે તેમની એ કીર્ત્તિ ને નામના ગવાઇ રહ્યાં હતાં. આસફજાહ પ્રત્યે નામદાર પવિત્ર પાદશાહની કમ મહેરબાની થવાના સમાચાર મળતાં શુજાઅતખાને હુજૂરશ્રીની પાસે રહેતા કેટલાક રાજ્ય સ્થંભોની મારફતે તેમની પવિત્ર સેવામા અરજ પહોંચાડી કે જો હમારી બે ભાઇઓની તે કામ પર નીમણુક થાય અને હમારાપર પત્ર મોકલવામાં આવે તો, 'લગભગ વીસહજાર સવારતો તૈયાર છે અને બીજી વધારે સંખ્યા ભેગી કરી, હુકમ થતા, આસફજાહ જોડે હમે લડાઇ તથા જંગ કરવા તૈયાર છીએ. તેમની આ માગણીનો સ્વીકાર થયો, અને તેમને હિસાબ પેટે ત્રણ લાખ રૂપીઆ આપવાનો સુરત બંદરની ત્રીજેરીપર હુકમ નીકળ્યો. શુજાઅતખાને પોતાના પુત્ર અહમદ કુલીને રસાલદાર નીમી સુરત બંદરે રૂસ્તમ અલીખાન પાસે મોકલ્યો કે જેથી તેઓ બંને સાથે મળી સિપાહઓની ભરતી કરે અને (બીજી) તૈયારીઓ પણ કરે. આ માગણી તથા શેખચલીના વિચારો કે જેને લીધે તેને (ગુજરાત તરફ જવાની) રજા મળતા વિલંબ થતો હતો તેની મુબારિઝ ઉલ્મુલ્કને ખબર પડતા, તેણે અલી મહમદખાન કે જેને તે સમજુ માણસ ગણતો હતો તથા જેના સંગીન અભિપ્રાયપર તેને વિશ્વાસ હતો, તેના પર કોઇ પણ માણસને ખબર ન પડે તેવી છૂપી રીતે પોતાને હાથે પૂરેપૂરી વિગત અને તફસીલથી પત્ર લખી જણાવ્યું

(અને પૃછયું) કે એમણે (બંને ભાઇઓએ) જેની માગણી કરી છે તે તેઓ પાર પાડી શકશે? તે કાર્ય તેઓ વિચાર સૃષ્ટિમાંથી બહાર કાઢી અમલમાં મૂકી શકશે? આવું જોખમદારી ભરેલું કામ તેમનાથી બની શકશે? કે આ બધી દમ વગરની પતરાજી ને પોતાના વખાણની વાતો માત્ર છે? એ કાગળ લેખકના પિતાએ વાંચી લેખકને આપ્યો અને એ ખાનગી વાત ખાનગીજ રાખવાનો આગ્રહ કર્યો. ઘણા ડહાપણ અને શાણપણથી બહુ વિચાર ને અંદેશો કર્યા બાદ તેમણે જવાબ લખ્યો કે જેનો મુસદ્દો આ અદના લેખકે કર્યો હતો. તેમા જણાવેલા મુદ્દાઓનો ટૂંક સાર એ છે કે એ બે ભાઈઓની શરવીરતા, બહાદુરી અને સિપાઇગીરી (લશ્કરી કાબેલીઅત) સંબંધે કોઇ રીતનો શક કે સંશય નથીઃ કારણ સ્વભાવેજ તેઓ શરવીર ને મર્દાનગીવાળા છે. પરંતુ સિપાઇ હોવું તે એક જુદી વાત છે અને સરદારી કરવી તે એક જુદી વાત છે.ગુજરાતી ને કસબાતી જે સિપાઇઓ શુજાઅતખાને ભેળા કર્યા છે તેઓ લડાઈની હારમા રણક્ષેત્રની અંદર ઉભા રહેવાની જવાબદારી લઇ શકે તેવા નથી, અને તેમણે તેવી જવાબદારી અનુભવી પણ નથી. મરાઠાઓના ભાલાની માત્ર નોક જોઇ તેઓ વગર લડાઇ કરે રણક્ષેત્રમાથી પુઠ બતાવી નાસી જશે. તેમનો સરદાર જાતે સિપાઇ હોવાથી તે તો જરૂર માર્યો જશે. રૂસ્તમઅલીખાનના લશ્કરમા આરબ જાતના તથા બીજા પ્રદેશના તથા ગુજરાતના કેટલાક શરવીર અને આબરૂદાર સિપાઇઓ છે, અને તેઓ પીલાજી મરાઠા જોડે કેટલીક વખત ઝપાઝપીમા પણ ઉતરેલા છે, તેથી તેમને કાંઇક અંશે તેમની સાથે લડાઇ કરવાનો અનુભવ છે અને તેમની જોડે લડવાની રૂઢી તેમના હાથમા આવી ગઈ છે. ટૂંકામા શુજાઅતખાન કે જે કડી પરગણામા જમાબંધી કરતો હતો અને પેશકશ ઉઘરાવવામા ગુથાએલો હતો, તેણે એક યોજના રચી. સૂબાના દિવાન મોમિનખાન, મુબારેઝ ઉલ્મુલ્કના મહાલોના મુતસદ્દી અલી મહમદખાન, તથા બીજા અમલદારો (મુનશી)ઓને લખી જણાવ્યુ કે તમારી સૌની સાથે મસલત કરવી પડે એવો જરૂરી પ્રસંગ ઉભો થયો છે, માટે તમારે અત્રે આવવુ. તે ઉપરથી દીવાનનો નાયબ ઈઝઝતમહમદખાન તથા બીજાઓ બોલાવ્યા મુજબ ત્યા જવા રસ્તે પડયા ને જઈ મળ્યા. શુજાઅતખાને પોતાના મનની વાત તેમને કહી સભળાવી કે સીબંદી નોકરોનો ખરચ ઘણો છે અને તે પૂરો થતો નથી. તેમજ હામેદખાનનુ દોહદમા પડી રહેવું, એ પોતાને એક રીતનો અંતરાય હોવાથી, એ બેઠકમાં બનેલી હકીકત લખી કાઢી તેના પર મોમિનખાન,

અલી મહમદખાન, બક્ષી ને ખબરપત્રી અમાનતદારખાન, અને સમાચારપત્રી ફકીર અલીખાનની મોહોરો લગાવી, એક લેખ તૈયાર કર્યો અને બાદશાહી ત્રીજોરીમાંથી બે લાખ રૂપીઆ ઉપાડવા માટે પરવાનો (તનખો) લીધો અને ખાનોને પાછા ફરવાની રજા આપી. વદાય થતી વખતે લેખકના પિતાએ વખતને અનુસરી તથા સમયને અનુકૂળ સલાહ આપી કે જો તુરત તુરત તે કપડવણજ અને લૂણાવાડા તરફ ત્યાંની વ્યવસ્થા કરવાને બહાને જાય તો તે બહેતર થઇ પડશે. કારણ હામેદખાન પ્રસંગ ને લાગ મળવાની રાહ જોઇ બેઠો છે, પણ હજુ તે જોઇએ તેટલું લશ્કર ભેગું કરી શક્યો નથી, તેથી તે એક બાજૂ થઇ જશે. દેખીતી રીતે તેમનું માન રાખવા શુજાઅતખાને આ સલાહના સ્વીકારની આંગળી આંખ પર મૂકી નમન કર્યું, પરંતુ મનમાં વિચાર કર્યો કે તેમ કરવાથી કાઇ ફાયદો થશે નહિ ને તેથી પોતાના વિશ્વાસુ માણસોને કહ્યું કે ફલાણા ફલાણાને આપણે આ સૂબામા રહીએ તે પસંદ નથી. હામેદખાનનું અહીં નજદીકમા હોવું એ આપણે માટે બહુ સારૂં બહાનું છે, અને એમ ધારો કે એના મગજમાં કાઇ બીજો જ ઇરાદો (હકૂમત લેવાનો) હોય તો મરેલાને મારવો એ કયું મોટું કામ છે?

જ્યારે માણસનો વખત અંધકારથી ભરાઇ જાય છે,
ત્યારે તે એવુંજ કરે છે કે જે તેને કામ આવી શકતું નથી.

તે બીજી બાજૂ કૂચ કરી ગયો. મક્કા (એની પવિત્રતા ને એનું મહત્વ ઇશ્વર વધારે) ના શરીફનો એલચી શેખ ઇલીાન આ અરસામાં થોડો પ્રસાદ તથા નાદર ભેટ સોગાતો લઇ સુરત બંદરેથી અમદાવાદ આવી પહોચ્યો અને સુલતાનોના રક્ષક (બાદશાહ) ના દરબારમા જવા રવાના થયો, તેની જોડે અલી મહમદખાને લીલી હરડે તથા આમળાના મુરબ્બા કે જે અલી મહમદખાને મુબારિઝ ઉલ્‌મુલ્કની ફરમાશથી બનાવ્યા હતા તેની બરણીઓ (કાવડો?) તેની જોડે મોકલી. સલાબત મહમદખાન બાબીને હામેદખાનના મનની છૂપી વાતની ખબર હતી તેથી આ સમયે શહેરમાં રહેવું તેને પોતાને મુનાસિબ નહિ લાગવાથી પોતાના કુટુંબીઓને લઇ ગોહેલવાડ મહાલ જ્યા તેના બાપની જાગીર હતી ત્યાં જઈ એક બાજૂએ બેસી ગયો.

હામેદખાન જોડે કંથાજી મરાઠાનું મળી જવું, શુજાઅતખાન જોડે લડાઈ થવી, તેનું માર્યા જવું, સૂબાનું હામેદખાનના તાબામાં આવવું, મરાઠાને ચોથ આપવાનો કરાર થવો, તથા એ સિવાય એ અરસામાં બનેલા બીજા બનાવો

હામેદખાનનુ શહેર બહાર નીકળવુ, બનેલા બનાવની હકીકત આસફજાહને લખી જણાવવી, વરસાદની મોસમને લીધે દોહદમા મુકામ કરી રહેવુ, અને (આસફજાહના તરફથી) જવાબની રાહ જોવી એ હકીકત, પૂર્વે, અદ્‌ભૂત કલમથી લખાઇ ગઈ છે. સૂબેદારીની ફેરફારી તથા બીજા બનાવોની ખબર જાણી, તેમજ તેના કાકા પ્રત્યે મુરવ્વત ન બતાવવા બાબતમા શુજાઅતખાનની ધૃષ્ટતા, અને ખિલાફત અને પૃથ્વીરક્ષક પાદશાહની દરબારમાથી આવી રીતે માગણી કરવાથી તેને બહાર નીકળી જવુ પડયુ તે તથા પતિતપાવન (પાદશાહ)ની તેના પર છતરાજી થવાની હકીકત જાણી, આસફજાહે પાણી પહેલા પાળ બાધવી એ દુરસ્ત ધાર્યું (કારણ)

ઝરણાને તેના મૂળ આગળ એક પાવડાથી અટકાવાય,

પણ જો તે ભરાઈ જાય તો પછી હાથી પણ તેને રોકી શકતો નથી,

તેથી તેણે કંથાજી મરાઠાને જો તે હામેદખાન જોડે દોસ્તી કરી તેને મદદ કરે તથા શુજાઅતખાનને ઉખેડી નાખે તો તેના બદલામા ગુજરાત સૂબાની ચોથ આપવાનો કરાર કરી આપવાની લાલચ ને લોભમા નાખ્યો. તે તો દરરોજ આવોજ કોઈ બનાવ બને તેવુ ઇચ્છતો હોવાથી તેણે અંતઃકરણપૂર્વક એ વાત સ્વીકારી અને તેમ કરવાનુ માથે લીધુ, અને વરસાદની મોસમ પૂરી થવાની રાહ જોતો બેઠો. પોતાના જવાબમા આસફજાહે હામેદખાનને વિગતવાર લખી જણાવ્યુ કે (શુજાઅતખાનપર) વેર લેવા તથા કંથાજી અને પીલાજીની–કે જેને સુદ્ધા આ બાબતમા પત્ર લખ્યો હતો, તેમની–મૈત્રી મેળવવા પોતે પગલા ભર્યા હતા. આ ઉપરથી તેના ઉત્સાહની રગે પણ જોર પકડ્યુ અને તેથી તે બાબતની તૈયારી કરવા પોતે મડી ગયો, અને અમદાવાદમાના કેટલાક માણસો, જેમને એ પોતાના પક્ષના તથા શુજાઅતખાનના વિરોધીઓ ગણતો હતો તેમને, પોતાના મનની વાતથી વાકેફ કર્યાં તથા માળવાવાસી રોહીલાઓના જમાદારો મીર નથુ

તથા મહમંદ સલામતને પોતાની નોકરીમા દાખલ કરવા બોલાવ્યા એ છૂપી વાત રફતે રફતે લોકોમા ચર્ચાવા માડી તેને આવવાના સંકેત થએના સમયે કંથાજી મરાઠો મ્હોટી ફોજ લઇ દોહદ પાસે આવી પહોચ્યો અને હામેદખાન પાસે સોગદ લેવડાવી, ચોથ બાબતનો કરાર દૃઢ કરાવ્યો, અને અમદાવાદ તરફ કૂચ કરવાની સલાહ આપી તેણી તરફ જવું એવુ નક્કી કરાવ્યુ મરાઠાઓનુ હામેદખાનં જોડે મળી જવુ, અને તેમનુ આ બાજૂ આવવુ એ વાત સૂર્ય કરતા વધારે પ્રકાશિત અને રાત્રી કરતા વધારે ચોખ્ખી રીતે ઝાહેરમા આવી ઇબરાહીમ કુલીખાને વારવાર શુજાઅત ખાનને ખબર આપી પાછા ફરવાનુ લખ્યુ, અને તેણે પણ પોતાના ઇરાદાની લગામ શહેર તરફ આવવા ફેરવી મરાઠા ફોજ સાથે હામેદખાન કપડવણજ કસબાથી વીસ કોસ દૂર આવી પહોચ્યો અને શેખ ઇનાન એનચી કે જે ત્યા હતો તેને પોતાની જોડે આવવા પાછો ફેરવ્યો અને એક પછી એક તેના અમદાવાદમાના

—રૂબરૂમા ઘેટા જેવા ગરીબ

પીઠ પાછળ ફાડી ખાનાર વરૂ જેવા—

શુભચિંતકોના પત્રો કે જેમા હમણાનો સમય અનુકૂળ છે, લાગ ફાવે તેમ છે, એટલે તરત આવવુ જોઇએ, એવો મજકૂર લખેલો હતો તે, તેને મળતા હોવાથી તેની ઇચ્છાને પ્રોત્સાહક થઈ પડયા કૂચપર કૂચ કરી શહેરથી નવ કોસ દૂર આવેલા ડબોડા ગામ સુધી શુજાઅતખાન આવી પહોચ્યો બેદરકારી વાપરી જોડે જાસૂસ ન રાખેલા હોવાથી હામેદખાનની હીલચાલ તથા તે ચોકસ કઇ જગાએ છે તેની ખરી ખબર ન પડવાથી—કજા આવી પહોચે છે ત્યારે દેખતો (માણસ) આધળો થઇ જાય છે એ કહેવત મુજબ-પેશકશ ઉઘરાવવાના લોભને વશ થઇ તેણે ત્યાજ છાવણી નાખી મુકામ કર્યો

લોભ શાણા માણસની આખ પણ બધ કરી દે છે

પક્ષી અને માછલાને લોભ જ જાળમા સપડાવે છે

જો ત્યા મુકામ ન કરતા શહેરમા આવતા રહેવાનો તેણે વિચાર કર્યો હોત તો સભવિત્ છે કે તે શહેરમા આવી પહોચ્યો હોત પરતુ ઇશ્વરેચ્છા કાઇ બીજીજ પ્રકારની હતી એટલે વિધિએ પોતાનું કામ કર્યું, પહેલા રબી માસની છવ્વીસમી તારીખ ને ગુરૂવારે જ્યારે કૂચ કરી તેણે શહેર તરફ વધવા માંડયું ત્યારે ઘણા સિપાઇઓ તથા છાવણી બજારના માણસો રાતે

રાતેજ કૂચ કરી રવાના થઈ ગયાં, અને શુજાઅતખાન શહેરથી ચાર કોસ દૂર આવેલા મોટા મેદ્રા ગામની હદમાં આવી પહોંચ્યો. શત્રુઓ પાસે આવી પહોંચ્યા છે એવી લશ્કરના એક પણ માણસને ખબર ન હોવાથી પોતાના ઘર ભેગા (જલદીથી) થઇ જવાની તીવ્ર ઇચ્છાથી સિપાઈઓ તથા છાવણી બજારનાં માણસોની ટોળીઓ ને ટુકડીઓ, ઝટ ઘેર પહોંચી જવાની હરીફાઇમાં, દાણો મળવાની આશાએ સાંજરે ઘેર ફરતાં જાનવરોનાં કરતાં પણ, ઝડપમાં ચઢી ગઇ. લશ્કર અને છાવણીના જાપતાનું સૂત્ર તૂટી ગયું; અને અવ્યવસ્થા થઇ ગઈ અને જેને જે ગમે તે રસ્તે તેણે ચાલવા માંડ્યું; એટલામાં મરાઠાઓના ઝડપી ઘોડેસ્વારોની એક ટુકડી જેને હુલ (બ્હીક લાગે તેવા) સવાર કહે છે તેણે દેખા દીધી અને લશ્કરના પાછલા ભાગપર તૂટી પડી. આટલું બનવાની સાથેજ એ માણસો એકાએક ગભરાઇ ગયા અને બ્હીકના માર્યા, પવન ને વીજળી પાસથી ત્વરિત ગતિ ઉછીની લઇ ઘણી ઝડપથી –કારણ હવે બ્હીકના માર્યા તેઓ નાસતા હતા તેથી–નાસવા મંડ્યા કે જેથી ગમે તે રીતે તેઓ શહેર ભેગા થઇ જાય. લશ્કરમાના ઘણા બેદીલ માણસો અને કસબાતીઓ પણ તેમની જોડે પોતાના ઘોડા દપટાવી નીકળી નાઠા અને મરાઠા સવારોએ લશ્કરના મધ્ય ભાગપર તૂટી પડી લૂંટફાટનો હાથ લંબાવ્યો. શુજાઅતખાને પોતાનું લશ્કર વ્યવસ્થિત કરવાની ઘણીએ મહેનત કરી, પરંતુ કાંટાળા ઝાડની ઝાડીને લીધે તેમજ પરતાલ (તાડના ઝાડ) વચમા (પડદા માફક) આવી જવાને લીધે અને છાવણી બજારનાં માણસો (વેપારીઓ)ની મોટી મેદનીને લીધે તેમ થઇ શક્યુ નહિ, અને જેમ બને તેમ જલદી એ ભયાનક અને દિલતોડ રણક્ષેત્રમાથી નીકળી ન્હાસી પોતાનું સિર કેમ સલામત રાખવું, તેનો વિચાર દરેક જણે કરવા માંડ્યો, અને એવે વખતે સરદારની નજર બહાર રહેવું એમાજ ફાયદો સમજી લાંબો વખત સુધી અદરશ્ય રહેવાનુ પસંદ કર્યું. થોડા સાથીઓ કે જે તેની જોડે રહી ગયા હતા તેમને લઇ શુજાઅતખાન એક બાજૂએ ઉભો હતો, એટલે લાગ જોઇ પોતાની સાથમા આવેલી ફોજને લઇ લોખંડમાં ગરક થઇ ગએલો હોય એવો, બખ્તર પહેરેલો, હામેદખાન એક હાથી જેના પર લોખંડની અંબાડી હતી તેના પર બેસી, તેની સામે થઇ ગયો અને અણધારી બલા તથા આકાશમાથી ઉતરતી બળવાન વિધિની ઝડપથી સામે આવી ઉભો.

મજબૂતીના ઢોલનો એવો અવાજ નીકળ્યો,
કે જે અવાજથી આકાશના મગજમાથી હોશ ઉડી ગયા.

ડાબી ને જમણી બાજુથી યમ (ના દૂત) આવી પહોંચ્યા,
આફત, આસમાન પરથી જમીનપર ઉતરી આવી,
સુભાગ્યની ઘણી સ્હવારો સાંજમાં બદલાઇ ગઈ,
ઘણાઓની રોઝીનો દીવસ (તેજ દીવસે) પૂરો થયો.

હાથીપર બેઠા બેઠા બંને સરદારોએ લડવા માંડ્યું. શુજાઅતખાનના હાથીએ હુમલો કર્યો એટલે હામેદખાને પોતાની સવારીના હાથીને આગળ ચલાવ્યો. શુજાઅતખાન (માત્ર) એક જામો પહેરી અંબાડીમાં બેઠો હતો, તેની જોડે તેનો નાનો છોકરો હતો, છતા પણ શૌર્ય ને હિંમત તેના જાતી સ્વભાવમા ખમીરરૂપે રહેલા (ઓતપ્રોત થઈ ગએલાં) હતા તેથી પોતાના હાથીને તેના હાથીને સામે આણ્યો અને બંને બાજૂએ ગોળીબાર કરવાનું તથા તીરના સંદેશા મોકલવાનું જારી થયુ. શુજાઅતખાનનો છોકરો હુસેન કુલી કે જે ત્રણહજાર બહાદુર સવાર તથા નવરંગ મીયાણો, નામત લોદી, મસ્તી લોદી, સૈયદ ફૈયાઝખાન અને શેરાનીખાન, જેવા પ્રખ્યાત જમાદારો તથા મશહૂર પ્યાદા અને બહાદુર સિપાઇઓની ટૂકડી સાથે લશ્કરને મોખરે રહેવા નીમાયો હતો, તેણે પોતાના હાથીપરથી જોયું કે હામેદખાન તેના બાપની સામે આવે છે તેથી તેણે પોતાના સાથીઓમાથી જેટલા બાકી રહ્યા હતા, તેમને તે તરફ દોડી જઈ હુમલો કરવા આગ્રહ કર્યો. તેણે ઘણુએ કહ્યું પણ તે તેમણે સાભળ્યુજ નહિ. અંતે તેમાથી કોઇને પણ પ્રભુએ સારી પ્રેરણા કરી નહિ, તેથી ન છૂટકે પોતે એકલો (તે તરફ) પાછો ફર્યો, પરતુ તે એવે વખતે આવી પહોંચ્યો કે જ્યારે બાજી હાથમાંથી જતી રહી હતી. શુજાઅતખાને છોડેલા તીર જો કે ત્યાં સુધી પહોચતા ખરા પરતુ અંબાડીના થાભલા વચમા આવવાથી કારગત થઇ પડતા નહિ, અને એનુ પોતાનું આવી બન્યું હતું એટલે હામેદખાનનાં થોડાએક તીર પણ યમના દૂતની માફક એક પછી એક શુજાઅતખાનપર કામ કરતા ગયા. એની જોડે જેઓ રહ્યા હતા તેમાના થોડા આ લડાઇમા મરાયા અને થોડા ઘવાયા અને ઘણા કે જેઓ બચી ગયા હતા તેઓ વેરણખેરણ થઇ જઇ મરાઠાઓના હાથમા કેદ પકડાયા.

આસમાની (રંગના) આકાશના એક ચકરાવા જેટલી મુદતમાં
ન તો છાવણી ઠેકાણે રહી કે ન તો કોઇ સિપાઇ.

હામેદખાનના લશ્કરે શુજાઅતખાનના હાથીને ઘેરી લીધો અને (મ્હોટા ન્હાના) ભાલાથી વીંધી નાખી તેને પૂરો કર્યો. દીવસના ત્રણ કલાક બાકી હતા ને શરીફના એલચી જોડે અલીમહમદખાને મુબારેઝ-ઉલ્-મુલ્ક માટે

આમળાનો જે મુરબ્બો મોકલ્યો હતો તેની કાવડ લઇ (કહાર લોકો) કાવડીઆઓ આ ઉડાઉડમા લાગ મળતા શહેરમાં પાછા ફર્યા, અને જે બન્યુ હતું તેના સમાચાર કહ્યા. એ હામેદખાન આવે છે,' એ મરાઠાઓ આવે છે, એ અફવાઓ સાભળી ઇબ્રાહીમ કુલીખાન સિપાઇઓની ચોકસી રાખી શહેરનો બચાવ કરવા માટે કારંજ બજારની ઇમારતમાં બે દીવસ થયા બેસી રહ્યો હતો અને જેને આ બનાવ બનવા વિશે ખબર હતી નહિ તેને તેમણે તે બાબત જાહેર કરી. ખૂનામરકી, લૂંટફાટ કરી શુજાઅતખાનનાં કુટુંબીઓ તથા તેના છોકરાઓ, હુસેન કુલી અને મુરતઝા કુલીને કેદ પકડી, સાજને સમે મરાઠાઓના લશ્કરને લઈ હામેદખાને શાહીબાગમા પડાવ નાખ્યો, અને રાતના એકેક કલાક વીત્યા બાદ શુજાઅતખાનનું માથું સફદરખાન બાબીપર મોકલ્યુ, જે તેણે ઇબ્રાહીમ કુલીખાનને પહોચાડયુ.

બહેરામ ગોર પોતાના મન સાથે આમ બોલ્યો,

કે જે રાત્રે કબરમા સુવાનુ (નિર્માણ) હોય તે રાત્રે ઘેર સુવાય નહિ.

તેને તેજ વખતે અલીમહમદખાને આ બનાવની હકીકત મુબારેઝ ઉલ્-મુલ્કને લખી જણાવી અને ઝડપી કાસદો જોડે કાગળ રવાના કર્યો, અને દીર્ઘદૃષ્ટિ પહોચાડી શુ બનશે તે બાબત પોતાના અનુમાન જે પહેલેથીજ પોતે લખી જણાવ્યા હતા તે મુજબજ બનાવ બન્યો અને પોતાના સુખન સાચા પડયા એમ જણાવ્યુ અલીમહમદખાન તથા સફદરખાન બંને સાથે ઇબ્રાહીમ કુલીખાન પાસે ગયા, અને કહ્યુ કે બાજી હવે હાથથી ગઇ છે અને તદબીરનું મ્હોરૂં માત થઇ ગયુ છે (મોતના ખાનામા ઘેરાઈ ગયુ છે), એટલે હવે કારખાનામા બેસી રહેવુ અને બખેડો ઉઠાવવો તેથી કાઇ ફાયદો થવાનો નથી; કારણ જે લોકો હજુ સુધી તારી સાથે રહ્યા છે તે એન વખતે કામ નહી લાગે. આ અંધારી રાતના પડદાનો લાભ લઇ પોતાના કુટુંબીઓ અને લાગતા વળગતાને સાથે લઈ ખંભાત તરફ ચાલ્યા જાઇ ત્યાથી તેનાથી સુરત બંદરે જઈ શકાશે અને ત્યા રૂસ્તમ અલીખાનને મળી વખતનો વિચાર કરી જે કરવાનુ ઠીક લાગે તે કરી શકાશે. પરંતુ સ્વમાન અને બહાદુરીની લાગણીઓ એનો પાલવ પકડી બેઠી તેથી એવી શરમ પોતાને લગાડાવવા એ તૈયાર નહતો. તેણે કહ્યુ કે જો કે હામેદખાનને શહેરમા દાખલ થતો અટકાવવાની શક્તિ તો મારામા નથી છતા હું ગમે તેટલો એકલો પડી જઇશ તો પણ જે ઇશ્વરે ધાર્યુ હશે ને બનવાનું હશે તે તો અહિ જ બનશે.

આવા જીવન કરતાં મૃત્યુ બહેતર

કે જે જીવનને લીધે મારા ગાલ પર (શરમના) શેરડા પડે.

છેવટે તેમના ઘણા આગ્રહથી તે જગા છોડી પોતે શુજાઅતખાનને મકાને ગયો. બીજે દહાડે સવારે જ્યારે સૂર્યે ઉપાનું લોહીથી ખરડાએલું પહેરણ ફાડી પોતાનું મસ્તક બહાર કાઢયું ત્યારે સફદરખાન બાબી અને બીજા મુનશીઓ (અમલદારો) હામેદખાન પાસે જઇ તેને મળ્યા. મરાઠાઓનું લશ્કર કીડી અને તીડની માફક આમતેમ વેરાઇ ગયું અને ગામડાઓ તથા પરાંઓમાં લૂંટફાટ ને નાશનો જુલમગાર હાથ લંબાવી એવી એવી જગાઓએ જઈ પહોંચ્યું કે જ્યાં કોઈએ હજુ સુધી મરાઠાનું નામ સરખું પણ સાંભળ્યું નહતું. તે જ દીવસથી આ સૂબો જમાનાના તડકા છાંયડાની લાતો ખાઈ ખાઈ એવો ચગદાઇ ગયો છે, કે આજે તે બિલકુલ જ મરાઠાઓ કબજામાં આવી ગયો છે. ટૂંકામાં પોતાને માથેથી બટો દૂર કરવા એક યુક્તિ રચી હામેદખાને પૃથ્વીપતિની કચેરીમાં રહેતા વકીલને લખી જણાવ્યું કે આ વખતે શુજાઅતખાન કે જે શહેર કબજે લેવાને ઇરાદે આવતો હતો તે પાડોશમાંજ કંથાજી મરાઠાને હાથે માર્યો ગયો છે ને તેનું લશ્કર નાશ પામ્યું છે. બાદશાહનો સેવક એ જિલ્લામાં પાસે જ હતો તેને એ વાતની ખબર પડતાં જ જેમ બને તેમ જલદી ત્યાં જઇ પહોંચી તેણે શહેર બચાવી લીધું અને પાદશાહ હજરત ને સુભાગ્યે મરાઠાઓ તરફથી કાંઇ પણ નુકસાન ન પહોંચતાં સૂબો સલામત રહ્યો છે. સંજોગવશાત્ બીજાના કાગળો એ વકીલને પહોંચે તે પહેલાં એનો કાગળ તેને મળ્યો, એટલે તરત ને તરત તેણે તે હકીકત હજૂરશ્રી પાસે નિવેદન કરી. તેથી તેના વખાણ થયાં ને તેને શાબાસી આપવામાં આવી, અને પોશાક તથા મોતીનાં કાનનાં કુંડળ ભેટ આપી તેને સન્માનિત કરવામાં આવ્યો. બે દીવસ બાદ જ્યારે તે બનાવની ખરી કેફીઅત ખબરપત્રીઓ તરફથી પ્રસિદ્ધીમાં આવી ત્યારે તે બાબતમાં કાંઈ પણ શક રહ્યો નહિ. પ્રભુના પડછાયા રૂપ પાદશાહે મુબારેઝ-ઉલ્-મુલ્ક પાસે એ બાબતનો ખુલાસો માગતાં તેણે અરજ કરી કે હજૂરશ્રીનો સેવક તો તેને લાંબા વખતથીજ માર્યો ગએલો અને મુએલો ગણાતો હતો, અને (તેમ કહી) અલીમહમદખાનના આગલા ને પાછલા પત્રો હતા તેવા હજૂરશ્રી પાસે રજૂ કર્યા. ટૂંકામાં બીજે દીવસે ઇબ્રાહીમ કુલીખાનને લઈને સફદરખાન હામેદખાન પાસે ગયો અને તેની મુલાકાત કરાવી. તેણે વખત વિચારી જઇ

દાંભિક શબ્દો તથા કપટી સુખનો વાપરી તેને દિલાસો તથા આશ્વાસન આપી વદાય કર્યો. બીજા રખી મહીનાની પહેલી તારીખે હામેદખાન પૂર દારૂમાર સાથે મરાઠા સૈન્યને જોડે લઇ ભદ્રના કિલ્લામાં દાખલ થયો. સૂબાનો દીવાન મોમિનખાન તથા આગલો દિવાન ફિદવીખાન કે જેણે અમદાવાદને વતન બનાવવું પસંદ કરી ત્યાં રહેઠાણ રાખ્યું હતું, તેમજ શહેરના હિંદુ ને મુસલમાન મુખ્ય મુખ્ય માણસો મને કમને જઇ તેને મળ્યા, તથા શહેરના સઘળા મહાલો તથા મહીને આ કાંઠે આવેલાં પરગણાંની ચોથ તથા સરદેશમુખી કંથાજીને આપવાનો કરાર થયો. વગર અટકાવ અને દહેશતે દક્ષણીઓનાં લશ્કરી માણસો, ટોળી અને ટુકડીબંધ શહેરમાં પેસી જઈ ગલીએ ગલીએ ને બજારે બજારે દમ મારતા અને નિશ્ચિતતાથી ખરીદીઓ કરવા અને માલ વેચવા ફરતા થઈ ગયા, તથા બહારથી તથા શુજાઅતખાનના લશ્કરને લૂંટી જે આણ્યું હતું તે વેચવા કાઢયું, તે એટલે સુધી કે શેખ અહમદ ખટ્ટુ (ઇશ્વર તેની ગોરને પવિત્ર રાખે)ની દરગાહમાથી તેમની કબર પરનો ગલેફ, તથા શામીયાનો, ફાનસ અને પીત્તળની જાળી કે જે એ તકીયાની આસપાસ ઉભી કરવામા આવી હતી તે ખોદી કાઢી વેચી માર્યા. થોડા વખત બાદ કંથાજીએ ઠેકાણે ઠેકાણે ચોથ ઉઘરાવવા પોતાના માણસો મોકલ્યા અને પોતે લૂંટફાટ કરવા અને ખંડણી ઉઘરાવવા વીરમગામ તરફ ગયો, અને તેને ઘેરો ઘાલ્યો. કસબાતીઓ તથા ત્યાંના વતનીઓ પાસે એવા કિલ્લા કે બચાવના સ્થાનો ન હતા કે જેના પર આધાર રાખી તેઓ તેની સામે થઈ તેને હરાવી શકે, તેથી તેઓ ઉદકરણ દેસાઈની સલાહ મુજબ તેની પાસે આશ્રય માગતા આવ્યા, અને "માલ અમાની" જેને દક્ષણીઓની ભાષામા ખંડણી કહે છે તે તરીકે રૂપીઆ ત્રણ લાખ પચાસ હજાર આપવાનુ નક્કી કર્યું. થોડાજ વખતમા તેણે ક્રૂર ને કઠોર હૃદયના ઉઘરાતદારો અને તહેસીલદારોને મોકલી એ રકમ વસૂલ કરી લીધી અને પછી બીજી તરફ રવાના થયો. દીર્ઘદૃષ્ટિ પહોચાડી દેસાઈએ ખંડણીની રકમ વસૂલ કરતી વખતે ભેગાભેગી ગામ ફરતો કોટ ઉભો કરી શકાય એટલી કાંઇક વધારે રકમ વસૂલ કરી લીધી અને ટૂંક સમયમાં એક મજબૂત કિલ્લો ઉભો કરી દીધો. બંડખોરીના ખુલ્લા શબ્દો ઉચ્ચારી હામેદખાને જાહેર રીતે બજાવાનુ તથા રાજુનાનું ઢોલ પીટયુ અને બાદશાહ તરફથી નીમાએલા મુતસદીઓ તથા તાલુકદારોને બરતરફ કરી, ન્હાનાં મોટાં પરગણાં ને મહાલો દરોબસ્ત જપ્ત કરી પોતાના નોકરોને હવાલે કરી દીધાં, અને વારંવાર સૂબાના શિરસ્તાના ચોપડાઓ (દફતરો)

બાદશાહી દફતરખાના (કચેરી)માથી, સૂબાના દીવાન પાસેથી મ ગાવી લઈ ખાલસા, પાયબાકી તથા જાગીરો કબજે કરી લીધી આમ થયા બાદ સૂબાના મહાલો પાછા બાદશાહી અધિકાર નીચે આવ્યા નથી, અને નાઝિમોએ તેમને પોતાની સત્તા નીચે રાખી મૂક્યા છે

ઇબરાહીમ કુલીખાનનું મરાણું

શુજાઅતખાન, રૂસ્તમઅલીખાન, ઇબરાહીમ કુલીખાન, તેમના સગા સબંધીઓ તથા કારભારીઓની મિલકત લઇ લેવાની તદબીરમા હામેદખાન હોવાથી, તેણે આગા હાદી કે જે એ ખાનોનો વિશ્વાસુ માણસ હતો અને જેનાપર તેમનો મદાર હતો તેને બોલાવી કેદ કર્યો અને ઈબરાહીમ કુલીખાનને કેદ પકડવાનુ પોતાના મન સાથે નક્કી કર્યું આ દુષ્ટ ઈરાદાની તેને ખબર પડવાથી તે વિચારસાગરમા ડુબી ગયો, અને સ્વમાન-પોતાની આબરૂ-જાળવવા પોતાનો જાન આપવો એ સિવાય બીજો રસ્તો તેને દેખાયો નહિ તેથી પોતાના કેટલાક વિશ્વાસુ નોકરો સાથે પોતે જાન આપવા દૃઢ નિશ્ચય કર્યો છે, એવા પરસ્પર સોગંદ લીધા, અને હામેદખાનની મુલાકાત લેવાનુ બહાનુ કાઢી એવો ઠરાવ કર્યો કે, મળતા જ તેને પૂરો કરવો (તેમ કરતા)જો પોતે જીવતો રહ્યો તો તો પોતાની મુરાદ મુજબ જ થયુ સમજવુ, ને જો જીવતો ન રહ્યો તો કાંઈ નહિ આબરૂ ભેર માથુ આપ્યુ કહેવાશે

હવે જોવાનુ રહ્યુ છે કે ઉંચુ આસમાન
પોતાની વાકી જાળમા કોની ગરદન સપડાવે છે

એવુ સાભળવામા આવ્યુ છે કે (આ કામમા) મહમદઅલી નામનો જમાદાર કે જે હામેદખાનનો સાથી હોઇ તેના તરફથી મધ્યસ્થ તરીકે કામ કરતો હતો તેને પણ (પોતાની સાથે) સમત બનાવ્યો હતો ટૂંકમા જે ઈરાદો પોતાની મનરૂપી પાટીપર ઈબરાહીમ કુલીખાને સીવ્યો હતો તેને અનુસરી બીજા રબી માસની ચોથી તારીખ ને ગુરૂવારે દીવસનો આશરે એક પહોર વિત્યા બાદ, પોતે બહાર પડી જે થોડા મિત્રોએ તેની જોડે સોગંદ લીધા હતા તેમને લઈ ઘોડેસ્વાર થઈ કિલ્લા તરફ ગયો નાઝિમને રહેવાના

મકાનના બાગના દરવાજાની પાસે પહોંચતાં, આટલાં બધાં સંખ્યાબંધ માણસો કે જેમની બાંહ્યમાંથી લોહીની વાસ આવતી હતી અને જેમના ચ્હેરાપરથી પણ કાંઈક જુદીજ વાત સમજાતી હતી,તેમને જોઈ ત્યાંના ચોબદારો અને દરવાનો (પહેરેગીરો)એ આગળ જતાં અટકાવ્યાં. પણ તેમણે તે અટકાવને ગણકાર્યો નહિ અને બાગમાં પેઠા. હલકાં માણસોનો સ્વભાવ કુતરા જેવો હોય છે તેથી તેઓએ ટોળે મળી તેમને અટકાવવાના ઈરાદાથી બેશરમ રીતે વર્ત્તવા અને મ્હોડામાંથી ગમે તેમ એલફેલ બોલવા માંડ્યું. તથા શેખી (ધૃષ્ટતા) કરવા માંડી. ઈબ્રાહીમખાન કે જે આ બધું (કેટલોક વખત) સાંખી રહ્યો હતો. તેનાથી પણ આ વર્ત્તણૂક સાંખી શકાઇ નહિ. તેની ધીરજ ખૂટી ગઈ, અને તેના હાથમા બરછી (નાની તલવાર) હતી તે તેમનામાના એક પર વાપરી તેને ઘાયલ કર્યો. તેના સાથીઓએ પણ તલવાર ખેંચી દીવાનખાનાના (ઓરડા) મકાન તરફ મ્હોડું ફેરવી ઝટ દોડવા માડ્યા; શોરબકોર વધી ગયો. હવે વિધિને તેમની યોજના ઉંધીજ વાળવી હતી તેથી અકસ્માત બન્યુ એવુ કે હામેદખાન પોતાના ખાનગી ઓરડામા બેઠો હતો અને બહાર (દીવાનખાનામા) આવ્યો નહતો; અને ત્હેના બ્હાર આવવાની વાટ જોતી જે મંડળી (દીવાનખાનામાં) બેઠી હતી તે આ મામલો જોઈ ગભરાઈ જઈ એક બાજુ થઇ ગઇ (જતી રહી). એની પાસે ખાનગીમા પણ જવાની જેમને રજા હતી તેવા કેટલાંક ખાસ માણસોએ વિચાર કર્યો કે પોતે હામેદખાન પાસે જવું અને તેથી શેકાતી રાઈના દાણા માફક પોતાની જગાએથી ઉછળી તે તરફ ગયા. હામેદખાન બહાર આવ્યો નહતો તેની ઈબ્રાહીમ કુલીખાનને ખબર થતા હમામ જોડેના તેના ખાનગી ઓરડા આગળ પોતે જઈ પહોચ્યો, તો ત્યા તેને આમફ્જાહના મહાલોના મુતસદ્દી **રાય નાં (? નં) દા**, ધોળકાના આમિલ **ભારમલ**, દીવાન **ગીરધરલાલ** અને ઝાલુવા જમીનદારનો **પત્યા** નામનો કારભારી કે જે મરાઠાઓ જોડે આવ્યો હતો, તેમના બેઠા થયો. પત્યો માર્યો ગયો ને **રાય નાં (? નં) દા**, તથા **ભારામલ** જખમી થયા. બાદ પોતે ખાનગી ઓરડામા પેઠો. હવે તેને ખાતર પોતાનો જાન આપી દેવાનું, તેને બહાદુરીથી સહાય કરવાનું. અને પોતાનો જીવ પણ જાય તો તે જવા દેવાનું પસંદ કરી જે થોડાં માણસો તેની સાથે આવ્યા હતાં તેમણે આ અરસામા પોતાની આંખ સામું મૃત્યુ આવી ઉભેલું જોઇ તેમાંના દરેક જણે બહાર ન્હાસી જઈ, પોતાનું સિર સલામત રાખવાની ફિકરમા પડી, વેરણ ખેરણ થઇ જવા માડ્યું. કેટલાક સાબરમતીપર પડતી બગીચાની બારી વાટે અને બીજાઓ જે

રસ્તો જડયો તે રસ્તે નાસી છૂટયા ઈબ્રાહીમ કુલીખાને એકલા એકલા પણ હિંમત અને મર્દાનગીથી તેના ખાનગી ઓરડા સુધી બહાદુરીનો પગ લબાવ્યો, અને ગર્જતા સિંહ અને ભયાનક કેસરી માફક અંદર દાખલ થયો, પણ હામેદખાનને તેણે ત્યા જોયો નહિ, કારણ કે આ રમખાણની ખબર થતા બીજે રસ્તે બહાર નીકળી જઈ, પોતાના માણસોને જે બનાવ બન્યો હતો તે વિશે ખબર આપી, તેને કાતો કતલ કરવા યા તો કેદ પકડવા તેણે હુકમ કરી દીધો હતો વખતે તે ગણવાસમા હશે એમ ધારી ઘરના અંદરના ભાગ (જનાના)મા પોતે ગયો, અને તેને ઘણો પણ શોધ્યો, પણ તે જડયો નહિ, તેથી ન છૂટકે પોતે બહાર આવવાનો વિચાર કર્યો આ અરસામા ચારે તરફથી માણસો આવી લાગ્યા, અને તીરના ઘાથી, બદૂકની ગોળીઓથી અને તલવારના ઝટકાથી એ શૂરવીર ઉગતા જુવાનને નીચે નાખી દીધો આ મારામારીમા હામેદખાનના સાથી મહમદઅલી જમાદાર તથા ફરીદ અફગાન જમાદાર કે જે સાબરમતીને પેલે પાર રહેતો હતો, અને જે હમેશા હામેદખાન પ્રત્યે સમભાવની વાતો કરતો હતો, તેઓ ઈબ્રાહીમ કુલીખાન જોડે મળી ગયા છે એવા વહેમને લીધે, તેમને પણ મારી નાખવામા આવ્યા હથીઆર અને કપડા (લઇ લેવા)ના લોભથી પુરબીઆ સૈનિકોએ જાણીતા કે અજાણ્યા જે હાથમા આવે તેમને દયાહીન તલવારને ઝાટકે ઉગાડવા માડયા ભદ્રના દરવાજા બધ કરવામા આવ્યા, કે જેથી કોઈની મગદૂર નહિ કે અદર જઈયા બહાર આવી શકે, અને પછી ઈબ્રાહીમ કુલીખાનના સાથીઓને શોધવા માડયા અકસ્માત્ એવુ બન્યુ કે આ બનાવ બનવા પૂર્વે થોડા દીવસ અગાઉ લેખકના પિતાને બોલાવવાથી કિલ્લામા જવાનુ થયુ હતુ, પણ તે દીવસે હામેદખાનની મુલાકાત થઇ શકી નહતી હવે વખતને માન આપી કિલ્લામા પોતે આવવા જવાનુ જારી રાખવુ જોઇએ, એવા વિચારથી આજ દીવસે તેમને ઈબ્રાહીમ કુલીખાનના ઈરાદાની ખબર ન હોવાથી, પોતે ત્યા જઈ હામેદખાનના બહાર આવવાની વાટ જોઇ બેઠા હતા, એટલામા એકાએક રમખાણ જાગ્યુ એમની જોડે વળી મહેરઅલીખાનનો પુત્ર અશરફ અલીખાન કે જે ઇડરના ફોજદાર આકીલખાનની મારફત મુલાકાત કરવા આવ્યો હતો, તેનુ કામ પણ એમની માફક પરિપૂર્ણ થયુ નહિ ઈશ્વર ન કરે ને હમને પણ ભૂલથી ઈબ્રાહીમ કુલીખાનના સોબતી ગણી નમમા હેરાન (તબાહ) કરે એવી બ્હીકથી જ્યારે જનાના દરવાજા તરફ ઝપાઝપી ચાલવા માડી ત્યારે (લેખક)ના પિતાએ અશરફ અલીખાનને સાથે લઇ તોશાખાનામા આશરો લીધો, કારણ એ

તોશાખાનાના ઉપરિ ખાજેસરા મોહરમ જોડે તેમને સહેજરહાજ ઓળખાણ હતું. ત્યાં થોડીવાર રોકાઈ જ્યારે આણી તરફ બધું ખાલી થઈ ગએલું દેખાયું ત્યારે એ આફતમાંથી છૂટવા અને પોતાના ઘોડાઓ પાસે જવા તેઓ નીકળી પડયા. બાગના દરવાજા પાસે જે જગાએ પોતાના ઘોડા ઉભા રાખ્યા હતા ત્યાં જઇ જોયું તો ઘોડા ન મળે, કારણ રમખાણ શરૂ થતાંજ ઘોડાવાળા ઘોડાને ઘેર લઇ ગયા હતા અને જોડે આવેલા (તેમના) નોકરો (રસાલો) પણ રફેદફે થઇ ગયા હતા. તેથી ન છૂટકે પગપાળા જવાનો વિચાર કરી તેઓએ કચેરીના દરવાજા તરફ ચાલવા માડયું, એટલામા સામેથી પુરબીઆ સૈનિકોમાથી પાચ છ જણાએ તલવાર ખેંચી (તેમના પર) હુમલો કરવા ધસી આવ્યા. એમાનો એક જણ તેમને કાઈક ઓળખતો હતો તેથી તેણે તેમને ઓળખી કાઢી પાછળથી (દોડી) આવી પુરબીઆઓને અટકાવવા પોતાનો હાથ બતાવી તેમને (તલવાર મારતા) અટકાવ્યા. છતા પણ માથાના તાલકા પર રહેજ જખમ થયો, ને એટલેથીજ અટક્યું (બચી ગયા), અને તે તેમને ખાનના તોશાખાના પાસે પાછો પહોચાડી આવ્યો. આ અરસામા ક્રોધાયમાન થએલો હામેદખાન બહાર આવ્યો, અને તેણે હુકમ કર્યો તે મુજબ ઈબરાહીમ કુલીખાન તથા બીજા માર્યા ગએલા માણસોની લાશોને ઘસડી જઈ કોટવાળી ચબૂતરા પાસે ફેકવામા આવી, અને તેણે એક ઘર બાધવા માટે પાયો નાખ્યો હતો તેની પાસે રાત્રે તેની રજાથી દાટવામા આવી. તેના જે જે માણસો ખુણેખોચરે ભરાઇ રહ્યા હોય તેમને પકડી કેદ કરવા તેણે હુકમ કાઢયો, જેથી અબદુલગફફારખાન કે જે કોટવાળના ઓદ્ધા પર નીમાઇ એની માથે આવ્યો હતો અને જે જ્યારે તે (હામેદખાન) બહાર નીકળી ગયો ત્યારે તેની વિરુદ્ધ થઇ જઈ પાછળ રહી ગયો હતો તેને અને ખુશાલચદ શેઠને પણ માણસો પકડી લાવ્યા, પણ તેમને તો પોતે છોડી દીધા; આકેલખાન કે જે અશરફ અલીખાનને લાવ્યો હતો તેને તે પોતાની જોડે લઈ ગયો, તેથી લેખકના પિતા એકલા પડી ગયા. એટલામાં ઉમ્મેદખાન આવી પહોચ્યો અને ભદ્રમા પોતાનુ ઘર હતું ત્યાં પોતાની સાથે તેમને લઇ જવા ચાલી નીકળ્યો. નગારખાનાની પડોશમાં પહોચતા તેની જોડે કોઇ અજાણ્યા માણસને જોઈ પુરબીઆઓ કાગડાઓના ટોળા માફક, ચારે તરફથી તેમના પર તૂટી પડયા. જો કે ઉમ્મેદખાનને તેઓ પીછાનતા હતા અને તેને બરાબર રીતે ઓળખી પણ કાઢયો હતો છતાં તેથી કાઈ લાભ થયો નહિ. એટલામાં તેમનો સરદાર (હજારી) આવી પહોચ્યો અને તેણે સૌને વાર્યા. પણ એ રમખાણમા

ઉમ્મેદખાનની પાઘડી ગુમ થઈ ગઇ દીવસ પૂરો થવાને લગભગ બે કલાક બાકી રહ્યા ત્યારે તેઓ ખેરીયત (સલામતી)થી તેને મકાને પહોચી ગયા, અને લેખક કે જેને આ બાબતની કાંઈ ખબર ન હોવાથી ફિકર કર્યા કરતો હતો તેની ચિંતા દૂર કરવા ત્યાથી ઉમ્મેદખાનના એક નોકરને નદીપર પડતી બારીને રસ્તે મોકલ્યો, અને રાતના ચાર કલાક વીત્યા બાદ પોતે પણ ઘેર આવ્યા ટૂંકામા જેને મારામારો કયામતનો દહાડો કહી શકાય તેવી જાતની એક આશ્ચર્યકારક ઉથલપાથલ ને ગેરવ્યવસ્થા સવારથી સાજ સુધી ચાલુ રહી બીજે દીવસે માણસો મોકલી હામેદખાને શુજાઅતખાન તથા ઈબ્રાહીમ કુલીખાનના ઘરની, જીવવાળી ને નિર્જીવ, (જંગમ ને સ્થાવર) મિલકત જપ્ત કરી લીધી, અને તેમના સગાસંબંધી અને નોકરોમાથી જે હાથ આવ્યા, તેમને પકડી કેદ લીધો તથા ખજાનામા જે રોકડ નાણું અને શાહી કારખાના (વણાટશાળા*)મા જે મૂલ્યવાન ચીજો ને કાપડ મળ્યા તે કબજે કરી લીધા શહેરમા રહેલી દરેક જાત અને ધધાદારી કોમ–શું નાણાવટી કે શું વેપારી કે શું કારીગર, તેના–પર કર, કે જે ગુજરાતમા "વેરો" એ નામે મશહૂર છે તે–તરીકે અમુક રકમ નાખી કર ને કઠોર હૃદયના ઉઘરાતદારો નીમી તેમને સપૂર્ણ તાકીદ આપી તે રકમ વસૂલ કરી લીધી લેખક આ પ્રાતમા આવ્યો તેની શરૂઆતથી અત્યાર સુધી તેણે "વેરો" એ શબ્દ કદી સાભળેલો નહિ, પણ હવે તો વારવાર નાઝમો દર સાલ આ દુષ્ટ રીતિના નામ હેઠળ કોઇ વખત વેપારની વસ્તુપરના વેરાને બહાને (વેપારીઓ પાસથી), તો કોઇ વખત દરેક કોમ પાસથી, તો કોઇ વખત વસ્તી ગણત્રીને બહાને, તો કોઇ વખત ઘર ગણત્રીને બહાને, ઘણા નાણા ઉઘરાવનાજ રહે છે અને દેશ બિલકુલ તારાજ અને (આફતોથી) પાયમાલ થઇ ગયો છે

આજે ત્હેં જોયુ તે તો થોડુ છે

પૂરેપૂરૂં કામ તો હજુ વિધિના હાથમા છે

કદાચ તે કૃપાવત દયાસાગરની દયા (પ્રસન્ન) સમયને સહાય કરે તો આ આગલી પાછલી નવી રૂઢીઓ નાબૂદ અને અદૃશ્ય થઇ જાય અને ઇશ્વરે સરજેલા લોકો સુખી થાય તથાસ્તુ (આમીન), હે જગદીશ !

---

* "The Imperial workshops, the towns of Lahore, × × × Ahmedabad turn out many masterpieces of workmanship" Blochmann's Ain-e-Akbari Vol. I p 88

રૂસ્તમ અલીખાનને પોતાના ભાઈઓ માર્યા જવાની ખબર પડવી, તેનું અમદાવાદ તરફ આવવું, હામેદખાનનું તેની સામે થવા બહાર પડવું, તેમની વચ્ચે લડાઈ થવી અને રૂસ્તમ-અલીખાનનો જાન જવો

રૂસ્તમ અલીખાન કે જે સુરત બંદરના મુતસદ્દી તથા વડોદરા અને પેટલાદના ફોજદારના ઓદ્ધા પર હતો અને જે, આ અરસામા પીલાજી કે જે પોતાના સત્તા અને જોર વધારી દઈ (ત) જિલ્લામા બંડ ને બળવાની ધુણ ઉરાડી રહ્યો હતો, તેની પૂઠ પકડવામા રોકાયો હતો, તેને ઉપલા બનાવની સવિસ્તર અને તફસીલવાર હકીકત તથા શુજાઅતખાન અને ઈબરાહીમકુલીખાનના માર્યા જવાની તથા તેમના કુટુંબની સ્ત્રીઓના કેદ પકડાવાની ખબર જ્યારે ખાનાપુરની ટેકરીની નજદીકમા મળી, ત્યારે આખા વિશ્વને નીહાળતી તેની આખમા પ્રકાશપૂર્ણ દીવસ અમાસની રાત જેવો અંધકામય અને પ્રકાશહીન લાગવા માડ્યો. છતા વખત વિચારી જઇ એ ખાનગી વાત સંબધી ઝાહેરમા પોતે કશુ બોલ્યો નહિ. પણ તેના મનને તેના ભાઇઓના માર્યા જવાને લીધે જેટલો શોક ન થતો હતો તેટલો શુજાઅતખાનના છોકરાઓ અને તેનો જનાનો કેદ પકડાયા તે બાબત થતો હતો. લાચાર થઇ પીલાજીની પૂઠ પકડવી છોડી દઈ તે સુરત બંદર તરફ પાછો ફર્યો, ને ત્યા ન્હાના મ્હોટા સૌની પાસે એને એકાએક પાછા ફરવાનુ કારણ ઝાહેર ને જાણીતુ થઈ ગયુ. પીલાજીને આ બનાવની જાણ થઈ કે તરતજ પોતે તેની પછવાડે તે જગાની પાડોશમા જઈ પહોચી આગળ કરતા પણ વિશેશ ધીંગાણુ કરવા મડી ગયો. તોપખાનાની વ્યવસ્થા કરવા, તેને માટે સાધનો મેળવવા તેમજ લડાઈ માટે સામગ્રી તૈયાર કરવા સબધે પોતાના સલાહકારોની સલાહ લેવામા રૂસ્તમ અલીખાન મશગૂલ થયો. દીર્ઘદૃષ્ટિવાળા તથા સમજુ સલાહકારોમાથી ઘણાનો મત એવો થયો કે હવે વરસાદની મોસમને આવી પહોચવા તથા મરાઠાઓને પોતાને વતન પાછા ફરવાને ત્રણ મહીના બાકી છે તો તેટલો વખત સુરત બદરમાજ મુકામ રાખી ઘણી સારી રીતે લડાઇ માટે તૈયારી કરી પછી (પોતાના) ઇરાદાના વાવટાને ઉડતો કરવો. ઘણા ભાગનો એવો અભિપ્રાય હતો કે એ મામલાનો અંત યુદ્ધ યા લડાઇમા આવશે નહિ. એક વખત

એમ ધારીએ કે હામેદખાન આપણી સામે ટકી પણ રહે, તોપણ વિધએ જે ધાર્યું હશે તે તો થશેજ પોતાના ભાઇનો જનાનો કેદમા પડ્યો હતો તેનું દુ ખ રૂસ્તમ અલીખાનના મનમા ઘણુ સાલતુ હતુ અને તેથી સ્વમાન અને પોતાની આબરૂ જાળવવાની લાગણીને વશ થઈ, દીન કરવી તેને બ્હીકણુ-પણુ અને સ્વમાનનો અભાવ ગણી, એ મનાહકારોએ દર્શાવેલા મતને પોતે સમત થયો નહિ, અને કૂચ કરી જવાનો દૃઢ ઇરાદો કર્યો હવે રસ્તામા પહેલો કાંટો પીલાજી હતો, અને તેથી તેની જોડે લડાઇ કરતા કરતા આગળ વધવુ પડશે,તેમ ન કરવુ પડે માટે તેની જોડે સલાહસપનો પાયો નાખી તેને મનપસદ વચનો આપી પોતાની જોડે દોસ્તી કરવા આમ ત્રણુ કર્યું મુસ્તફાખાન કે જે વચમા ભાજગડીઓ થયો હતો તેની આવજાવ થયા બાદ પોતે એકલો હોઈ, તેની જોડે લડાઇમા ઉતરી ટકી શકે એટલી શક્તિ પીલાજીને પોતાનામા નહિ લાગવાથી તેણે તે વાત સ્વીકારી અને એવુ ઠર્યું કે નર્મદા નદીપાર ઉતર્યા બાદ તેમણે મુલાકાત કરી એક બીજા વચ્ચે થવાના કોલકરારો રૂબરૂમા સોગદથી પાકા કરવા પોતાના છોકરા બહેરામ ખાનને પોતાના નાયબ તરીકે સુરત બદરમા મૂકી રૂસ્તમ અલીખાન કૂચપર કૂચ કરી નર્મદા પાર ઉતર્યો પીલાજી પણુ કરાર મુજબ આવી પહોચ્યો ને થોડે દૂર મુકામ નાખ્યો વડોદરાની નજદીકમા બને પક્ષે મુલાકાત લેવાની ઇચ્છા બતાવી કેટલાએક સવાલોનો નીકાલ કરવા માટે ત્યા થોડા દીવસ મુકામ રાખવો પડ્યો, અને એ (બેઠક) મુકામ દરમ્યાન કેટલા એક માણસોના વચમા પડવાથી સૈયદ અલી વાએઝી કે જેને વડોદરામા કેદ કરવામા આવ્યો હતો તેને છોડી દેવામા આવ્યો તેણે વચન આપ્યુ કે હવે ફરીથી તે કોઇ રીતનુ હુલ્લડ ઉઠાવશે નહિ એટલે તેને સુરત જવાની રજા મળી કરજો (? કરજણુ) અને બાજવા ગામની અધવચ પીલાજી આવી તેને મળ્યો, અને થએલા કોલકરાર તથા આપેલા વચન રૂબરૂમા કસમ ને સોગદથી પાકા કરવામા આવ્યા કરાર મુજબ એક લાખ રૂપીઆ રોકડા, એક હાથી, કાપડ તથા જવાહેરની ભેટ આપવાનુ સાટુ થયુ આ કાર્યના કર્તા તથા આ સંધિની ભાજગડ કરનારા (સંદેશા લાવનાર લઇ જનાર) મુસ્તફાખાનને રૂસ્તમ અલીખાને પીલાજી જોડે જવા મુકરર કરી તેને જવાની રજા આપી તેણે એની પહેલા મહીનદી પાર ઉતરી જઇ મુકામ નાખ્યો અને રૂસ્તમ અલીખાન પણુ બીજે દીવસે નદી ઓળગી, પેટલાદ પરગણાના અડાસ ગામ આગળ જઇ પહોચ્યો તેનાથી થોડે દૂર તેજ પાર પીલાજીએ પોતાનો મુકામ રાખ્યો અકસ્માત્ તેજ દીવસે હામેદખાન

કુંયાજી ઞરાદાને, સલાબત મહમદખાન બાબી કે જેને પોતે આ અરસામાં બોલાવી અંગાવ્યો હતો તેને, સૈયદ ફ્યાઝખાન અને શીરાનીખાન વગેરે મુખ્ય સરદારોને તથા અમદાવાદમાં તોપખાનાનો જે રસાલો હતો તે લઇ, તથા લડાઇમાં બે પરિણામજ આવી શકે એવી લાબી દૃષ્ટિ દોડાવી, પોતાના સગાંસંબંધીઓને સરદાર મહમદખાન ગવરની કે જે પૂર્વેથી રૂસ્તમ અલીખાનનો મિત્ર તથા તેનો સેનાપતિ હતો, તેના ઘરમાં તેના ભાઇઓ મહમદઅલાદીન તથા મહમદઅશરફ કે જેઓ તે વખતે શહેરમા રહેતા હતા, તેમને હવાલે કરી, જનાનું રક્ષણ કરવાની સિફારશ કરી, પોતાના નાયબ તરીકે સફદરખાન બાબીને ભદ્રમાં રાખી, કુચપર કુચ કરતો રૂસ્તમઅલીખાન જોડે લડાઇ કરવાના ઇરાદાથી આગળ વધતો હતો, તે પણ આવી પહોચ્યો અને રૂસ્તમઅલીખાનની છાવણીથી બે કોસ દૂર તેણે પોતાની છાવણી નાખી, અને તેજ રાતે, મુસાફરીની ધૂળથી ખરડાએલાં પોતાનાં માણસો જોડે આસફજાહ તરફથી આવેલા પત્રો, કે જેમાં તેની સાથે દોસ્તી રાખી તેનો પક્ષ લેવાનો મજકૂર લખેલો હતો, તે (પત્રો) પીલાજી પાસે મોકલ્યા અને તેના પોતાના મનનો ભેદ (વિચાર) શું હતો તે જાણવા માગ્યુ. પોતે એકલે હાથે રૂસ્તમઅલીખાનને પુરો પડી શકે એમ ન હતું તેથી આ દરખાસ્તને તેણે જમાનાને અનુકૂળ ફાયદો ને નસીબની યારી ગણી, મુલક હાથ કરી લેવાની તથા તેના જેવા હરીફને તોડી પાડવાની આવી તકને એક મ્હોટો આશિરવાદ સમજી, રાત્રેને રાત્રે હામેદખાનની મુલાકાત લીધી, અને કરારને પાકો કરી પોશાક તથા હાથીની ભેટ લઇ રાતને છેડે પોતાની છાવણીમા પાછો આવતો રહ્યો. તરતજ રૂસ્તમઅલીખાનને આ ઘટનાની જેવી હતી તેવી ખબર પડી અને પીલાજીના વિશ્વાસઘાતની હકીકત સંશયના પરદામાથી બહાર આવી.જવાબમાં પોતે જણાવ્યુ કે એના તરફથી મદદ અને સહાયની મને આશા હતીજ નહિ, પરંતુ અહી સુધી (નિર્વિઘ્ને) આવી પહોચવુ એજ મારો આશય હતો અને તે પુરો પડ્યો. ફતેહ ને વિજય મળવા એતો દૈવને હાથ છે: તે શી રીતે અને ક્યારે, ઓછા મળશે કે વધતા, મળશે એનો વિચાર કરવાનો હોય નહિ.

માશુક કોને પસંદ કરશે, તેનું વલણ કોના તરફ હશે ? (એ જોવા જેવું છે).

મીર નથુ ને મહમદસલાબત રોહીલા, હામેદખાનના બોલાવ્યાથી તેની નોકરીમા દાખલ થવા આવવાથી નીકળેલા, તે આજ વખતે મંજેગ-

વરાત્ આવી તેને મળ્યા અને મરાઠાઓના લશ્કર ઉપરાંત તેની પાસે સારી સંખ્યામા લશ્કર જમા થયુ બીજે દીવસે જ્યારે ખંજરમારતા સૂર્યે આસમાની રંગના કિલ્લાની અગાસી પરથી ઝપાઝપીનો વાવટો ઉડાડયો ત્યારે રૂસ્તમઅલીખાને કૂચનુ ઢોલ વગડાવી, ચાર હજાર સ્વાર ને તેરનાજ પ્યાદા સિપાઈઓના લશ્કર સાથે, સરદાર મહમદખાન અને કામગાર અલીખાનને મોખરે, શુજાઅતખાનના પુત્ર અહમદકુલીને જમણી બાજૂએ, કાઝિમબેગખાનને ડાબી બાજૂએ, મહમદપનાહને લશ્કરની પાછળ, તથા બહાદૂર સૈનિકોની એક ટૂકડી સાથે પોતે મધ્યમા ગોઠવાઇ, સવાર થઈ ચાલવા માડયુ હવે રાતને વખતે હામેદખાને તોપખાનાને લશ્કર સાથે લાવી સા ગોઠવી દીવુ હતુ તેથી તેણે તોપો છોડવાની શરૂઆત કરી, તેથી ન છુટકે રૂસ્તમઅલીખાન કે જે આગળ કૂચ કરવાને માટે તૈયાર અને સજ્જ થએલો હતો તેને પોતાનો ભારે સરસામાન, જેટલો તેમા રહી શકે તેટલો, તે ગામડાના નાના સરખા કિલ્લામા ભરી એક આરબની ટૂકડીને સોપી પોતાના લશ્કરને ગોઠવવાના કામમા રોકાઈ જવુ પડયુ

જેના (બનેના લશ્કરના) મધ્ય ભાગ ને પાખો ગોઠવાઇ ગયા
કે ભેર ને રણશીંગડાના અવાજ નીકળવા માડયા

અજગરના મ્હોડા જેવી તોપોએ બને બાજૂથી અગ્નિ ફેકવા માડયો પોતાની સામેના તોપખાનાપર રૂસ્તમઅલીખાને વાયુ ને વીજળીને વેગે ત્વરાથી હુમલો કર્યો પહેલેજ હુમલે થોડી ઝપાઝપી બાદ શત્રુનુ તોપખાનુ તેણે હાથ કર્યુ, હામેદખાનનો કારભારી (દીવાન) ગીરધરનાન જે તોપખાનાની ટૂકડીનો સરદાર હતો તે બીજા થોડા માણસો સાથે મોતની ધૂળ ચાટતો થયો આ સ્થિતી જોતાજ મીર નથ્થુ અને મહમદ સનાબત રોહીલા કે જેઓ મોખરાની ટૂકડીમા હતા તેઓ સામે આવી પહોચ્યા અને સરદાર મહમદ ખાન કે જે હાથીસવાર હતો તે જે હાથીપર મીર નથુ બેઠો હતો તેની સામે પહોચી ગયો અને એ હાથીસવારો વચ્ચે તલવારની ઝપાઝપી તથા શમશેરનુ યુદ્ધ થયુ બને બાજૂના ભડવીરોએ એક બીજાની સામે ઉભા રહી સામસામા લડવા માડયુ આ પ્રમાણે યુદ્ધરૂપી પ્રચંડ અગ્નિ બળવા માડયો અને કયામતના દીવસની ભયાનક સ્થિતિ જાહેર થઇ, અને પ્રાણ ને શરીર માથુ ને ધડ, એક બીજાથી જુદા પડવા માડયા અને જીવનેણ એવા એ બનાવોથી માણસોના હૃદયમા અશાંતિ ને ગભરામણ પેસી ગયા

રૂસ્તમ જેવા વિખ્યાત પહેલવાનોએ
મ્યાનમાથી તલવારો ખેચી

દરેક શખ્સને તલવારના પાણીનો ઘૂંટડો મળ્યો;
ને ચરવિરોએ કોઈ પણ માણસને તે ઘૂંટડો ન આપી નિરાશ કર્યો નહિ.
એ યુદ્ધમાં તેમની તલવારનું પાણી
યમપૂરીમાં જવાને જે તરસ્યા હતા તેમની છાતી ચાખ્યું.
કાંઇ પણ અતિશયોક્તિ વિના, આ (ખાકી) નાગવંત દુનીઆ (પૃથ્વી),
અને આ પુરાણા આકાશને ખરેખરી રીતે જાહેર થયું,
કે આવું યુદ્ધ અને આવા યોદ્ધાઓ
ન તો જમાનાએ જોયા હતા કે ન તો જમાને અનુભવ્યા હતા.
યુદ્ધમાંની ઝપાઝપી ને શોરબકોર એટલાં તો વધી ગયા
કે તેથી તીક્ષ્ણ તલવારોએ ખોળીઆં ખાલી કર્યા.

બન્યું એવું કે સરદાર મહમદખાનને હાથે મીર નથુ મરાયો, અને તેની સાથેજ ઝપટ અને ત્વરાથી રૂસ્તમ અલીખાને પોતાનો હાથી હામેદખાનના હાથી સામે લીધો. મીર નથુ પોતાની ટુકડી માથે મરાયો હોવાથી તેમજ તેના માણસોના પગ પાછા પડવાથી (ન્હાસી જવાથી) અને પોતાના હરીફને એકાએક આવી પડતી આફતની જેમ ઝપાટાબંધ આવતો જોઈ, "યોગ્ય વખતે ન્હાસી જવું એ પણ એક જાતની ફતેહ છે," એ કહેતી યાદ કરી, હામેદખાન હાથીપરથી ઉતરી ઘોડેસ્વાર થઇ ન્હાસી ગયો.

આણીની (યોગ્ય) વખતે ન્હાસી જવુ એ (એક જાતની) જીત છે.

મરાઠા સરદારો કે જેમને રૂસ્તમ અલીખાનનો ઘણો ભય તથા મ્હોટી બ્હીક લાગતા હતા, તેઓ આ લડાઇનો તમાશો દૂરથી જોયા કરતા હતા અને લડાઈમાં ઉતરવા જેટલી હિંમત તેમણે બતાવી ન હતી. ટુંકામા ફતેહ અને વિજય મેળવી રૂસ્તમ અલીખાન હામેદખાનની છાવણીમા આવ્યો, તો ત્યા તેણે શુજાઅતખાનના છોકરાઓ, હુસેન કુલી અને મુસ્તફા કુલીને તથા આગા હાદીને સાકળે બાંધેલા તથા બેડીઓ સાથેના જોયા અને તેમને છૂટા કર્યા; અને હામેદખાન તથા તેના સિપાઈઓનો સરસામાન લૂંટાયો તેટલો લૂંટી લીધો. તે જગાએ પાચ ૭ કલાક થોભી અને નોબત વગડાવી વિજય-ઘોષ કરતો પોતે ઉભો રહ્યો. અને શત્રુમાથી કોઈને પણ તેની સામે (લડવા) આવવા જેટલી હિંમત કરતા જોયો નહિ, ત્યારે સીસુ અને દારૂગોળો ને થોડી તોપો કબજે લઇ, બાકીની તોપોના કાણામા લોખંડના ખીલા મારી પોતાની છાવણીએ પાછો ફર્યો. હામેદખાનના થોડા સિપાઇઓ તથા (છાવણી) -અન્દરના માણસો પોતાના સરસામાન સાથે આવી રૂસ્તમ અલીખાનને

મળ્યા અને તેની પાસે રક્ષણ ને આશરો માગી તેની જોડે થઇ ગયા. રૂસ્તમ અલીખાનના નીકળી ગયા બાદ લડાઈનુ મેદાન ખાલી જોઈ કંથાજીએ હામેદખાનની છાવણી લૂંટવા અને પાછળ રહી ગએલાઓના ઘોડા તથા સરસામાન લઇ લેવા પોતાનો હાથ લબાવ્યો અને આખના પલકારામા તેનો (છાવણીનો) નાશ કરી નાખ્યો આ વખતનો લાભ લઇ પીલાજીએ રૂસ્તમ અલીખાનના (પાછળ રહી ગએલા) મોદીખાના પર છાપો મારી લૂટી લીધુ, અને પેલા ન્હાના કિલ્લામાં આરબોના રક્ષણ નીચે જે સામાન તેણે રાખ્યો હતો તે સિવાય બીજુ કશુ રહેવા દીધુ નહિ તોપો ખેચવાના ગાડા બાળી મૂકયા અને તોપોના ખુરાખમા મેખો મારી અને સીસુ તથા દારૂગોળો તથા બીજો સામાન ઉપાડી લઇ જઇ શકાય તેટલો ઉપાડી લઇ ગયો, અને બાકીનો બાળી દીધો જ્યારે રૂસ્તમ અલીખાન ત્યા આવ્યો ત્યારે ન તો ત્યા પોતાનુ મોદીખાનુ તેણે જોયુ કે ન તો બીજો સરસામાન નજરે પડયો જેઓ લૂટાયા હતા તેમણે જે બન્યુ હતુ તે કહી સભળાવ્યુ, તેથી ન છૂટકે ત્યાના તળાવપર એક ન્હાનો તબુ નાખી છાવણી બનાવી, જખમી થએલા માણસોની પોતે સંભાળ લેવા માડી કાઝિમ બેગખાન તથા બીજાઓ જેમનું આવી બન્યુ હતુ તેઓ તો પહેલાજ હુમલામા મોતની બીણને રસ્તે ચાલી નીકળ્યા હતા ટૂકામા જ્યારે હામેદખાન એ લડાઈમાથી ન્હાસી નીકળી કંથાજી પાસે આવ્યો, ત્યારે તેણે તેને ઠપકો આપવા તથા મ્હેણા મારવા પોતાના જીભ લબાવી, પોતે તમાશો જોયા કર્યો અને તેનીજ છાવણી લૂટી લીધી તે વિષે તાણા માર્યા તેણે માફી માગી તથા જે ગુમ થઇ ગયુ હતુ તેનો "ખરાબી બાદ બદલો" આપવા જણાવી તબુઓ તથા જરૂરીઆત સરસામાનમાથી થોડો સામાન જેણે જેણે તે લૂટી લીધો હતો તેની તેની પાસેથી પાછો અપાવી, તથા સવારી માટે હાથી ઘોડા અપાવી, પોતાની છાવણીમા તેને ઉતારો આપ્યો. મરાઠાઓનો મ્હોટો ભાગ મ્હીકનો માર્યો લડાઇને દીવસેજ મહી નદી ઉતરી ચાલ્યો ગયો હતો, તેમાના એક પણ માણસનો ઓળો કે ચ્હેરો બે દીવસ સુધી દેખાયો નહિ આ અરસામા મરાઠાઓની એક બીજી ફોજ પવાર અને સમોસિયાની સરદારી નીચે એ ફોજને આવી મળી શુજાઅતખાન માર્યો ગયો છે એવી ખબર દક્ષણમા પહોચી જવાથી, ગુજરાતનો મુલક જે તેમને મન ખાનેયગમા (જેને ગમે તે લૂંટે તેવી લૂટને માટે તુર્કોમા મૂકાતો એક ખુમચો) જેવો હતો, તેને લૂટવા તથા ત્યા લૂટફાટ કરવાને લોભે દરરોજ મરાઠાઓના ટોળેટોળા અને ટૂકડીઓએ આણી તરફ આવવા માડયુ, તે એટલે સુધી કે છેક્ષા

દહાડા સુધીમાં તો લગભગ સીત્તેર, એંસીહજાર સવાર ભેગા થઈ ગયા. ત્રીજે દીવસે મરાઠાઓએ કેટલીક તોપો સામે ગોઠવી લડાઇ શરૂ કરી, આ બાજૂથી પણ તેમની સામે તોપના ગોળા છૂટવા માંડયા. હવે શત્રુઓની સંખ્યા વધારે હતી તથા તેમનું ટોળું મ્હોટું હતું એટલે તેમણે ચંદ્રની આસપાસ દેખાતા કુંડાળા માફક પોતાના શસ્ત્રની છાવણી ઘેરી લીધી અને અંદર આવવા જવાના માર્ગ તથા ઘાસદાણો આવવાના રસ્તા બંધ કરી દીધા. તોપના ગોળા સતત્, રાત ને દહાડો, છૂટતા હતા અને તેમાંથી બચવા ઇસ્લામી લશ્કર પાસે કાઇ સાધન ન હોવાથી દરરોજ ઘણા માણસો (ઇશ્વિરને) પ્રાણ અર્પણ કરતા હતાં. હવે ઉપરની ખબર મળવાથી શહેરના મવાલીઓ અને બદમાશો તથા શુજાઅતખાનના સાથીઓમાથી જેઓ લૂંટાયા હતા તેમણે વિધિને પોતાની ઇચ્છા અનુસાર જોઇ હુલ્લડ કરવાનું શરૂ કર્યું, અને હામિદખાનના સગાવહાલા તથા નોકરોના ઘોડા ઉપાડી જવા તથા માલમિલકત લૂટી લેવા તથા તેમને નુકસાન તથા ઇજા પહોચાડવા હાથ લંબાવ્યો અને તેથી સાર્વજનિક બખેડો થયો અને લોકો ભદ્રના કિલ્લામા ઘૂમી ગયા ને ત્યાના ફરાશખાના તથા તોશાખાનાનો અસબાબ પણ ઉઠાવી ગયા. સફદરખાન બાબી આ ધીંગાણુ જોઇ ગભરાઇ ગયો અને ઘણી મુશ્કેલીએ ભદ્રમાથી નીકળી પોતાને ઘેર પહોચ્યો. હામિદખાનના નીમેલા કેટલાક મુતસદ્દીઓ તે વખતે શહેરમા હાજર હતા, તેઓ બ્હીકના માર્યા આમતેમ મ્હોઢું સંતાડવા અને છૂપાઇ જવા લાગ્યા. પોતાને ફતેહ મળવાની ખુશખબર લખી જણાવતા સાથે સાથે રૂસ્તમ અલીખાને સૂબાના દીવાન મોમિનખાનને શહેર સંભાળવા તથા સાચવવાનુ તથા શુજાઅતખાનના એક સગા મીર ઈબરાહીમને ભદ્રમા રહેવાનુ લખી જણાવ્યુ હતું, તેથી સૂબાના દીવાને સવાર તથા પ્યાદાને રાખી લઈ પોતાના પુત્ર ખલફખાનને રાત્રે રોન ફરવા તથા ચોકી કરવા નીમ્યો, અને મીર ઈબરાહીમે સૈયદ નુરલા જમાદારને નોકરીમા રાખી ભદ્રના કિલ્લામા પ્રવેશ કર્યો. દરરોજ હામિદખાનના માર્યા ગયાની ખોટી ખબરો આવ્યા કરતી. જો ફતેહ મળવાને પહેલે દીવસેજ રૂસ્તમ અલીખાન અમદાવાદ તરફ આવવા નીકળી પડયો હોત તો ઘણો સંભવ હતો કે તે શહેરમા આવી પહોચી શકત. પરતુ ઈશ્વિરની ઇચ્છા અને વિધિનો ઇરાદો તેમ થવા દેવાનો હતો નહિ એટલે આઠ રાત ને દહાડા પેલા ગામના તળાવને કિનારે રોકાઈ ત્યા પોતાનો મુકામ રાખ્યો અને સવારથી સાજ સુધી તોપ ને બંદૂકની લડાઇઓ લડતો રહ્યો. આખરે બીજા જમાદી માસની પહેલી તારીખે ત્યાથી

ઉદ્દાનરી કરી, અને જાણે તાજા માર્યા ગએલા માણુસો માટે શોક દર્શાવવા ઢોલ, નગારાએ અવાજ અને પોકાર કરવા માડ્યો.

ઢોલના અવાજ ને ગરણાઇના (એવા) રુદન થવા માડયા,
(કે જેથી) લોખડના બે પહાડો (લશ્કરો)પણ પોતાને સ્થાનેથી હાલી ઉઠ્યા

આફતના મહા સાગરની જેમ મરાઠાઓના લશ્કરે આમપામ ફરી વળેલા હોવાથી પરોઢથી રાત સુધી લડતા લડતા રૂસ્તમ અલીખાનને આગળ વધવુ પડતુ, જે દિશાએથી રસ્તો જડે તે દિશાએથી રસ્તો કાપવો પડતો, તેથી તે આખા દહાડામા ખંભાતના ચોરાસી પરગણામા આવેલા મોજે નાયાડ (? નાપાડ) સુધી મુસ્કેલી અને મહેનત સાથે, ઝપાઝપી કરતા, આવી શક્યો. ત્યાથી બીજે દીવસે નીકળી આગલા દીવસની માફક કુલમમર (? કરમસદ) અને તેને બીજે દહાડે પેટલાદ પરગણાના નાપા ગામે આવી પહોચ્યો એ બધો વખત પછી દીવસ હોય કે રાત હોય તોપણ, તોપ બદૂકનું યુદ્ધ તો એવુ ચાલ્યાજ કરતુ કે જે એક ક્ષણ પણ અટકતુ નહિ, અને લડાઈની ભઠ્ઠી તપેલીજ રહેતી

આવી રીતની રોજ લડાઇ થતી,
જમીન લોહીથી ભરેલી ને હવા અધકારમય રહેતી

હામેદખાનના લશ્કરમાથી એનું રક્ષણ માગી આવેલા (છાવણી) અજારના માણસો તથા બીજાઓ જે એની સાથે ચાલતા હતા તેઓ આ મુસાફરીમા તક મળતા બહાર જતા રહ્યા ને દીવસે દીવસે લશ્કરની સખ્યા કમી થતી ગઇ, અને જેમને માટે દૈવે હુકમ કાઢી મુક્યો હતો તેઓ નાશ (મોત)ની બાણુ તરફ દોડયા (માર્યા ગયા) મીર મહમદ હાદી કે જે આ કુચ દરમ્યાન લશ્કરના પાછલા ભાગમા હાથીપર સવાર થઇ ચાલતો હતો તેનો હાથી તોપના ધડાકા અને બાણુના અવાજથી ગભરાઇ મસ્તીપર ચઢયો અને મહાવતના તાબામા રહ્યો નહિ અને શત્રુના લશ્કર તરફ દોડી ગયો અને ત્યા પકડાઇ ગયો. એક બીજો હાથી તોપના ગોળાથી જખમી થઇ ધૂળ ચાટતો થયો (મરી ગયો) આગા હાદી કે જેને લડાઇને પહેલે દીવસે જ છોડી દેવામા આવ્યો હતો તે આ અરસામા ગુજરી ગયો આ વખતે પેટલાદ પરગણું રૂસ્તમઅલીખાનના તાબામા હતું એટલે તેને તાબે આવેલું ગામ વસો કે જે શહેરથી સત્તર કોસને છેટે છે તેના મુખી વણારસીએ આ વખતે તેની તરફ વિવેકથી વર્તવાનો નિશ્ચય કરી તેને જણાવ્યુ કે જો સદરહુ ગામે તે આવે તો જે ખાધખોરાકી તથા માણસો પોતે ભેગા કર્યા છે તે

તેની સેવામાં હાજર કરે, અને એક બે દીવસ ત્યાં મુકામ રાખવાની જરૂરત લાગે તો રાખવો કે જેથી લશ્કરનો થાક પણ ઉતરે (ને આરામ મળે). વળી અમદાવાદમાં નોકરીમાં નવા દાખલ થએલા સિપાઈઓની ટૂકડી જે તેની મદદમાં આવી પહોંચી હતી તે પણ તેના ભેગી થઈ જાય. આ ઉપરથી પોતે તેણી તરફ જવા લગામ ફેરવી. હામેદખાન તથા મરાઠાઓને આ વ્યવસ્થાની ખબર પડવાથી તેમણે વણારસી પર એક ધમકીથી પૂર્ણ પત્ર લખી મોકલ્યો. વળી શહેરના કેટલાક મુખ્ય માણસો જે અંદરખાનેથી હામેદખાનના મળતીઆ હતા અને જેઓ રૂસ્તમઅલીખાનની હિંમતના પાયા તોડી પાડવા મથતા હતા, અને જેઓ તેની સાથમા હતાં તેમણે કપટ કરી વણારસીને ડરાવવા માંડયો. તે બહુ ડરી ગયો અને રાત્રેને રાત્રે ગામ ઉજ્જડ કરી બહાર ચાલ્યો ગયો. એજ મહીનાની પાંચમી તારીખ ને સોમવારની ઝપાઝપી ઘણી સખત થઈ હતી કારણ તેમા કામગારઅલી અને બીજા બહાદુર સૈનિકો ખપી ગયા હતા. તે દીવસે ઘણી મુસ્કેલીએ, રૂસ્તમઅલીખાન, આરબ વગેરે કોમના ચારસો સવાર અને એટલાજ પ્યાદા લઇ, રાત્રે અંધારૂ થવાને સમયે શત્રુઓ જોડે લડતો લડતો વસો ગામને તળાવે આવી પહોચ્યો, તો ત્યાં ન વસ્તીની કે ન ખાધખોરાકીની એકે નિશાની માલમ પડી. ન છૂટકે ત્યા છાવણી તો નાખવી પડી. જો કે એની પાસે રહેલા માણસોની સખ્યા થોડી હતી અને શત્રુ સંખ્યાબંધ ને ટોળાબંધ હતા છતા તેમાથી કોઈ એકમા એટલી પણ હિંમત કે મકદૂર હતી નહિ કે એનાપર હુમલો કરે. પણ શત્રુએ ચારે બાજૂએથી મોરચા નજદીકમા લાવી આખી રાત બંદૂકની ગોળીઓ ને તોપના ગોળાનો અગ્નિના કરા જેવો મારો વરસાવવો ચાલુ રાખ્યો. કેટલાએકનું આવી બન્યું હતું તે તો ઈશ્વર શરણ થયા અને એ તળાવને કિનારે તેમને દાટવામાં આવ્યા. બીજે દીવસે કૂચ કરવાની તક ન મળવાથી ત્યાજ મુકામ રાખવો પડયો. ગામને તરતમાજ ઉજ્જડ કરવામા આવ્યુ હતુ અને એ ગામ ઘણું મ્હોટું (આબાદ) હતું એટલે માણસોએ જેમ તેમ થોડો ઘણો ઘાસદાણો મેળવી ગાડું ગબડાવ્યુ. બીજે દીવસે એટલે એજ મહીનાની સાતમી તારીખ ને બુધવારે જ્યારે એણે કૂચ શરૂ કરી ત્યારે પૂર્વ (દિશા)ના સમ્રાટે અંધકારમય રાત્રીના મ્યાનમાથી સોનેરી (દીવસ ઉગવારૂપી) તલવાર ખેંચી હતી.

> સિપાઈઓ બંને તરફથી આજેજ થઇ ગયા,
> (કારણ) જાણે કે એક કાળું વાદળું ચડી આવ્યું હોય એમ દેખાતું.

એ (વાદળા)માંથી વરસતો વરસાદ તલવાર ને તીર (ગોળી)નો હતો,
(અને) તેથી પૃથ્વી ડામરના દરીયા જેવી થઈ ગઈ.
પોલાદના ભાલાની નોક અને ગરૂડપક્ષીના પીછાંવાળાં તીર (લાગવાથી)
સૂર્યનો તેજસ્વી ચહેરો (પણ) કાળો થઈ ગયો.

ઘણી કોશેશ કરતો, સવારથી સાંજ સુધી લડતો, પડતો, આખડતો, માત્ર અડધા ગાઉની મજલ તે કાપી શક્યો, અને એક ન્હાનકડું તળાવ કે જેને સૂઈ તલાવડી કહે છે, ત્યાં આગળ આવી પહોચી પોતે મુકામ નાખ્યો. સમો બહુ બારીક થઈ ગયો અને બાકી રહેલા લશ્કરની દઢતા ને નિશ્ચયતાના પાયા હાલી ઉઠયા. તેમાંના ઘણાએ આ ગજબનાક અને હિમત તોડી નાખે એવી હાલત જોઇ, પોતાના ઘોડા ને હથીઆર તો શું પણ પોતાના પ્રાણની પણ આશા મૂકી દઇ વેશ બદલી રાતના અંધકાર રૂપી પડદાનો લાભ લઇ—" જે માણસે પોતાનું સિર સલામત રાખ્યુ તે ખરેખર સુખી થયો "—એ કહેતી મુજબ બહાર નીકળી પડયા. બીજે દિવસે એટલે ગુરૂવારે સવારે વસ્તુસ્થિતિ આવી હોવા છતા, રૂસ્તમઅલીખાન જેનામા હિમત તથા શૂરવીરતા નૈસર્ગિક અને સ્વભાવિક હતાં, તેણે પોતાના શૌર્ય ને બહાદુરીરૂપ કપાળને ધૂળ (ગેરઆબરૂ)થી ખરડાવા દેવુ એ વાતનો તિરસ્કાર કરી, પ્રભાતની અને સારઆદની નિમાઝથી ફારેગ થઇ કાવો પીવાની ઇચ્છા' કરી; એટલામા સરદાર મહમદખાન ગવરની ઘોડેસ્વાર થઈ આવી પહોન્ચો અને કહ્યું કે આ ક્ષણ તો ઘોડાપર સવારી કરવાની અને યુદ્ધ કરવાની છે, તેને પોતે કાવાની પ્યાલી મહેરબાનીની રાહે આપી કહ્યું કે આ કાદવવાળી જમીનપર જ શત્રુની સામે થવા રૂપ શેતરંજી બીછાવી બેસવું જોઇએ કે જેથી જે ભાવી હશે તે જાહેર થશે. સરદાર મહમદખાનને એ ઘોડેસ્વાર થઈ જાય એ વધારે સલાહ ભરેલુ લાગવાથી તેણે તેને તેમ કરવા ઘણો આગ્રહ કર્યો, તેથી તેણે સવાર થવા હાથી મંગાવ્યો. તેણે ફરીથી કહ્યું કે પ્રસંગ તો ઘોડાપર બેસી સામાવાળા પર છાપો મારવાનો છે. તે ઉપરથી તે સત્તા અને શક્તિનો પહાડ, શૌર્ય અને બહાદુરીના મેદાનનો ચાબુક સ્વાર, જમાનાનો રૂસ્તમ (પહેલવાન) ઘોડાપર સ્વાર થયો અને 'અલ્લા, અલ્લા' પોકારતો શત્રુ તરફ ફરી ઘોડો દપટાવતો ગયો. પરંતુ બાકી રહેલા સિપાઈઓમા આ હુમલા વખતે તદન ભંગાણુ પડી ગયુ અને મરાઠા લશ્કરની મ્હોટી સખ્યાને લીધે તેઓ વેરણ ખેરણ થઇ ગયા; કેટલાએક માર્યા ગયા, થોડા ઘવાયા અને થોડા કેદ પકડાયા, અને થોડા ઘોડાઓની મદદ લઇ જાન

બચાવી બહાર નીકળી ગયા. સરદાર મહમદખાનને કારી જખમ થવાથી એક તરફ તે રણક્ષેત્રમાં જ પડયો. રૂસ્તમઅલીખાન બીજી તરફ હુમલો લઇ ગયો હતો, તે યુદ્ધરૂપી વનના કેસરીની શક્તિ અને આવેશના પ્રભાવથી જેમ ઇશ્વરના નામથી સેતાન નાસે તેમ નાસતા મરાઠાઓ, તેને રસ્તો આપી, તેની આગળને આગળ રહેતા હતા; તેની સામે આવી ઉભા રહેવાની તેમનામાથી એકની પણ હિંમત ચાલી નહિઃ પરંતુ છેવટે દરેક બાજૂથી તેનાપર હુમલા કરી તીર ને ભાલાના ઘાથી તેને વીધી નાખી તલવારને ઝાટકે તેમના તરફથી તેને શાહીદની ઉંચી પદ્દવિ આપવામા આવી. શુજાઅતખાનના પુત્રો હુસેનકુલી અને અહમદકુલી (?મુસ્તફાકુલીઃ પૃષ્ટ ૮૯) પાછા વિધિના પંજામાં કેદ પકડાયા. બહાદુરી અને શરાતતના યુદ્ધક્ષેત્રના તે રાજ્વી સવારનું માથું દક્ષણીઓ ધડથી જુદું પાડી હામેદખાન પાસે લઇ આવ્યા, અને પોતાની નામના તથા કિર્તિની સાબિતી તથા પુરાવા તરીકે પીલાજીએ તેનો એક હાથ પોતાને રહેઠાણ સોનગઢ મોકલ્યો. હામેદખાને પોતાના કેટલાંક માણસો જોડે એ માથુ અમદાવાદ મોકલ્યુ અને તેની લાશને વસો ગામ પાસે દટાવી કે જે જગાપરની એની કબર જાણીતી અને પ્રખ્યાત થઇ, આજે દરેક આવતા જતા માણસની યાત્રાનુ ધામ થઇ પડી છે. શુક્રવારે સંધ્યા સમયે, શૂરવીરતાના મંડળના મુખી અને સૈયદ ખાનદાનના નાયકના માથા સાથે એ ભયાનક સમાચાર અમદાવાદ પહોચ્યા કે તરતજ એક અદ્દભૂત સ્થિતિ ઉભી થઇ, અને નાના ને મ્હોટા, જુવાન ને ઘરડા, ઓળખીતા અને બીનઓળખીતાઓએ આક્રંદ કરવા માડયુ અને તેમના મનમા એક અજબ જાતનો ભય પેસી ગયો. દરેક ઘરમા માતમ થવા માડી અને દરેક મકાનમાથી શોકના રૂદનનો અવાજ સંભળાવા માડયો. એક રાત ને દીવસ કોટવાળીના ચબુતરાને તે માથાએ ઉચ્ચતા બક્ષી અને પછી ઇબ્રાહીમ કુલીખાનની મોડમા તેને દાટવામા આવ્યુ. મહમદસાયબ જેનું તખલ્લુસ (કવિ તરીકેનુ નામ) મુસ્તઅદ હતુ અને જેણે આ યુદ્ધને વિશે કાવ્ય બનાવ્યુ છે, તેણે આ બનાવની તારીખ યાદ રાખવા માટે નીચે પ્રમાણે લખ્યુ છે.

આ યુદ્ધ ને આ કથાની તારીખ,
કે જેની બાબતમા કશુ વિરુદ્ધ હોઇ શકેજ નહિ,
(તે) સારી આસ્થાવાળા મિત્રોને
યાદ રહે માટે વર્ણવું છું.
કે એકહજાર એકસો સાડત્રીસની સાલમા

એ સરદારનો સરદાર દુનિયામાંથી ઉપડી ગયો.

ટૂંકામાં હામેદખાને નીમેલાં માણસો કે જે ઠેકઠેકાણે છૂપાઇ ભરાઇ બેઠાં હતાં અને પરિણામ ખરાબ આવશે એવા અંદેશાથી હેરતમંદીના પહેરણમાં પોતાનાં માથાં ઘાલી દહેશતના ખૂણાઓમાં લપાઈ રહ્યાં હતાં તેઓ હવે રાજી થના થનાં બહાર પડયા અને પોતાને જે વેઠવું પડયું હતું તેનો બદલો લેવા, ખોયું હતું તેનાથી વિશેષ લેવા, મંડી પડયાં. સૈયદ નુરલ્લા જમાદાર મીર ઇબ્રાહીમને પોતાની જોડે ભદ્રની બહાર લઇ આવ્યો ને તેને પોતાને ઘેર પહોચાડયો અને તે એક બાજૂ છૂપાઈ રહ્યો. મરાઠાઓની ફોજને જોડે લઈ હામેદખાન શહેર તરફ આવવા નીકળ્યો, અને શાહીબાગમા આવી પહોચ્યો, અને વખતે દીવસે ભદ્રમાં પ્રવેશ કર્યો. મહમદ સલાબત રોહીલાએ સરદાર મહમદખાન કે જે જખમી થયો હતો ને જેને પોતે લડાઇના મેદાનમાંથી ઉપાડી લઇ આવ્યો હતો તેને તેને ઘેર પહોચાડયો. રૂસ્તમઅલીખાનનાજ હાથીઓ પર સવારી કરી કંથાજી ને પીલાજી મરાઠા લશ્કરના દાદ સાથે મહેલ કરવા તથા શહેર જોવાને ઇરાદે આવી હામેદખાનને મળ્યા. કરેલા કરાર મુજબ મહી નદીની આણી તરફની ચોથ કંથાજીને અને પેલી તરફના વડોદરા વગેરે મહાલોની તથા સુરત બંદરની ચોથ પીલાજીને આપવાનું નક્કી થયું. સૂબાના દીવાન મોમિનખાન અને આગલા દીવાન ફિદ્વીખાને દરેકે ભેટ તરીકે પોતાની પાસે જે અકેક હાથણી હતી તે, તથા કેટલુક (રેશમી) કાપડ અને બીજો કેટલોક સામાન, કે જેને વિશે હામેદખાન હમેશ ફરીઆદ કરતો હતો કે મારો માલ લૂટાઇ ગયો છે, તેમાથી થોડો સેવાભાવે અર્પણ કર્યો. વગર ડગડગે અને બ્હીકે, ભય અને ચિંતા વિના, કીડી ને તીડના ટોળા માફક મરાઠાઓ સૂબાનાં પરગણાઓમાં પથરાઇ ગયા, અને તેમણે લૂંટફાટ કરવા તથા તેમની ભાષામાં જેને ખંડણી કહે છે તે ઉઘરાવવા, લાજ શરમ વગર, જુલમનો હાથ લબાવ્યો અને કંથાજી તથા પીલાજી પોતાને નામે મુકરર થએલા તાલુકાઓ તરફ જવા રસ્તે પડયા. હામેદખાને પોતાના કપાળ પર નાફરમાનીનો ફેંટો (રૂમાલ)બાધી દીધો, ગળે બંડની પીછોડી નાખી દીધી, અને માથાપર મગરૂરીનો મુગટ પહેરી દીધો, અને (આ) સૂબામાં "હું અને બીજો કોઇ નહિ" એવો સાદ પાડી, પોતાની સત્તાનો ઝુંડો ઉભો કર્યો અને જાહેરરીતે વિરોધનું ઢોલ વગડાવી, સ્વતંત્રરીતે અને પોતાના જ અધિકારથી સૂબાનો કારભાર કરવા માંડયો, તેમજ લશ્કરી તૈયારી તથા સામગ્રી ટોળે કરવા માંડી. એંશી હજાર રૂપીઆ રોકડા તથા પોશાકના

કેટલાંક ખાસ કપડા કે જે શેખ ઉલ્ ઈસ્લામખાનના તાબામા હતા તે તેણે જોરજુલમથી લઇ લીધા શેખ ઉલ્ ઇસ્લામખાને એ રકમ તેને એવી શરતે હવાલે કરી કે તેણે (હામેદખાને) તેને મહાન કાબા (ઇશ્વર તેની પવિત્રતા ને ઉચ્ચતા વધારે) જવાની રજા આપવી (રજા મળવાથી) તે ખંભાત ગયો અને ત્યાથી વહાણમા બેસી, સુરત બંદરે જઈ પહોચ્યો વળી સરકારી માલથી ભરેલી વખારો ખોલી જે કાંઈ લેવાઇ શકાય તેવુ હતું તે લઇ લીધુ. આ અધાધુધીના અરસામા જે શાહી દફતરો એણે પહેલા લીધા હતા તે ખોવાઈ ગયા (નાશ પામ્યા) હોવાથી, દીવાનના દફતરખાનામાથી તેણે બીજા (હિસાબી) ચોપડા લીધા, અને ખાલસા જાગીર વગેરે સાથે આખા સૂબાનો કબજો લઈ, ધનવાન અને પૈસાદાર માણસોને પકડી, વેરો ઉઘરાવવા માટે, જાતજાતના સિતમ ને જુલમ, કે જેનુ યથાસ્થિત વર્ણન અત્રે થઈ શકે તેમ નથી, તે વાપરી ઘણી મ્હોટી રકમો પડાવી લીધી આજ અરસામા મરહૂમ શુજાઅતખાનના પુત્રો અહમદકુલી અને હુસેનકુલીને ઝેર આપી હામેદખાને પરલોક મોકલી દીધા, મુસ્તફાકુલી કે જે સગીર (ન્હાની ઉમરનો) હતો તેને રહેવા દીધો મોરલીધર નામે એક ગુજરાતનો વતની જે નવીસદો (કારકુન) હતો ને એ કામને માટે લાયક હતો તેને જે પોશાક આપી પોતાનો દીવાન નીમ્યો સમય વર્તી જઇ સલાબત મહમદખાન બાબીએ શહેરમા વધારે વાર રહેવું સલાહ ભરેલુ કે ફાયદાકારક ન ગણ્યુ તેથી વીરમગામની ફોજદારી લઇ પોતે બહાર નીકળી ગયો જ્યારે શુજાઅતખાન અને પછી રૂસ્તમ અલીખાનના માર્યા જવાની ખબર દક્ષણમા ખંડેરાવ સેનાપતિના પુત્ર ત્રંબકરાવ કે કંથાજી ને પીલાજી જેના નોકર હતા, તેને પડી ત્યારે તે મ્હોટી ફોજ લઈ આણી તરફ આવવા નીકળ્યો અને શહેરની નજદીકમા આવી પહોચી હામેદખાન જોડે મુલાકાત માગવાનો સદેશો મોકલ્યો અને શહેરનુ રક્ષણ કરતા સરકારની સામે સાબરમતીની રેતીમા તેઓ મળ્યા પછી આગળ આવેલુ તેમજ પાછળથી આવેલુ બધુજ મરાઠી લશ્કર પોતાની સાથે રાખી તે ખંભાત બંદર તરફ ગયો અને ત્યા જઈ તેને ઘેરો ઘાલ્યો હામેદખાન તરફથી કાસમખાન નામનો અમલદાર ત્યા હતો, તે પોતાના કોટ કિલ્લા સભાળવા તથા તેની સામે થવામા ગુથાયો અકસ્માત મરાઠાઓમાજ માહોમાહે કોઇ કારણને લીધે વિરોધ પડ્યો, અને તેને પરિણામે તેઓએ માહોમાહે લડવા માડ્યુ, અને એ ઝપાઝપીમા ત્રંબકરાવ સેનાપતિ માર્યો ગયો, તેથી દક્ષણીઓનુ લશ્કર વેરણછેરણ થઇ ગયુ અને તેમણે પોતાના વતન તરફ ચાલવા માડ્યુ, જેથી મજકુર બંદર આફતમાથી બચી ગયુ

મુબારેઝ ઉલમુલ્ક સરબુલંદખાન બહાદુર દિલાવરજંગને ખીલાફત ને પૃથ્વીપતિના દરબારમાંથી ગુજરાતના સૂબા તરફ જવાની રજા મળવી તથા હામેદખાનને કાઢી મૂકવા, દક્ષણીઓને નસીહત આપવા તથા સૂબાનો કારભાર રીતસર ને નિયમસર કરવા માટે રૂપીઆ એક કરોડ આપવાની મહેરબાની થવી

જ્યારે કીર્ત્તિવંત અને ઉચ્ચ તખ્ત પાસે રૂસ્તમઅલીખાનના માર્યા જવાની ખબર પહોચી ત્યારે સૂબાના નાઝિમ મુબારેઝ ઉલ્મુલ્ક સરબુલંદ ખાનનાપર ઉચ્ચ હુકમ કાઢવામાં આવ્યો કે એક ફોજ તૈયાર કરી તથા બ્હીકણપણા ને નામર્દીના આક્ષેપથી મુક્ત હોય એવું એક લશ્કર ભેગું કરી તેણે અમદાવાદ સૂબા તરફ જવું અને હામેદખાનને કાઢી મુકવો, તથા દક્ષણીઓને નસીહત આપવી તથા સજા કરવી, અને એ કામ માટે તથા તેને માટે સામાન સરંજામ તૈયાર કરવા માટે ખરચના રૂપીઆ એક કરોડ હજૂરની ત્રીજોરીમાથી લેવા હુકમ થયો વળી એમ પણ ઠરાવ થયો કે એમાથી પચાસ લાખ રૂપીઆ તરત આપી દેવા અને બાકીની રકમ ત્રણ ત્રણ લાખ રૂપીઆનો દરમાયો આપી પૂરી કરવી મુબારેઝ ઉલ્મુલ્કની અરજ મુજબ તેના ભાઇઓ, સૈયદ સયફુદ્દીન અલીખાન, સૈયદ નજમુદ્દીનઅલીખાન, તથા સૈયદ અબદુલ્લાખાન કુતુબઉલ્મુલ્કના ભત્રિજા સૈયદ નિજાબતઅલીખાન કે જેમને શાહી (મુબારક) કિલ્લામા કેદ રાખવામા આવ્યા હતા તેમને છૂટા કરી ઉચ્ચ ખીલતો આપી તેમના આગલા ઓહદા, જાગીરો અને ફોજદારીઓ બહાલ રાખી તેની મદદમા જવા રજા આપવામા આવી મુબારેઝઉલ્મુલ્કે માણસોને નોકરીમા લેવાનો ઝરો શરૂ કરી (શહેર) બહાર છાવણી નાખી અને વધ (બાદશાહી) આજ્ઞાનુસાર, મારવાડના રાજા, મહારાજા અભેસિંહ, નરોડના રાજા ચતરસિંહ, તથા કંદર્પસિંહ તથા મહારાણાના લશ્કરને આ ચઢાઇમા ભાગ લેવા મુકરર કરવામા આવ્યા વળી એવુ પણ ઠર્યું હતું કે બાદશાહી વાવટા (ખુદ બાદશાહ) પણ સાથે કૂચ કરશે, અને તેથી (બાદશાહી લશ્કરની) મોખરેની ટૂકડી લઈ મુબારેઝ ઉલ્મુલ્કે આગળ આગળ જવુ આ સબબથી લગભગ ૫ દર હજાર બહાદુર સવાર અને એટલુંજ પાયદળ

તથા તોપખાનાની ટૂકડી લઈ તે રવાના થયો, અને નવ માસ પાટનગરની પાડોશમાં તથા રેવારી જિલ્લા અને કોટ પોટલીની આસપાસમાં બાદશાહી લશ્કરને આવી મળવાની વાટ જોતો પોતે પડી રહ્યો. મુબારેઝ ઉલ્‌મુલ્ક મ્હોટું સૈન્ય લઇ આવે છે એવી ખબર જ્યારે અમદાવાદ પહોચી, અને મરાઠાઓને તેમને વતન પાછા ફરવાનો વખત આવી પહોચ્યો છે, એમ જાણવામાં આવ્યું, ત્યારે હામેદખાને તેમને કહ્યું કે બાદશાહે મોકલેલી ફોજ આણી તરફ આવે છે, માટે વરસાદની મોસમ જેવી ખલાસ થાય કે તરત તમે પાછા ફરી મારી જોડે જોડાઈ જજો. મુબારેઝ ઉલ્‌મુલ્ક આ આવ્યો ! આ આવ્યો ! એવી જાહેરાતો ચાલુ થયાજ કરતી હતી, અને લેખકના પિતાને એ નવા નીમાએલા ઓહેદાર (નાઝિમ) જોડે ખાસ મૈત્રી હતી તે લોકો જાણતા હતા એટલે તેમની ખુશામદ કરવા (તેમને સારૂ લગાડવા) તથા દુનીયાદારીની રીતને અનુસરી, તેમની પાસે લોકોએ આવવા જવા માડયું. પિતાએ દીર્ઘદૃષ્ટિ વાપરી વિચાર કર્યો કે રખેને દ્રોહ વિરોધી કોઈ પણ જાતનો વિરોધ હામેદખાનના મનપર ઠસાવી દે અને તેમના મન ઉંચા થાય, તેથી એ દીવસ વહેલા કે મોડા પણ (નવા ઓહેદાર નાઝિમનો) આદર સત્કાર કરવા માટે જવું ઠીક ધાર્યું, તેથી શાબાન માસની પંદરમી તારીખે અબદુલરહીમખાન બાબી કે જે હામેદ-ખાન તરફથી કડીનો ફોજદાર નીમાયો હતો તેની સાથમાં બહાર નીકળી પડયા લેખક તથા તેના બે મરહૂમભાઈઓ પિતાની સેવાનું સુભાગ્ય મેળવી શકયા હતા ત્યાં વીસ દહાડા મુકામ રહ્યા. સનાસન મહમદખાન બાબી કે જે આ વખતે વીરમગામમાં હતો તેને હમારા આવવાની ખબર પડવાથી અમને તેની પાસે બોલાવ્યા અને રમઝાન માસની આઠમી તારીખે હમે ત્યાં ગયા અને ઘણો આગ્રહ કરી અમને ત્યાં રાખવામાં પોતે કારણભૂત થયો. લેખકના પિતાએ મુબારેઝઉલ્‌મુલ્કને આવકાર આપવા માટે અમદાવાદથી નીકળી બહાર આવવાની તથા વીરમગામ પહોચવાની ખબર તેને લખી મોકલી હતી. તેના જવાબમાં લખાઈ આવ્યું કે થોડા કાસદ તથા જાસૂસો નીમવા તથા શહેરમાં બનતા બનાવો અને હામેદ-ખાનની ખબર વારવાર મળતી રહે એવી (વ્યવસ્થા કરવી) તેમણે તેમ કર્યું. આજ મહીનાની આખરે સનાસન મહમદખાનને ગોહલવાડ (ગોહિલવાડ) તરફ જવાની જરૂર પડી એટલે પોતાના ભત્રિજાને નાયબ નીમી તે ત્યાં ગયો એજ અરસામાં ૧૮ (ઉર્દિશ્ત) ને દીવસે સફદરખાન બાબી એકાએક મરણ પામ્યો વીરમગામની ફોજદારી પરથી સનાસન

મહમદખાન ફેરવાઈ ગયો લેખકના પિતા ત્યાથી મોન્ને નગોડે ગયા અને ત્યાથી ગધણપોર પાસે હતુ અને હજુ મુબારેઝઉલ્મુલ્કના આવી પહોચ વાના ખબર સમાચાર મળ્યા ન હતા એટલે પોતે ત્યા ગયા ત્યાંના ફોજદાર જવાનમર્દખાન બાબીએ મુબારેઝઉલ્મુ'-ના પાસે આવી પહોચવાના સમાચાર મળતા સુધી તેમને પોતાની પાસે રાખ્યા કેટલાએક મુશ્કી કામોની મસ લત કરવાની હોવાને લીધે પાછળથી એવો વિચાર થયો કે વિધાતા જેવા બળવાન બાદશાહના વિજયી લશ્કરે કૂચ કરવાનુ મોકુફ રાખવુ, તેથી સૂબા તરફ મુબારેઝ ઉલ્મુલ્કે (એકલાએ) કૂચ કરી જવુ એવો હુકમ નીકળ્યો, હવે તે હીન કર્યો કરતો હતો તેથી એના મખત ગુર્ઝબરદારો તથા અહદીઓ (સૈનિકો)ને નીમવામા આવ્યા કે જેઓ મોખરાની ટુકડી તરીકે રહી તેને કૂચ કરાવે તે પછી તે પણ કૂચ કરતો રસ્તે પડયો અને (શ્રેયસ્થાન)* દારૂલ્ખયેર અજમેર આવી પહોચ્યો અને તેના ત્યા આવી પહોચ્યાની ચોક્કસ ખબર મળી

ઉંચા દરજ્જાના સૂફીઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા મવલાના નુરૂદ્દીનનુ જખમી થવુ

ઉચ્ચ દરજ્જાના સૂફીઓમા શ્રેષ્ઠ અને વિદ્વાનોના નેતા મવલાના નુરૂદ્દીનનુ જખમી થવુ એ આ સમયના બનાવોમાનો એક છે આ ટૂકી વાતની તફસીલવાર વિગત એ છે કે અરબગ નામે એક અફગાન કે જે ફોજદારે ગર્દનો સાથી હતો ને જે મદરેસામા આવતો જતો હતો અને ત્યાના વિદ્યાર્થીઓ જોડે જેણે દોસ્તી બાધી હતી, તેણે ધર્માધતાને વશ થઈ, તેમાનો એક જણના ભરમાવાથી મવલાના નુરૂદ્દીન કે જે "કહે કે હુ તમારી પાસે સંદેશો પહોચાડવા માટે મારા સગાવહાલાઓ પ્રત્યે તમારા પ્રેમ સિવાય બીજો કાંઈ બદલો માગતો નથી" એ કોરાનના સૂત્ર મુજબ પેગબરના ખાનદાન અમીરઅલીના વલીપણા પ્રત્યે ભાવ રાખતા હતા તેના પર રાફેઝી§ હોવાનુ તહોમત મૂક્યુ, અને અજ્ઞાનતાને આધિન થઇ જુમ્માની

---

* દરેક મ્હોટા શહેરને માટે આવા વિશેષણ મળી આવે છે

§ હજરત અલીના અનુયાયીઓ, શીયા પથીઓનો એક ભાગ કે જેમણે અલીના પુત્ર હુસેનના પુત્ર ઝાઇદને નેતા તરીકે કબૂલ રાખી પછી તેનાપરથી પોતાની આસ્થા ખસેડી લીધી હતી

નિમાઝ પઢી મવલાના પાછા ફરતા હતા ત્યારે મદરેસાના ચોગાનમાં જઈ પહોંચી કેટલાક કારી જખમો તેમના માથા તથા હાથપર કર્યાં. મવલાનાના ભાણેજ શેર મહમદખાન તથા ઉબેદખાનના કેટલાક નોકરો કે જેઓ નિમાઝ પઢવા આવ્યા હતા તેમણે તેને ધૂળ ચાટતો કર્યો (મારી નાંખ્યો), અને ઘાયલ થએલા મવલાનાને ઘેર લઈ જઈ ઝખ્મના ઈલાજ લેવા માડયા. ફોજદારને આની ખબર પડતાં પોતે તેની લાશને કોટવાળી પાસે અણાવી અને તેનું વેર (લોહી બદલ લોહી, લેવા)ના હુલ્લડ ઉઠાવવા તથા મવલાના ઘર પર હુમલો લઈ જવા માટે બખેડાનું મૂળ થઈ પડયો. આ ઉપરથી સૈનિકો વગેરે વર્ગમાથી મવલાનાના લગભગ બે હજાર શિષ્યો અને અનુયાયીઓ તેમના ઘરમા એકઠા થઈ ગયા અને તેને અટકાવવા તેમજ તેની સામે થવા તૈયાર થઇ ગયા. ત્રણ રાત ને દીવસ આ ટંટો જારી રહ્યો. (શહેર) કોટવાલે વચમા પડી અફગાનોને લડાઈ કરતા અટકાવ્યા. ઘા રૂઝાઇ ગયા બાદ અને તબીએત સુધરના વખતનો વિચાર કરતા મવલાનાને અમદાવાદમા વધારે વખત રહેવું સલાહ ભરેલું લાગ્યુ નહિ તેથી શહેર છોડી, ૭ કોસ દૂર આવેલા મોજે સાનદમા જઈ થોડો વખત રહ્યા. હિ. સં. ૧૧૩૮ ના મહોરમ માસમા હામેદખાન જમીનદારો પાસથી પેશકસ ઉઘરાવવાને બહાને ઝાલાવાડ તરફ જવા માટે બહાર આવી તબૂ ઠોકી પડયો અને પોતાને આવી મળવા માટે સલાબત મહમદખાન તથા જવાનમર્દ ખાનપર તાકીદ હુકમો લખ્યા. વખત વિચારી જઇ પોતાના સ્થાન છોડી તેને જઈ મળવું દુરસ્ત ધારી, તેઓ જઈ મળ્યા. થોડો વખત આ પ્રમાણે બહાર ફરવામા ગયો, એટલામા મુબારેઝ ઉલ્‌મુલ્કે અજમેરથી કૂચ કરી મારવાડ જીલ્લા પાસે આવી પહોચવાની ખબર મળી.

સૂબાની સરહદ પર મુબારેઝ ઉલ્‌મુલ્કનું આવી પહોંચવું ને મોખરાની ટૂકડી (એલચી) તરીકે શેખ અલ્લાયારબક્ષી વગેરેને નીમવા, અલીમહમદખાનનું ચાલી નીકળવું, દાંતીવાડા મુકામે તેમની મુલાકાત થવી, હામેદખાનનું અમદાવાદ પાછા ફરવુ, દક્ષણ તરફ જવાને ઇરાદે ત્યાંથી નીકળી પડવુ અને રસ્તામાંથી કંથાજી મરાઠા જોડે પાછા આવવુ, સરદાર મહમદખાન ગવરની- એ મુબારેઝ ઉલ્‌મુલ્કના નાયબ તરીકે શહેરનો કબજો લેવો, અને એલચી (મોખરેની ટૂકડી) જોડે હામેદખાનને ઝપાઝપી થવી અને મજકૂર લશ્કરનુ હારી જવું

દારઉલ્ ખયેર અજમેરથી કૂચ કરી મુબારેઝ ઉલ્મુલ્ક મારવાડને રસ્તે અમદાવાદ તરફ આવવા નીકળ્યો અને રોજને રોજ નવો (નાઝિર) અમલદાર મોટી ફોજ સાથે "આવે છે, આવે છે," એવી ખબર સૂબામા ફેલાતી રહી, તેથી હામેદખાનના નીમેલા ફોજદારો અને આમેલોને ગભરાવાના બંદોબસ્તમા ઘણી ખલેલ પડવા માંડી કાઝી અનમઉદ્દીને પાટણ શહેરમા એવી વાત ઉરાડી કે મને અહીંના ફોજદારના નાયબના ઓદ્દાની સનદ મળી છે અને તેમ કહી તેણે પોતાના ઓદ્દાનો દવાવો હાથ લઇ હામેદખાને નીમેલા ફોજદારને કાઢી મૂક્યો, અને આવી રીતે ઘણી જગાઓએથી ફોજદારો અને આમેલોને દૂર થવુ પડયુ લેખકના પિતાપર ઘણા તાકીદ પત્રો સતત આવવા માંડ્યા કે તેમણે તેની (મુબારેઝ ઉલ્મુલ્કની) પાસે જલદી જઈ પહોચવુ હવે સલાબત મહમદખાન અને જવાનમર્દખાન બાબી જોડે પોતે એવો કરાર કર્યો હતો કે તેઓ સૌ સાથે ત્યા જશે તેથી તેમણે જવાબમા ઢીલ થવાનુ કારણ લખી જણાવ્યુ કે તેમના આવી પહોચવાની પોતે રાહ જુએ છે, અને બન્ને ખાનોએ કે જેઓ હામેદખાન પાસે હતા તેમને એ બાબતથી વાકેફ કર્યો. જે દીવસે મુબારેઝ ઉલ્મુલ્કે વડગામ કસબામા મુકામ નાખ્યો તે દીવસે સૈયદ અકીલખાન કે જેને પોતે ઉચ્ચ સરકાર પાસેથી બાકીની રકમ લાવવા માટે હજુરથી પાસે મોકલ્યો હતો, તે ખિલાફત અને પૃથ્વી

પતિની દરબારમાંથી મનસબના ઇઝાફા તથા મુતવસ્સલખાનની બદલીમાં ગોધરા સરકાર તથા હાસરાની ફોજદારીના ઓહાનું માન મેળવી તથા રૂપીઆ ત્રણ લાખ લઇ એજ મુકામે આવી પહોચ્યો. હવે ત્યાંથી સૂબાની સરહદ પાસેજ હતી તેથી લેખકના પિતાએ ન આવી શકવાનું કારણ બતાવ્યું હતું તે કબુલ ન રાખતાં ઘણીજ તાકીદથી તેમને બોલાવ્યા. પોતે તેથી ન છુટકે રાધણપોરથી નીકળી રાત્રે પાટણ શહેરમાં આવ્યા અને બીજે દિવસે સિદ્ધપોર કસ્બા તરફ જવા નીકળી પડયા. દીવસને છેડે એ કસ્બાની પાસેજ મોખરાની ટૂકડી (એલચી) તરીકે શેખ અલ્લાયાર બક્ષીને (થોડા) લશ્કર તથા થોડી તોપો સાથે આગળ મોકલવામાં આવ્યો હતો તેના આવી પહોંચવાની ખબર સાંભળી પોતે તેને મળ્યા. હવે તેઓ આ પ્રાંતના કામકાજથી વાકેફ હતા તેથી તેણે વખતનો વિચાર કરી તેમને ત્યાંજ રોકી પાડયા; અને આ જીલ્લાના રહેવાસીઓમાંના કેટલાએક સ્વાર તથા પ્યાદાની એક ટૂકડીને તેમજ પાટણથી કાઝી અલમઉદ્દીનને બોલાવી મંગાવી તેમને બાદશાહી નોકરીમાં દાખલ કરી દીધા, કે જેથી તેઓ રસ્તાઓના ભોમીયા તરીકે તથા નદીઓ ઉતરવા માટે ઘાટ બતાવવા ઉપયોગી થઈ પડે. બીજા બે વધારાના દીવસ શેખ અલ્લાયારના આગ્રહથી ત્યા રોકાયા, એટલામા ફરીથી તાકીદથી આવવાનો પત્ર આવ્યો, એટલે પોતે રવાના થઈ ગયા. પણ છાવણીથી બે કોસ દૂર આવેલા દાંતીવાડા ગામ આગળ તેમને એક બીજો પત્ર મળ્યો, જેમા જણાવ્યુ હતુ કે શેખ અલ્લાયારના કાગળ પરથી સમજાય છે કે તમે મોખરાની ટૂકડીને આવી મળ્યા છો, માટે હવે તમારે ત્યાજ થોભી જવું અને સમયને અનુસરી જે કાંઈ કરવું મલાહ ભરેલુ લાગે તે પોતાની (મારી) બુદ્ધિ વાપરી અમલમાં આણવું, છતા પોતે છાવણી પાસે આવીજ પહોચ્યા હતા તેથી ત્યા જઇ તેને મળ્યા અને જે બનાવ ને હકીકતો બની હતી તેનો વિગતવાર અહવાલ કહી સંભળાવ્યો અને સરદાર મહમદખાન ગવરની કે જે અમદાવાદમા હતો તેના નામનો નાયબની જગાનો હુકમ મેળવી રવાના કર્યો: તે હુકમ એવો હતો કે લાગ મળેથી શહેરનો કબજો લઇ લેવો. મુબારેઝ ઉલ્મુલ્ક નજદીકમા આવી પહોચ્યો છે એ ખબર સાભળી હામેદખાન અમદાવાદ પાછો ફર્યો, અને સલાબત મહમદખાન તથા જવાનમર્દ ખાન બાબી તેનાથી છૂટા પડી નવા ઓધ્ધેદાર (નાઝિમ)ને આવકાર આપવા ગયા. હામેદખાન કે જે રોજનેગેજ મગદાઓના આવી પહોચવાની રાહ જોતો બેઠો હતો, અને ઉપરાઉપરી તેમને તે બાબતમા સખત તાકીદ

લખ્યા કરતો હતો તેણે જ્યારે તેમના આવવાની કાંઇ પણ નિશાની જોઇ નહિ ત્યારે તેમજ નવો અમનદાર (મુબારેઝ ઉલ્મુલ્ક) સૂબાની મરહદ પર આવી પહોંચ્યો છે ને તેની મોખરાની ટુકડી શહેરની પાડોશમા આવી ગઇ છે, એ જ્યારે તેણે જોયુ ત્યારે પોતે કરેલા ન છાજતા કામો તથા કૃત્યોનો તથા તેનું પરિણામ બુરૂ આવશે એ વિચારથી રૂપસિંગ નામના માણસને નાયબ નીમી તથા સરદાર મહમદખાનને તેની મદદ તથા સહાયમા રહેવાની ભલામણ કરી પોતે મહેમદાવાદ તરફ જવા નીકળી પડયો. મુબારેઝ ઉલ્મુલ્કની ઘણી તાકીદ હોવાથી શેખ અલ્લાયાર સિદ્ધપોર છોડી આગળ વધ્યો. સરદાર મહમદખાન (ગવરની)ને નાયબની નીમણુકનો પત્ર મળી ગયો હતો અને મોખરાની ટુકડી પણ ત્રીસ ગાઉ ઉપર આવી પહોચી હતી એટલે તેણે એક યુક્તિ રચી રૂપસિંગને કહ્યુ કે નવા અમનદારનુ લશ્કર નજદીકમા આવી પહોચ્યુ છે અને પોતે વગર ઢીલે તેની પાછળ ચાલ્યો આવે છે તો તેને માટે સલાહ અને ફાયદા ભરેલો માર્ગ તો એ છે કે તેણે બચી જવુ હોય તો (હમણાજ) સિર સલામત રાખી—પોતે (અહીંથી) ચાલ્યા જવુ તણે જોયુ કે આમા તો મારૂ નસીબ જોર કરે છે એટલે તે બહાર ચાલ્યો ગયો અને સરદાર મહમદખાને શહેરનો કબજો લીધો અને તેને સાચવવાના પગલા લેવા માડ્યા મહી નદીની પાડોશમા હામેદખાનને કંથાજીના આવવાની ખબર પડી અને તે પણ જલદીથી આવી જઇ તેને મળ્યો અને તેઓ સાથે સાથે શહેર તરફ આવવા નીકળ્યા રસ્તામા તેમને રૂપસિંગ મળ્યો, તેણે પોતાના ચાલી નીકળવાની તથા મોખરાની ટુકડીના આવી પહોચવાની ખબર કહી હામેદખાને કંથાજી જોડે આવી શાહીબાગમા મુકામ નાખ્યો અને શહેરમા દાખલ થવાની બાબતમા પ્રતિબંધ ન નાખવા તેણે સરદાર મહમદખાનને ઘણો સમજાવ્યો પણ તેણે માન્યુ નહિ તેથી પોતાને ફતેહ મળવા બાબતમા તે નિરાશ થઈ ગયો મરાઠાઓને લઈને હામેદખાન પાછો ફર્યો છે તથા સરદાર મહમદખાને શહેર કબજે કરી લીધુ છે એ બને ખબરો એકી વખતેજ શેખ અલ્લાયારને શહેરથી ચૌદ કોસ દૂર કલોલ મુકામે મળી વખતનો વિચાર કરી બાકીનું લશ્કર ગુલામઅલીબેગ ખાજા મહમદ અમાન તથા નાયબજાદા હુરમતખાનના હવાલામાં મૂકી પોતે ખાસ ચુટી કાઢેલા ઝડપી બહાદુર એકહજાર સવારને સાથે લઇ રાતને સમયે કે જ્યારે અંધકાર પૂરો છવાઈ ગયો હતો ત્યારે ટકરા ટક્કરી કુદાવતો, ત્યાથી કૂચ કરી સાબરમતી નદીને પેલે કિનારે આવી પહોચ્યો અને રાયખ ને દરવાજેથી

શહેરમાં પેઠો; આથી કિલ્લામાંનાં માણસોને નવું જોર આવ્યું, અને શહેરવાસીઓને એ રાત ઈદની રાત જેવી લાગી. હામેદખાનના જુલમમાંથી છુટવાનો આનંદ તેઓ શરીરમાં શમાવી શક્યા નહિ. ગુલામ અલીબેગ અને બીજા સરદારો કલોલથી કૂચ કરી શહેરથી પાંચ કોસ દૂર આવેલા અડાલજ ગામે આવી પહોંચ્યા અને પોતાની છાવણી ફરતા મોરચા બાંધી દઈ મુકામ નાંખી પડયા અને જે હકીકત બની હતી તેની ખબર મુબારેઝ ઉલ્‌મુલ્કને આપવા ઝડપી કાસદો રવાના કર્યા. ફતેહ લશ્કર નામની તોપના ગાડાનું પઈડું ભાંગી જવાથી મુબારેઝ ઉલ્‌મુલ્ક પણ દાંતીવાડેથી એ મુકામ કરી સિદ્ધપોર આવી પહોંચ્યો હતો. ત્યાં સલાબત મહમદખાને અને જવાનમર્દખાન બાબીએ પોતાના ભાઈઓ તથા છોકરાઓને લઈ લશ્કરી દાદ સાથે અલીમહમદખાન (લેખકના પિતા) મારફત તેની મુલાકાત લીધી. બીજી બે કૂચ કરી તે વીસનગર કસ્બે આવી પહોંચ્યો. ભૂલથી મોદીખાનું મહેસાણે જવાથી એક દહાડો ત્યાં મુકામ રાખ્યો. ત્યાથી ઉપડી શહેરથી વીસ કોસ પર આવેલા મોજે બીસ્ત રાયણે આવી મુકામ કરવાનું નક્કી કર્યું હતું, ત્યા જતાં, રસ્તામા મરાઠાઓ સાથે હામેદખાનના આવી પહોચવાની, તેમની સાથે લડાઈ થવાની, મોખરાની ટૂકડી હારી જવાની, ખાજા મહમદ અમાનના તથા રાયજાદા હુરકરણના માર્યા જવાની ખબર જે તે યુદ્ધક્ષેત્રમાથી ઘાએલ થએલા સિપાઈઓ આવતા રહ્યા હતા તેમની વાતપરથી જાહેર તથા પ્રસિદ્ધ થઈ તે, એ હતી કે મોરચા બંધાઈ ગયા બાદ હામેદખાન મરાઠાઓને લઈ તેમના પર ચઢી આવ્યો અને બંદૂક ને તોપને લડાઈ શરૂ થઈ અને સવારથી મધ્યાહ્ન કાળ સુધી બંને બાજૂથી અગ્નિ સળગાવી યુદ્ધની ભઠ્ઠીને ગરમ બનાવવામા આવી. મરાઠાઓની દહેશત તથા તેમના ભયને લીધે કેટલાક કસબાતીઓ કે જેઓ (લશ્કરમા) નોકર તરીકે જોડાઈ જોડે (રહી લડતા) હતા તેઓ ટકી રહી શકયા નહિ, અને તેથી સામા ઉભા ન રહેતાં તેમણે નાસી છુટવાનો રસ્તો શોધવા માંડ્યો, અને બીજાઓની પાયદારી (ટકી રહેવાની શક્તિ) ના સ્થંભ તેમણે હલાવી નાખ્યા. આ પરિસ્થિતિ જોઈ ગુલામ અલીબેગ, ખાજા મહમદ અમાન અને રાયજાદા હુરકરણે હિંમત અને બહાદુરીથી લડાઈમા ઝંપલાવી પડી હારબંધ શત્રુના લશ્કર પર તૂટી પડયા.

ઝોલાના અવાજથી યુદ્ધ પોતાને સ્થાનેથી દૂદી પડયું,
અને (તેણે) શરીર સૈનિકોનું ગળું પકડયું.

કમાનોમાંથી તીરોએ છૂટવા માંડયું,
મેઘ ધનુષ્યમાંથી વીજળીએ ઉછળવા માંડયું.
ગુજરાતી અને દિલ્લીવાસી શૂરવીરોએ
યુદ્ધનો ઝુંડો ઉડતો કર્યો.
ઘણાઓ માર્યા ગયા અને ઘણાઓને તેમણે મારી નાંખ્યા.
ઘણા પરાક્રમી લડવૈયાઓ નાશ પામ્યા.

તેઓ જ્યા હાથીપર સ્વાર થઈ હામેદખાન બેઠો હતો તેની સામે જઈ પહોચ્યા અને તેમણે બેધારી તલવારો ચલાવવા માડી. ખાજા મહમદ અમાન અને રાયજાદા હરકરણ નામના મેળવી પરલોક સીધાવ્યા, અને ગુલામ અલીબેગ ઘણો જખમી થયેલો હોવા છતા બહાદુર લડવૈયાની માફક શત્રુના લશ્કરની હાર ભેદી થોડા માણસો સાથે શહેરમાં આવી પહોચ્યો જેઓ મરતા બચ્યા હતા તેઓ લૂંટાઈ જઈ થોડા અમદાવાદ પહોચી ગયા ને થોડા આજુબાજુ ને આસપાસ વીખેરાઈ ગયા અને તેમાનો એક ભાગ મોજે બીસ્ત રાયણ કે જ્યાં પહેલા છાવણી નાખવામા આવી હતી ત્યા પડતો આખડતો આવી પહોચ્યો. ટૂંકામાં વસ્તુસ્થિતિની તથા બનેલા બનાવોની ખબર પડતા મુબારીઝ ઉલમુલ્કે, શત્રુની સામે થવા તથા આગળ કૂચ કરવા બાબતમા શું યોજના ને તૈયારી કરવી તે વિશે રાતને વખતે મસલત કરવા એક સભા ભરી.

કામના કરવૈયાઓ પાસે અંતઃકરણની છૂપી વાત કહી,
મસલત કરવાના દાબડાનું ઢાંકણું ખોલ્યું.

આ પ્રાતની હકીકતથી અલી મહમદખાન વાકેફ હતા તેમજ એ પ્રદેશના માણસો જોડે તેમને દોસ્તી હતી એટલે એમની સલાહ તથા દોરવણી મુજબ સલાબત મહમદખાન તથા જવાનમર્દખાનને બોલાવી મંગાવવામા આવ્યા અને તેમની પાસેથી વચન અને કોલ લઈ, સોગંદથી પાકા અને દૃઢ કરાવી વીરમગામની ફોજદારી સલાબત મહમદખાનને તથા પાટણની જવાનમર્દખાનને આપી, અને તે બંને ઓહ્દાના પોશાક તે બંને ભાઈઓને આપી તેમના મન મનાવ્યા; અને તેમની રજા તથા જવાબદારીપરથી આસપાસના તથા પાડોશના રાજપૂત જમીનદારો અને કોળીઓને બોલાવી મંગાવવાના હુકમ કાઢયા. સીધે રસ્તે જતા લશ્કરને પૂર પડી શકે એટલા જથામાં પાણી મળી શકે તેમ નહતું તેથી એવો નિશ્ચય થયો કે વીજાપોરની દિશામાં જઈ સાબરમતીનો કાંઠો પકડી તે રસ્તે આગળ વધવું. અલી

મહમદખાન, સનામત મહમદખાન અને જવાનમર્દખાન રસ્તાથી તેમજ નદી પાર ઉતરવાના ઘાટથી વાકેફ હોવાથી તેમને લશ્કરની ગોખરાની ટૂકડી તરીકે નીમવામા આવ્યા, અને બીજે દીવસે કૂચનુ ઢોલ વગાડવામા આવ્યુ અને સાબરમતીને કિનારે આવી પહોચી ત્યાથી ઉપરાઉપરી કૂચ કરી આગળ વધવા માડયુ ફતેહ મૌલી હામેદખાન મોજે અડાલજથી શાહીબાગ પાછો ફર્યો હતો પણ પોતે (દરવાજા ખોલી) શહેરમા દાખલ થઈ શકે એવો સભર લાગ્યો નહિ વળી નવા ઓહ્દેદાર (મુબારેઝ ઉલ્મુલ્ક)ની આગમા માગી ટૂકડીઓ તથા સરદાર મહમદખાને નોકરીમા રાખેલી ટૂકડીઓ ભેગી થઈ હતી, તથા લોકોમા વાતો ચાલતી હતી કે નવો ઓહ્દેદાર વીસ હજાર બહાદુર સવારોની સેના, તમામ તૈયારી સાથે, લઈને આવે છે, તેમજ મરાઠાઓની યુદ્ધ કરવાની રીત એટલે પાછળ પગના કરના, પોતાનુ લશ્કર કે જે આશરે ચાર પાચ હજારની સખ્યા જેટલુ હતુ, તેનામા લડવાની જવાબદારી માથે લેવા જેટલી શક્તિ પોતે જોઈ નહિ, તે ઉપરાત સિપાઇઓ અને ઘણાખરા નોકરો જેમણે પોતાના ચડેલા પગારનો તકાદો કરવા માડયો હતો અને જેઓ તેની પડખે રહેવાની ઇચ્છા ન રાખતા હતા—દાખલા તરીકે, મોગલીધરદાસ એનો ગુજરાતી દીવાન, કે જે પરિણામ માઠુ આવે તો પોતે સિપાઈઓને હાથે કેદ પકડાય એવી બ્હીકથી ન્હાસી ગયો હતો—એ બધુ જોઈ પોતે, જે દીવસે શહેરથી બાર કોસપર આવેલા ગામ પેથાપુર આગળ મુબારેઝ ઉલ્મુલ્ક ના આવવાની ખબર સાભળી તેજ દીવસે દક્ષણ તરફ જવાને ઇરાદે ફકીરજીની જોડે મહેમદાવાદ તરફ રવાના થયો અને ત્યાથી મહી નદી ઉતરી આગળ ચાલતો થયો હિ સ ૧૧૩૮ ના બીજા રબી માસની છઠ્ઠી તારીખે મુબારેઝ ઉલ્મુલ્ક શહેરની પાડોશમા આવી પહોચ્યા અને શહેરની ઉત્તરે, સાબરમતી નદીને કિનારે આવેલા મહમદ અમીનખાનના બાગની લગોલગ મુકામ કર્યો, અને સૂબાના દીવાન મોમિનખાન, મદદ અસુલ સુફાખરખાન, કાઝી અબ્દુલ અહદખાન, બક્ષી અને ખબરપત્રી અમાનતદારખાન, સમાચાર પત્રી કબીર અલીખાન, શેખ અલાયાર, સરદાર મહમદખાન, સૈયદ ફૈયાઝખાન, ગેરતીખાન, તથા બીજા મ્હોટા માણસો અને માનવતા સૈયદો, ઉચ્ચ દરજ્જાના શેખો, સૂબાના મુખ્ય મુખ્ય મનસબદારો ખુશાલચદ નગરશેઠ, નાણાવટી તથા હિંદુ મુસલમાન વેપારી મડળના પ્રમુખો, સૌએ જઈ એની મુલાકાત લીધી મુબારેઝ ઉલ્મુલ્ક ત્યાજ થોડા દહાડા મુકામ રાખી, ફોજદારો, આમેલો, અને થાણદારોની નીમણૂક કરવા માટે તથા

હુલડખોર દક્ષણીઓનો બંદોબસ્ત કરવા માટે કારભારીઓ તથા શુભેચ્છકોની એક સભા ભરી. તે વખતે શહેરમા દાખલ થવું પોતાને સલાહ ભરેલું જણાયું નહિ, તેથી ત્યાંથી મુકામ ઉઠાવી બહારને રસ્તે શેખ ભીખનની દરગાહ (ઇશ્વર એને પવિત્ર રાખે) ની નજદીકમાં શહેરની દક્ષિણે સાબરમતીના કિનારાપર તંબુ ઠોકયા. ફિદાઉદ્દીનખાન કે જેને પાછળથી મોમિનખાન તથા નજમઉદ્દૌલાના ખેતાબ તથા અમદાવાદની સુબેદારી આપી સન્માનિત કરવામાં આવ્યો હતો ને જે હકીકત હવે પછી ઇશ્વરેચ્છા હશે તો–તેને યોગ્ય સ્થળે લખવામાં આવશે, તેને સીબંદીના ખરચ માટે ત્રીસ હજાર રૂપીઆનો દરમાયો નક્કી કરી ફોજદારે ગર્દ નીમવામાં આવ્યો, અને શહેર કોટવાળ તરીકે કરમ અલીને મોકલ્યો. કુચનો વખત બહુ લગાવાથી સિપાઈઓનો માલ ને સરસામાન ઘસાઇ ગયો હતો એટલે તેઓ પોતાના અસબાબ તથા સામગ્રી દુરસ્ત કરવા મંડી ગયા.

પીલાજીને સાથે લઈ કંથાજી મરાઠાનું પાછું ફરવું, તેમની સામે થવા પોતાના પુત્ર ખાનેઝાદખાનને લશ્કર આપી મુબારિઝ ઉલ્‌મુલ્કે નીમવો, ફોજદારો અને આમેલોને તેમને કામે ચઢાવી દેવા, અને તેનું શહેરમાં દાખલ થવું

કંથાજીએ હામેદખાનને મહીપાર ઉતારી દીધા બાદ તેની પૂંઠ લેતું તેણે કોઇને જોયુ નહિ, તેમજ પીલાજી પણ એ અરસામાં આવી પહોચ્યો હતો, તેથી તેઓ બંને જણા સાથે સાથે પાછા ફર્યા, અને તેમણે મુસલમાનોની છાવણીની આજુબાજુ તથા પાડાશમા લૂટફાટ કરવા તથા ધાડ પાડવા માડી, રસ્તે આવજા કરનારને મારી નાખવા તથા કેદ કરવાના અત્યાચારનો હાથ લંબાવ્યો; અને ફોજદારે ગર્દ, ફિદાઉદ્દીનખાન કે જે પરાંઓ સંભાળવા માટે પોતાનું લશ્કર લઇ બહાર આવી લશ્કર ગોઠવી રહ્યો હતો તેની જોડે બે ત્રણ વખત નયનપૂરની ગઢી તથા રાજપૂરની બાજુ તરફ તેમને સખત ઝપાઝપીઓ થઈ. મુબારિઝઉલ્‌મુલ્કે પોતાની સાથે લાવેલા લશ્કરમાથી આશરે દસ હજાર બહાદુર સવાર, અને તેટલાજ પ્યાદા આપી, પોતાના પુત્ર ખાનેઝાદખાનને, સૈયદ અકીલખાનને દીવાન

નીમી, જવાનમર્દખાન, સરદાર મહમદખાન, અને સૈયદ ફૈયાઝખાનને ત્રણ ચાર હજાર ગુજરાતી સવારોનો રસાલો (લશ્કર) સોંપી, મરાઠાઓને ધડો આપવા, શિક્ષા કરવા તથા હાંકી કાઢવા માટે તેમજ મહમદ ઈરજ કે જેને ધોળકાના ફોજદાર તથા અમીનનો, નુરદ્દીન મહમદખાન કે જેને ખંભાત બંદરના મુતસદ્દીના નાયબનો, અલીમર્દાન કે જેને પેટલાદના ફોજદાર ને અમીનનો ઓદ્દો આપવામા આવ્યો હતો, તે દરેકને પોતાનો ઓદ્દો સંભાળી અપાવવા જવા, રૂખસત આપવામા આવી; અને પોતે સદરહુ મહીનાની બાવીસમી તારીખે અમદાવાદ શહેરમાં પ્રવેશ કર્યો, અને નિઝામતના ઓદ્દાને લગતો માલી ને મુલ્કી કારભાર કરવા માંડ્યો. તેમજ હામેદખાને નીમેલા નોકરો અને આમેલો જેઓ આ પ્રાંતના વતનીઓ હતા તેમને પકડી આણવા (કેદ કરવા)નાં પગલા લઈ એ રસ્તે તેમની પાસેથી નાણાંની મ્હોટી રકમો માગવામા આવી. નિઝામતના દીવાનની જગાપર અલી મહમદખાનને નીમવામા આવ્યા, તથા શહેરનો સાયર મહાલ બાદશાહી કારખાનાઓના ખરચને માટે સૂબાના દીવાનના હાથ નીચે મૂકયો, તથા તે સિવાયના શહેરના બીજા મહાલ (ખાતા) તથા ખાલસાના (ન્હાના મ્હોટા) બધા પરગણા તેમજ પાયબાકી (મહેસૂલની બાકી) પોતાના તાબામા લીધા. પોતાને સોંપેલા લશ્કરને બરાબર ગોઠવી ખાનેઝાદખાન ધોળકા તરફ કૂચ કરી ગયો રસ્તામા મરાઠાઓએ તેના લશ્કરની જમણી ને ડાબી બાજૂ, આગલી ને પાછલી ટુકડીઓપર (એટલે ચારે બાજૂથી) હલ્લો કર્યો, પરંતુ બહાદુર મુસલમાન સિપાઈઓએ તેમને પાછા હઠાવ્યા અને ધોળકે પહોચી ગયા. મહમદ ઈરજને પોતે તેના ઓદ્દાપર ચઢાવી દીધો, અને ત્યાથી પછી આગળ વધ્યો, અને મરાઠાઓ જોડે ઝપાઝપી કરતો પેટલાદ તાબે સોજીત્રા ગામ આવી પહોચ્યો. એ મુકામ પર દક્ષણીઓએ બખેડો કરવા ખૂબ કોશેશ ને પ્રયાસ કર્યા અને ત્યા એક જબરી લડાઈ થઈ ને તેમા તેમને નસીહત મળી. ખંભાત બંદરે નુરદ્દીન મહમદખાનને અને અલી મર્દાનને પેટલાદમા તેમને ઓદ્દે ચઢાવી મરાઠાઓની પૂઠ પકડવા પોતે આગળ વધ્યો. મુસલમાની લશ્કરના પ્રહાર સહન કરવાની તેમનામાં શક્તિ ન હોવાથી તેઓ મહીપાર ઉતરી ગયા. બીજા કેટલાએક મહાલોનો બંદોબસ્ત કરી તથા મુબારેઝ ઉલ્મુલ્કના પત્ર મુજબ ફોજદારો નીમી અમદાવાદ તરફ પાછા ફરી શહેરની પૂર્વે એ કોસ પર આવેલા રખીઆલ ગામે દેરા ઠોકયા. સૈયદ નજમુદ્દીન અલીખાન અને નિઝાબત અલીખાન કે જે એને મદદ કરવા માટે નીમાયા

હતા ને પાછળથી આવતા હતા, તેઓ આ અરસામા શાહીબાગ આગળ આવી પહોચ્યા મુબારેઝ ઉલ્મુલ્કે પોતાના બીજા પુત્ર શાહ નવાઝખાનને તેમને આવકાર આપવા મોકલ્યો, ને તે તેમને શહેરમા લઇ આવ્યો તેમની જોડે મુલાકાત થઈ, રીતસરના ખાણા અને જાફતો અપાયા અને એમ થઈઓ ત્યાર બાદ પોતાની જોડે લાવેલા ત્રણ હજાર માણસના લશ્કર સાથે સૈયદ નજમુદ્દીન અલીખાન ખાનેઝાદખાન જોડે થઈ ગયો અને મરાઠાઓને નસીહત આપવા તથા શિક્ષા કરવા માટે તેમને જવાનુ નક્કી કરવામા આવ્યુ કારણકે મુસલમાનોની ફોજના પાછા ફર્યા બાદ એ મરાઠાઓએ પાછા આવી કપડવણજની પાડોશમા ગોળીઓ જોડે મળી જઈ યોગ્ય જગાએ ચારે તરફ કાટાની વાડવાળી છાવણી નાખી મ્હોટા ઝાડોવડે તેને કિલ્લાની માફક સુરક્ષિત બનાવી દીધી હતી અને બખેડા તથા ફિસાદનુ મૂળ થઈ પડયા હતા તેઓ પણ પોતાનો સરસામાન ને અસબાબ તે સુરક્ષિત જગાને આશરે રાખી તેમને આવકાર આપવા આગળ આવ્યા અને પોતાનામા હતી તેના કરતા વધારે શક્તિથી લડયા મુસલમાની ફોજે તેમનાપર છાપો મારી તેમને પાછા હઠાવ્યા, અને તેમને તેમની સુરક્ષિત જગાએ હાંકી કાઢયા મરાઠાઓએ પોતાના ઝાડના બનાવેલા દુર્ગ તથા માચા બનાવેલા કોટને આશ્રયે રહી લડવા માડ્યુ આકાશના ગડગડાટ જેવા ગડગડાટ કરતા ને વીજળીના ચમકારા જેવા ચમકારા વરસાવતા તોપખાનાના દુશ્મનોએ તેમના લશ્કરરૂપી લણેલા પાકને આગ લગાડી મૂકી, તેથી એ શત્રુઓના વિરોધનો સૂર્ય અસ્ત થવાની સરહદ પર આવી પહોચ્યો, એટલે ફરી સામે થવા જેટલી શક્તિ તેમનામા રહી નહિ, અને તેમની દઢતાના પગ લપસી ગયા

એ લડાઇમા શત્રુના સિપાઇઓને
પોતાના નસીબ તરફથી બિલકુલ મદદ મળી નહિ

તેથી લાચારીથી પોતાના હરીફને લડાઈનુ મેદાન સોપી તેઓ ચાલ્યા ગયા અને ઈસ્લામના શૂરવીરોએ ફરી છાપો મારી તે જગાએ પોતાની છાવણી નાખી મરાઠાઓને વધારે વખત રોકાવાની તક ન આપતા ત્યાથી તેમની પૂઠ પકડી અને એક પછી એમ મજલ કાપતા તેમના મોદીખાનાને (ધાવાણી બજારને) ઘેરી લઇ મહી નદીને પેલે પાર હાકી કાઢી ડુંગરી પ્રદેશના મોહાન (ગામ) સુધી પહોચાડ્યા વડોદરાની ફોજદારી શેખ હુસેન ઉદ્દીનને તથા ભરૂચ, જંબુસર ને મકબૂલાબાદની ફોજદારી બીજાને આપવામા આવી

વડનગર કસબાની ખરાબી, તેને બાળી નાખવો તથા બીજી ઘટનાઓ

જે વખતે ખાનેઝાદખાન પોતાના લશ્કર સાથે મરાઠાઓ જોડે મોહાનના પ્રદેશમાં લડાઇ કરતો હતો તે વખતે અંતાજી ને ભાસ્કર મરાઠાએ એક બીજું લશ્કર લઇ ઈડરની બાજુ તરફથી આવી વડનગર કસબા સુધી પહોચી તેને ઘેરો ઘાલ્યો. એ કસબો એક માતબર જગા હતી, અને ધનવાન માણસો, સમૃદ્ધિવાન સરાફો અને ઉમદા વેપારીઓ કે જેમની લાખો રૂપીઆની લેવડદેવડ દરેક શહેર ને પ્રદેશમા ચાલતી હતી, તેવી નાગરબ્રાહ્મણ કોમના વસવાટનું સ્થાન હતું. એ કસબાના જે વતનીઓ શહેર (અમદાવાદ)મા રહેતા હતા તેમણે ઘણીએ ફરીઆદ કરી તથા તે જગાનો બચાવ કરવા માટે લશ્કરની માગણી કરી પરંતુ એ કામને માટે લાયક થઇ પડે તેવા લશ્કરને અભાવે મુબારિઝ ઉલ્‌મુલ્ક તેમને મદદ કરી શક્યો નહિં. અગર જો કે વડનગરનો કિલ્લો મજબૂત હતો છતા તેમા કિલ્લેદાર કે સિપાઇઓ ન હોવાથી, તેમણે લાચારીથી ખંડણી તરીકે ચાર લાખ રૂપીઆ આપી પોતાનો છૂટકો કર્યો અને એ ફોજ જે રસ્તે આવી હતી તે રસ્તે થઇ પાછી ફરી. કંથાજીએ અને પીલાજીએ મુસલમાનોના લશ્કર જોડે લડવાની પોતાનામા શક્તિ કે લડાઇમાથી કાઇ લાભનો સંભવ ન જોવાથી, તેઓ બંને પોતપોતાની ફોજ સાથે એકબીજાથી છૂટા પડી ગયા અને લૂટફાટ કરવી શરૂ કરી દીધી, એવી ધારણાથી કે જો મુસલમાની ફોજ તેમના એમાથી એકની પૂઠ પકડે તો બીજાએ બીજી બાજૂએ જઈ ફિતના ફિસાદ (દંગા—હુલ્લડ)ની ધૂળ ઉડાડવી. આ ઉપરથી કંથાજી ગોધગને રસ્તે ઇડર ને ત્યાથી વડનગર કસબા તરફ ગયો અને પીલાજી વડોદરા તરફ પાછો ફર્યો અને ત્યાથી મહી નદી ઉતરી આવ્યો. ન છૂટકે મુસલમાની લશ્કરને પીલાજીની પૂઠ લેવી પડી, કારણ તે શહેર તરફ ચઢી આવવાને વિચારે પાછો ફર્યો હતો, અને લશ્કર ખંભાત બંદરની સરહદપર આવી પહોચ્યુ, પણ પીલાજી ઝપટ વાપરી સોરઠને કિલ્લે જતો રહ્યો. કંથાજીએ વડનગરને ઘેરો ઘાલ્યો. ત્યાના રહેવાસીઓ હજુ પહેલા હુમલાના પ્રહારથી ઠેકાણે પડયા ન હતા એટલે (આ ઘેરાથી) તેઓ ગભરાઈ ગયા, અને કતલ થએલા પ્રાણીની માફક પછાડા મારી ગામમા રહેવાને બદલે નહાસી જવું વધારે પસંદ કરી, રાત્રીના અંધકારના પરદાનો લાભ લઇ પોતાનાં બાપદાદાનાં ઘરબ્હાર છોડી સલ-

પિંના તાગની માફક વેરણ ખેરણ થઈ ગયા સવારના પહોરમાં જ્યારે દીવસરૂપી સૈનિકે ગતરૂપી કાળા હબશી પર હુમલો કર્યો ત્યારે વગર અટ કાવે મગદાઓ કસબામાં પેસી ગયા અને ઘણા માલિકો જે વસ્તુઓ લઈ જઈ શકયા નહતા તેના પોતે માલિક થઇ બેઠા જૂના વખતથી એ કસબો આ પ્રાંતમાં આબાદી ભોગવતો આવેલો હતો, એટલે રાચરચીના અને દારૂના ખજાના ખોદી કાઢી તેમણે મ્હોટી-રકમો હાથ કરી, પણ એટલાથી સંતોષ ન પામતા તેમણે ત્યા આગ લગાડી અને તે આગમા કેટલીએ મનહર, ઘણી મહેનતે બાંધેલી, અને ચિત્રોથી સુશોભીત ઇમારતો બળી ગઇ, ત્યાંના રહેવાશીઓ તથા ઘણા માલિકોએ બળતે મને, રડતી આખોએ પોતાનુ વતન છોડી આમતેમ રખડવુ પસંદ કર્યું જેમનાથી બની શક્યુ તેઓ મથુરા અને કાશી (બનારસ) ચાલ્યા ગયા અને બાકીનાઓ આજ પ્રાંતના બીજા કસબાઓ તથા ગામોના આશ્રય લઈ ત્યા રહી પડયા આ પ્રદેશના લોકોને મોઢે અને જીભે એમ કહેતી ચઢી ગઈ છે તે એ છે કે અમદાવાદને બે સોનેરી પાંખો છે એક વડનગર બીજી ઉમરેઠ મારણ આ બંને કસબામા જેમની મુડી લાખો રૂપીઆની હતી એવા ઘણા ધનવાન અને પુણ્યવાળા વેપારીઓ રહેતા હતા પરંતુ વખતના વહેવા તથા આફતોના પવનને સબબે તે બંને કસબા હાલ તૂટી ગયા છે, અને વેરણ ખેરણ થઈ ઉડતા ભૂમ જેવા થઈ ગયા છે પરિણામે અમદાવાદ પાંખ ને પીછા વિનાના પક્ષી જેવુ થઈ ગયુ છે ટૂંકમા ખાનેઝાદખાન કે જે ખંભાત બંદરે જઈ પહોચ્યો હતો તેને ત્યાથી બોલાવ્યાથી અમદાવાદ પાછો ફર્યો અને શુજાઅતખાનના મકાનમા ઉતારો રાખ્યો જ્યારે આ બનાવોની પવિત્ર હજૂરશ્રીને ખબર પડી ત્યારે ખાનેઝાદખાનને અમન ને ઇઝાફાવાળી ૭ હજારી જાતી (મનસબ), પાચ હજાર સવાર, તથા ગાયેબજગના ખેતાબથી અને સૈયદ નજમુદ્દીન અલીખાનને પણ ઉંચી જાતનો ઇજારો આપી સન્માનિત કરવામા આવ્યા પોતાને વતન પાછા ફરવાની મોસમ આવી પહોચવાથી પીલાજી ને કંથાજી ચાલ્યા ગયા કાંઇક બાબતને લીધે મુબારેઝ ઉલ્મુલ્કના મનમા સૈયદ નજમુદ્દીન અલીખાન સબધે ખોટુ લાગી ગયુ હતુ, તેને એ વાતની ખબર પડી જવાથી તે હજૂરશ્રી પાસે જવા નીકળ્યો પોતાના સાથીઓમાના એક, અબદુલ્લાબેગને ખાનેઝાદખાને ભરૂચની ફોજદારી તથા અમીની આપી મુબારેઝ ઉલ્મુલ્ક પાસે તેને પોશાક અપાવી તેણી તરફ રવાના કર્યા આજ સાલના રમઝાન માસમા, રૂહઉલ્લાખાનની પુત્રી ને મુબારેઝ ઉલ્મુલ્કની સ્ત્રી, પનાબેગમ ઇશ્વિરશરણ

૫૪. ખુલ્દમંઝેલ (ઔરંગઝેબ)ના શાહઝાદા મહમદ અઝ્રીમઉશ્શાન જોડે પરણેલી આયેશાબેગમની એ માજણી બ્હેન થતી હતી. હઝરત શાહભીખન (ઇશ્વર એની કબરને પવિત્ર રાખો)ની દરગાહમાં એને દાટવામાં આવી.

હે મોત ! તેં હજારો ઘર વેરાન કર્યાં છે,
હસ્તીરૂપી મુલકમાથી જીવને તું લૂંટી ગયું છે.
આ દુનીયામા જે કોઈ મૂલ્યવાન જવાહિર પેદા થયું
તેને તું ઉપાડી ગયું છે અને જમીનની નીચે દાટી દીધું છે.

એજ વખતમાં સીબંદી (લશ્કર)ના ખરચની રકમની માગણી અને શહેરની ઉપજ લેવા બાબત, તથા મુબારેઝ ઉલ્‌મુલ્કના નોકરોને સરદાર મહમદખાન જોડે, બોલાચાલી થતા, મામલો બગડી ગયો અને તેનુ પરિણામ માઠું અને અનિષ્ટ આવ્યું (તેમના વચ્ચે અણબનાવ થયો). હવે લેખકના પિતા તેના કારભારી (વહીવટદાર) તથા વકીલ હતા, તેમજ નાયબગીરીનો પત્ર તેનાપર મોકલાવનાર હતા, તેથી તેમની જોડે પણ મુબારેઝ ઉલ્‌મુલ્કનું મન ઉંચુ થયુ, અને નિઝામતના દીવાનની જગાએથી તેમની બદલી કરી તે જગાએ મહમદ સઇદબેગને નીમ્યો. (લેખકના) પિતા (દરબારમા) આવવું જવું બંધ કરી ઘેર બેઠા, અને લગભગ બે મહીના એમ ચાલ્યા ગયા. દરમ્યાન જે કેટલાક કામ એમની સલાહ અને બુદ્ધિ અનુસાર થતા હતા તે સુધાઇ ગયા. મુબારેઝઉલ્‌મુલ્કે ખુશાલચંદ નગરશેઠના કેટલાએક, પોતાનો સ્વાર્થ સાધનાર એવા, વિરોધીઓની વાત સાભળી તેને કેદ કર્યો અને રેશમી કાપડના વેપારીમહાજનના શેઠ ગંગાદાસને કુલ શેઠ નીમ્યો અને જો તે (મુબારેઝ ઉલ્‌મુલ્ક) ખુશાલચંદને જાહેરમા રૂસવા અને બેઆબરૂ કરે તો તે શરતે લાખ રૂપીઆ આપવા પણ તે (વિરોધીઓ) કબૂલ થયા. આ અરસામા સિપાઇવર્ગ (પગાર માટે) મુબારેઝઉલ્‌મુલ્કપર તકાદો કરતો હતો તેથી તેને ઝાહેરમા રૂસવા કરવા બાબતમા તેનું મન ઢચુપચુ થવા લાગ્યું. (લેખકના) પિતા દરેક કામની યોજના સારી કરી શકે છે તથા તેમના વિચાર હંમેશા શુદ્ધ હોય છે એવો મુબારેઝ ઉલ્‌મુલ્કને સંપૂર્ણ વિશ્વાસ હોવાથી તેમની ગેરહાજરીમા પોતે બોલ્યો કે ફલાણો ફલાણો મારી જોડે નાખૂશ થયો છે (રીસાયો છે) અને તેથી ઘર સેવે છે, છતા હું તેને બોલાવું તો આવે કે કેમ ? તેમના કેટલાક મિત્રો ત્યા હાજર હતા તેમણે કહ્યું કે તેને ન આવવાનું કાંઇ કારણ નથી. ખાનગી રીતે તેમણે તેમને ખબર આપી દીધી કે જો કોઈ માણસ તેમને બોલાવવા આવે તો તેમણે આવવું, આ ઉપરથી જ્યાર

ખાજેસરા (જનાનાના રક્ષક) મતખૂને મુબારેઝ ઉલ્મુલ્કે તેડવા મોકલ્યો, ત્યારે પોતે ત્યાં ગયા અને તેને મળ્યા. અંતઃકરણની આરસીપરથી નાખૂશીનો મેલ સાફ કરી, ખુશાલચંદના મામલા વિષે તેમનો અભિપ્રાય જાણવા ઇચ્છયું. તેમણે ઝાહેર કર્યું કે એ સ્વાર્થી માણસોની મતલબ એવી છે કે એની આબરૂ લેવામાં આવતાં એ પોતેજ સ્વમાનની લાગણીને વશ થઈ આપઘાત કરશે, અને આવું થવાથી એમની ઇચ્છા પાર પડશે (મતલબ બર આવશે). જો નાણુંજ મેળવવાપર તમારી નજર હોય તો જેટલાં બની શકે તેટલાં (તેની પાસેથી) લેવાય તેમ છે; જેથી નાણાં પણ મળશે અને એ સ્વાર્થી માણસોના માથાપર ઘા કરવાનું પણ બાકી (મુલતવી) રખાશે. એ રસ્તો તેને સલાહ ભરેલો લાગવાથી તેમનાં વખાણ કર્યાં, અને સાઠ હજાર રૂપીઆ નક્કી કરવામાં આવ્યા, તે પહોંચાડયા બાદ પોતે (ખુશાલચંદ) જમાદાર મહમદ લતીફપવાર જે બરતરફ થઇ જતો હતો તેની જોડે પાટનગર ગયો. દરમાયાના રૂપીઆની રકમ પેટે ત્રણ લાખ રૂપીઆ કે જે મુબારેઝ ઉલ્મુલ્કના પત્ર મુજબ તેણે અમદાવાદના સરાફો પાસેથી લઈ લીધા હોવાનું ઝાહેર કર્યું હતું તે રૂપીઆની રકમ હજૂરશ્રીએ કૃપા કરી તેને આપી. કોઇ અમુક કારણને લીધે ખાનેઝાદખાનને પોતાના બાપ જોડે અણબનાવ થવાથી પોતે હજૂરશ્રીના દરબાર તરફ રવાના થઈ ગયો. મહમદ સઇદબેગની ફેરફારીમાં નિઝામતના દીવાનની જગા મુબારેઝ ઉલ્મુલ્કે મહમદ સલમાનને આપી. હિ. સ. ૧૧૩૯માં મુબારેઝ ઉલ્મુલ્ક કડી અને બીજાપોર પરગણા તરફ પેશકશ ઉઘરાવવા તથા જમીનદારો અને બંડખોરોનો બંદોબસ્ત કરવા તથા તેમના જામીન લેવા ચાલી નીકળ્યો. આ અરસામાં મરાઠાઓને પાછા ફરવાની મોસમ આવી પહોંચી હતી એટલે કંથાજી આણી તરફ આવતા નીકળ્યો અને મહી નદી સુધી આવી લાગ્યો, અને સલાહ કરવા રૂપી કામની દોરી હલાવવા માંડી, અને પોતાના હિસ્સાનો ચોથો ભાગ કે જેને ચોથ કહે છે તે નક્કી કરી આપવા માગણી કરી, પોતાના પ્રતિનીધિઓ તેની પાસે મોકલ્યા. હવે આ વખતે મુબારેઝ ઉલ્મુલ્કની લશ્કરી તૈયારી તથા યુદ્ધની સામગ્રી એટલી બધી સારી હતી કે જેના વડે પોતે તેની સામે થઇ તેની હરાવી શકે, પરંતુ એ પ્રાંતના વતનીઓના દુષ્ટ કામો તથા વર્ત્તણુકને પરિણામે, દક્ષણીઓજ એ પ્રાંતમાં સત્તાવાન થઈ બેસે, એવી ઇશ્વરેચ્છા તેમની મદદે આવી, અને તેમની સાથે સલાહ કરવી એવો મુબારેઝ ઉલ્મુલ્કનો વિચાર થયો. સુરતસિંગ નામનો માણસ કંથાજી તરફથી આવ્યો, અને હવેલી પરગણું તથા શહેરના મહાલો

(ખાતાં) કે જેના ઈજારાના રૂપીઆનો પરવાનો આપવામાં આવ્યો, તેની ચોથ સિવાય, મહી નદીના આ પારના જે પરગણા તેના તાબામા હતા તે પરગણાઓની ચોથ આપવાનું નક્કી થયુ અને ફોજદારો અને આમેલો ઉપર તેમના (દક્ષણીઓના) મક્કાસદારો (કર ઉઘરાવનારાઓ)ને કામ કરવા દેવાના લેખી હુકમો લઇ રવાના થયો, અને મુબારિઝ ઉલ્‌મુલ્ક પોતાનો કારભાર સંભાળવા લાગ્યો. સાબરના જિલ્લામાથી પરવારી ઝાલાવાડ અને સોરઠના મુલક તરફ જવાના વાવટા ઉરાડી, વઢવાણ કે જે વીરમગામને તાબે હોઈ, જ્યા અરજણસિંગ જમીનદાર રહેતો હતો, તેને ઘેરો ઘાલ્યો, અને મોરચાબંધી માટે જગા નક્કી કરી, ત્યા તોપો ગોઠવી. વીરમગામનો ફોજદાર સલાબત મહમદખાન શેખ અલ્લાયાર બક્ષી જોડે મોખરાની ટૂકડીમા હતો તેણે દરખાસ્ત કરી કે અરજણસિંગ જોડે વાટાઘાટ કરવા માટે વિલબ કરવો અને તેટલા માટે ઉદેકરણ દેસાઇને તેની પાસે મોકલ્યો. તેણે બે ત્રણ વખત આવજાવ કરી પરંતુ મંજૂર રહી શકે એવો જવાબ તે લાવી શક્યો નહિ, અથવા તો એ જમીનદાર સંબંધે સલાબતમહમદખાન તથા દેસાઇને એક જાતનો છૂપો અણગમો હોવાથી તેઓ આ સંધિનુ કામ તોડી પાડતા હતા. આ મામલાની વાટ જોતા જોતા બપોર થયા એટલે મુબારિઝ ઉલ્‌મુલ્કે લેખકના પિતાને એ બાબતની ખબર કાઢવા તથા તપાસ કરવા મોકલ્યા. જમીનદારે ચલાવેલી વર્તણુક દેસાઇએ એવી રીતે તેને કહી બનાવી કે જેમાથી મગરૂરી ને ગર્વની ગોરમ આવે, અને આને લીધે બળતામા ઘી હોમાયુ, તેથી તેઓ પાછા ફર્યા. અકસ્માત્ તેમને પાછા ફરવાનુ એવે ટાણે થયુ કે જ્યા તોપચીઓ તોપોને પલીતા લગાડી ફોડવાના હુકમની રાહ જોતા હતા. મુબારિઝ ઉલ્‌મુલ્કના કહેવાથી તેમણે મહમદ તગીબેગ દારોગાને તોપો ફોડવાની રજા આપી. જેવી રજા અપાઈ કે તરત તોપો ફુટી. કાળા નાગની ફેણુ જેવી તોપોએ ગડગડાટ શરૂ કર્યા અને કિલ્લામાના માણસોના પાયા હલાવી નાખ્યા; ચારે તરફથી એવી રીતે તોપો ફોડવામા આવી. મોરચાઓ હાથ કરવા બહાદુર સિપાઇઓએ સાહસની કમર ખૂબ કસીને બાંધી છતા માર્યા ગયા. લેખકના પિતા મુબારિઝ ઉલ્‌મુલ્ક પાસે આવ્યા અને જે હકીકત બની હતી તથા જે વાતચીત થઈ હતી તેની ખબર આપી. જે બન્યુ હતુ તે પસંદ કરવામા આવ્યુ, અને પોતે (શત્રુની) સામેના મોરચામા આવી બેઠો. તોપોના એક સરખા ચાલુ તથા સખત મારાથી બચાવની જગાના પાયા હાલી ઉઠ્યા હતા, તેમ વળી તે માગથી, બીજે દીવસે ત્યાંની વાવનું પાણી કે જે એ ઘેરામા પડેલા માણસો તથા

જાનવરોને જીવતા રાખવાનુ કારણભૂત હતું તે સૂકાઈ જવા માડ્યુ, અને ઘણી જગાએ કોટની દીવાલો કે જે તે વખતે કાચી અને ઘણી મજબૂત ન હતી તે પણ પડી ગઈ (નાશ પામી) તેથી સૌથી પહેલા તો પાણીની તગીના ગભરાટને લીધે જાનવરોને બહાર કાઢી મેલ્યા પણ તેથી કાંઈ ફાયદો થયો નહિ ત્રીજા દીવસને છેડે અગ્જ્ણુસિગ કે જેનું મન સલાબત મહમદખાનના અણગમાને લીધે નિશ્ચિત ન હતુ તે કોઇપણ જાતના વચન કે કોલ લીધા સિવાય, આશ્રય ચ્હાતો ને બચાવ માગતો, નરોડના રાજા છતરસિંગ કે જે તેના સગ્દારોમાનો એક હતો તેને શરણે ગયો, અને તેને મળી પોતાની લાચારી તથા કમજોરીની વાત કરી રાજાની ભલામણપરથી મુબારેઝ ઉલમુલ્કે તેને મારી નાખવાનો વિચાર કર્યો હતો તે છોડી દઈ, તેણે વાજબી માલ, પેશકશ તથા દંડ આપવાનુ કબૂલ કર્યુ એટલે તેટલાથી સંતોષ પકડ્યો. રોકડ રકમ કેટલી નક્કી કરવી તે બાબત લેખકના પિતાનો અભિપ્રાય માગ્યો, એટલે તેમણે જણાવ્યુ કે ત્રણ રાત ને દીવસ તમે પોતે તોપના મોરચામા રહી કાઢ્યા છે તો દરરોજના એક લાખ રૂપીઆ કરતા ઓછુ શુ લેવાય? ભાજ્યડ ને વાટાઘાટ થયા બાદ એટલી જ રકમે ફેસલો થયો અને નક્કી થએલી રકમ અપાતા સુધી એ જમીનદારના વિશ્વાસુ માણસો જામીન તરીકે સાથે આવ્યા ત્યાથી કૂચ કરી પોતે આગળ વધ્યો ત્યાની આજુબાજુ ને આસપાસના જમીનદારો કે જેમના હોશકોશ વઢવાણના જમીનદારની હકીકત સાભળી ઉડી ગયા હતા તેમણે વગર લડાઈ ટંટે રજૂ થઈ જે પેશકશ આપવાની હતી તે આપી દીધી ઈસ્લામનગર જે નવાનગર નામે ઓળખાય છે ત્યાના જમીનદાર જામના પ્રતિનિધિઓએ સલાબત મહમદખાનની મારફતે ત્રણ લાખ રૂપીઆ આપવાના કબૂલ કર્યા, અને તે સાલમા તે જિલ્લાની પેશકશ વસૂલ કરવાની તેની ઈચ્છા હતી તે બર આવી મુબારેઝ ઉલ્મુલ્ક અમદાવાદ સૂબા તરફ પાછો ફર્યો અને વાત્રક નદીને કિનારે રહેતા કોળીઓના મ્હેઢાણુના ગામો તરફ રવાના થયો અને તેઓ બડ નહિ કરે તેવા તેમના જામીન લઈ શહેરમા આવી પહોચ્યો ધોળકાનો ફોજદાર ને અમીન મહમદ ઈરિજ, બોલાવ્યા પ્રમાણે મુખીઓ અને દેસાઈઓને લઈ નવી સાલનો હિસાબ કિતાબ કરવા આવી પહોચ્યો ત્યાની રૈયતને ત્યાના ફોજદાર તથા પેશકારની બદમાશીને લીધે ઘણો અસતોષ રહેતો (ત્રાસ) હતો તેથી તેમણે બીજા ફોજદાર તથા આમેનની માગણી કરી તેમની માગણી મુજબ લેખકના પિતાને ધોળકા તાલુકાની તજવીજ માટે તેડાવ

ધામાં આવ્યા. આ વખતે તેમનું શરીર બગડયું હતું અને એ ત્રણ દીવસ થયાં પોતે મંદવાડ ભોગવતા હોવાથી ચાલવાની, ઉભા રહેવાની કે બેસવાની તેમનામાં શક્તિ ન હતી, તેથી તેમણે માફી માગી લીધી. બીજી વખતે તેમનું એ કારણ કબૂલ રહ્યું નહિ એટલે ન છૂટકે જવું પડયું, અને પરગણાની બાબતમાં સંક્ષેપમાં એવી વાતચીત કરી કે તોપખાનાનો પગાર એ પરગણામાંથી ન લેવામાં આવે; પછી પોશાક (ખિલત) પહેરી (પાછા) આવ્યા. ત્યાંના નોકરો તથા અમલદારોને લઈ બીજે દીવસે લેખક તેણી તરફ રવાના થયો. મહમદ સલમાનની ફેરફારીમાં મુબારેઝ ઉલ્‌મુલ્કે આગા મહમદ અમીનબેગને નિઝામતનો દીવાન નીમ્યો અને મહમદ અમીનબેગની ફેરફારીમાં શેખ ગુલામહુસેન ઉર્ફે મુજાહેદને તોપખાનાનો દારોગો નીમ્યો અને તેમને દરેકને એક એક ખિલત તથા હાથી આપ્યા. ફિદાઉદ્દીનખાનની ફેરફારીમા ફોજદારે ગર્દની જગા મહમદ ઝમાન વલદે મહમદ અમીનબેગને, વડોદરાની ફોજદારી હુસેનઉદ્દીનની ફેરફારીમાં સદર ઉદ્દીન મહમદખાનને, અને અલીમર્દાનની ફેરફારીમા પેટલાદની (ફોજદારી) ફિદાઉદ્દીનખાનને આપવામા આવી, અને તેમને તેમની જગાએ જવાની રજા આપવામા આવી.મરાઠા જોડે કરેલા ચોથના કરારની તથા કંથાજી જોડે કરેલી સંધિની ખબર જ્યારે આકાશ જેવી ઉચ્ચ દરબારમા પહોચી ત્યારે ત્રણ લાખ રૂપીઆ કે જે (મુબારેઝ ઉલ્‌મુલ્કને) દર મહીને આપવાના નક્કી કરવામા આવ્યા હતા અને જે એ ત્રણ વખત તેને પહોંચાડવામા પણ આવ્યા હતા તે મોકૂફ (બંધ) કરવાનો હુકમ થયો. મુબારેઝ ઉલ્‌મુલ્કનું લશ્કર મ્હોટું હતું અને તેની પાસે ઘણા નોકરો હોવાથી મહાલોમાથી વસૂલ થતી રકમ તથા પેશકશ તરીકે મળતી રકમ (ખરચ માટે) પૂરતી થઈ પડતી નહતી, તેથી તેણે જોર જુલમથી પૈસા પડાવી લેવાની, તથા દંડ કરવાની નીતિ અને ધિક્કારયુક્ત "વેરો" ઉઘરાવવાની નાપસંદ પ્રથા સજીવન કરી. (આથી) ઈશ્વિરનો ડર ન રાખનારા ચુગલીખોરો અને લોકોના ઘર ભંગાવનાર માણસોના બજારમા તેજી આવી. જમાબંદી કરવા, પેશકશ ઉઘરાવવા તથા મહી નદીના પ્રદેશના કોળીઓના જામીન લેવા મહમદ અમીનબેગ તથા અહાયાર બલીને લશ્કર સાથે મોકલવામાં આવ્યા.

મરાઠા ઉદાજી પવારનું આવવું, અને વડોદરા તથા ડભોઈ જિલ્લામાં ફિસાદ ને ફિતનાની ધૂળ ઉડવી, અને વડોદરા પીલાજી ગાયકવાડના તાબામાં જવું

મહી નદીના પેલા કિનારાપની ચોથ સેનાપતિ તરફથી પીલાજી ગાયકવાડને સોંપવામા આવી હતી તેથી કેટલોક વખત થયા તે ચોથનો કરાર કરાવવાને મથી રહ્યો હતો આ અરસામા શાહુ રાજાના મુખ્ય કારભારી બાજીરાવે ઉદાજી પવારને અમદાવાદ તરફ મોકલ્યો કે જેથી તે લડાઈ કરીને પણ ચોથ પોતાને નામે કરાવી લે તેણે વડોદરા જિલ્લામા પ્રવેશ કર્યો ને પીલાજી પણ આવી પહોચ્યો તેમની બેની વચ્ચે ટંટો થયો અને પરિણામે તેમની વચ્ચે લડાઇ ને યુદ્ધ થયા ડભોઈ મહાલ કે જે શુજાઅત ઉલ્મુલ્કની જાગીરનો મહાલ હતો ત્યાંનો નાયબ ફોજદાર અબદુલનબી બેગ હમેશા પીલાજી જોડે ત્યાની ચોથ બાબત લડતો ઝગડતો હતો તે ઉદાજીને મળી ગયો અને તે બન્નેએ સાથે મળી લડાઈની તૈયારી કરી તેને ડભોઈના કિલ્લામા સ્થાન આપી (દાખલ કરી) વારવાર બહાદુરીથી લડાઈમા ઉતર્યો અને રૂસ્તમ પહેલવાન જેવી શૂરવીરતાથી લડયો, પરંતુ વિધિના લેખ પ્રમાણે અબદુલનબી બેગ માર્યો ગયો જેથી ડભોઇનો કિલ્લો ઉદાજીના સ્વતંત્ર—કોઇની પણ ભાગીદારી સિવાય—તાબામા આવી ગયો આ અરસામા કંથાજી પણ પોતાના રહેઠાણથી ત્યા આવી પહોચ્યો અને પીલાજીનો ભાગીઓ (સહાયક) થઈ ગયો અને બન્નેએ સાથે મળી જઇ ડભોઇને ઘેરો ઘાલ્યો સદર ઉદ્દીન મહમદખાન કે જેને મુબારેઝ ઉલ્મુલ્કે વડોદરાનો ફોજદાર નીમી રવાના કર્યો હતો તે આ અરસામા મહી નદીને કિનારે આવી પહોચ્યો અને ફાઝલપુર આગળથી નદી ઉતરી ગતોગત વડોદરે પહોચી જવા તેણે વિચાર કર્યો પણ પીલાજીને તેના આવી પહોચવાની તથા આ ઇરાદાની ખબર પડી જવાથી તેણે પોતાના લશ્કરની એક ટૂકડીને તેના આવવાનો માર્ગ રોકવા મોકલી અને તેણે રસ્તામાજ તેના પર તૂટી પડી તેના કેટલાક માણસોને મારી નાખ્યા ને કેટલાએકને ઘાયલ કર્યા, અને તેની છાવણી (મોદીખાના)ના ઘણા માલ અસબાબનો નાશ થઈ ગયો સદર ઉદ્દીન મહમદખાન તે કાળી રાત્રે લડતો લડતો, પડતો આખડતો, જાતે તો વડોદરે પહોચી ગયો, અને ત્યાના કિલ્લા, બુરજ, કોટ વગેરે સભાળવા ખબરદારી રાખવા માટી ઉદાજી કે જે

પીલાજીનો વિરોધિ હતો અને જે ડભોઇના કિલ્લામાં તથા તેની નજદીકી અને પાડોશમાં હતો તેને પીલાજી તથા કંથાજીને મારી હઠાવવામાં પોતાનો મળતીઓ બનાવી તેનાં માણસોને વડોદરાની અંદર લઇ લીધાં. પીલાજી અને કંથાજીએ એ બંને જગાપર હુમલા કરી, ઘણી ખુનામરકી અને યુદ્ધની આગ મળગાવવા મંડી ગયા. ઉદાજીએ જોયું કે પોતે જો મુબારેઝ ઉલ્મુલ્ક જોડે મળી જઇ તેની પાસે મદદ માગે તોજ પોતાની બાજી સુધરે અને કામ થાય; તેથી તેણે પોતાનાં વિશ્વાસુ માણસો તેની પાસે મોકલી સંદેશો કહેવડાવ્યો કે જો તેણી તરફ ફોજ મોકલવામાં આવે તો (તે ફોજની મદદથી) પીલાજી અને કંથાજી બંનેને એ પ્રદેશમાંથી કાઢી મૂકી શકાય, અને તમારા મનની ખાત્રી કરી આપવા મારા પોતાના છોકરાને જામીન તરીકે મોકલવા તૈયાર છું. આ હકીકત જાણી મુબારેઝ ઉલ્મુલ્ક રાજી થયો અને ઉદાજીએ પોતાના ભાઈ આણંદરાવને પોતાના છોકરા જોડે એ ફગરના પાયાને વધારે મજબૂત અને દઢ બનાવવા તથા ત્યાંથી લશ્કર લઇને આવવા અમદાવાદ મોકલ્યો. તે કાંકરીયે તળાવ આવી પહોચ્યો ને બે દીવસ બાદ તેને મળ્યો, અને રૂબરૂમા વચન અને પ્રતિજ્ઞાઓ લેવામા આવ્યા. મુબારેઝ ઉલ્મુલ્કે આણંદરાવને પોશાક તથા ઘોડો આપી તથા તેના સાથીઓને લગભગ એકેક બીજા પોશાક આપી જવાની રજા આપી. ધોળકા પરગણે નીમાતી વખત લેખકના પિતાએ નક્કી કરી લીધુ હતુ કે તેની ઉપજમાથી સિપાઇ વર્ગનો તથા તોપખાનાના માણસોના પગાર નહિ અપાય, અને જે કાઇ વસૂલ થશે તે વગર ઢીલ ને વગર વિલંબે સરકારને પહોચાડી દેવામા આવશે. આ અરસામા તોપખાનાના માણસોએ સખત તકાઝો કરી દંગો કરવા માડયો, અને એ વખત ખરેખરા કામનો હતો એટલે ન છૂટકે તેણે ત્રણ લાખ રૂપીઆનુ ચલાણ ધોળકા પર મોકલ્યુ, વળી તેજ અરસામા આગળના રિવાજને અનુસરી ધોળકા પરગણું આસફજાહની જાગીર તરીકે બહાલ કરવામાં આવ્યું. એ વાત પૃથ્વિપતિના દરબારમાના વકીલોના પત્રો પરથી જાહેર થતા મુબારેઝ ઉલ્મુલ્કને ઘણું ખોટું લાગ્યુ અને તેના મનમા એવી ઇચ્છા થઇ આવી કે એ પરગણામા દીવો દેવના ન રહેવા દઈ તેને ઉજ્જડ કરી મૂકે. આજ સબબથી તેણે તોપખાનાની ટૂકડીના પગારનો ભાર (એ પરગણાપર) નાખ્યો. મુબારેઝ ઉલ્મુલ્કના મનના વિચારની તથા પોતાની જોડે નક્કી કરેલા ફગરની વિરુદ્ધની વર્તણુકની લેખકના પિતાને જાણ થતા તેણે લેખકને લખી જણાવ્યું કે બેઠો હોય ત્યાથી ઉઠી આવજે રહે. મુબારેઝ ઉલ્મુલ્કે

ધોળમા તોપખાનાના દારોગા શેખ ગુલામહુસેનને હવાલે કર્યુ તેણે પોતાના દત્તક પુત્ર દીનમહમદને ત્યાનો ફોજદાર નીમી મોકલ્યો તેણે દેરવેલી જમા (જમાબદી) ઉપરાત જોર જુલમથી ઘણી મ્હોટી રકમો ઉઘરાવી અને થોડી જમા(બદી) લઇ ગરાસીયાઓને જાથુકને ઇજારે ગામો આપી તે રસ્તે પણ ઘણી મ્હોટી રકમ મેળવી, એટલે મારા ગામો પણ તેમને કબજે ગયા ખરી રીતે તો એ ગામો તેમને વેચાતા આપવા જેવુજ થયું તોપખાનાના પગાર માટે આ રકમ લેવાએલી હોવાથી સદરહુ કૃત્યની તપાસ (પુછપરછ) જ (કોઇએ) કરી નહિ ટૂકામા ઉદાજીની માગણી મુજબ લશ્કર મોકલવાનું નક્કી થયુ હતું એટલે મુબારિઝ ઉલ્મુ કે મહમદ અમીન બેગ અને અલાયાર કે જેઓ મહી પ્રદેશની વ્યવસ્થા કરી, ઝાનાવાડની જમાબદી કરવા તથા સોરઠના જમીનદારો પાસેથી પેશકશ ઉઘરાવવાને ઇરાદે ધંધુકાની પડોશમા જઇ પહોચ્યા હતા તેમને લખ્યુ કે તેમણે પાછા ફરી, પીલાજી અને કંથાજીની જોડે લડવા તથા તેમને હાકી કાઢવા માટે ઉદાજીની મદદમા જલદી જવુ કંથાજીને આ વાતની ખબર પડતા તેણે કૃષ્ણા નામના પોતાના દત્તક પુત્રને એક સૈન્ય લઇ તે લશ્કરને આમતેમ મનાવવા, તેના પર એકાએક છાપો મારવા તથા તેને મળતા ઘાસદાણાના ફરતા રસ્તા બધ કરી દેવા માટે મોકલ્યો તેણે એ લશ્કરની આગળ પાછળ દેખા દઇ દરરોજ એ લોકના ખાસ રિવાજ મુજબ નાસતા નાસતા લડાઇ કરવા માડી (કૃષ્ણાજી) છેવટ વાત્રક નદીના કિનારાપર એક સખત લડાઈ થતા નીચુ જોવડાવે તેવી હાર ખાઇ, ઘણી કોશેશ કરી (મહા મહેનતે) એ હલાખીના ક્ષેત્રમાથી ન્હાસી છૂટી વડોદરાને રસ્તે ચાલી નીકળ્યો અને ત્યા જઈ જે બની હતી તે હકીકત કહી સંભળાવી પીલાજી ને કંથાજીએ સુબાના નાઝિમે મોકલેલુ લશ્કર જઇ ઉદાજીને ન મળે એવા વિચારથી તે લશ્કરની સામે થવુ ઘણુ અગત્યનુ સમજી, ડભોઇને ઘાલેલા ઘેરાપરથી હાથ ઉઠાવી, જલદી કુચ કરતા ચાલ્યા અને મુસલમાની લશ્કર કે જે વડોદરે જવા માટે નડીઆદ કસ્બા સુધી આવી પહોચ્યુ હતું, તેની પાસે આવી પહોચી તેની જોડે લડાઇ ને યુદ્ધનો આતશ સળગાવ્યો મહમદ અમીનબેગ તથા અલ્લાયારે નડીઆદ કસબાને પોતાની પીઠ પાછળ રાખી એક અરવાડીઆ સુધી લડાઇની ભઠ્ઠી ગરમ રાખી અને એ રમખાણમા આસપાસના કસબા તથા ગામોને ઘણી ખરાબી પહોચી પેટલાદના ફોજદાર ફિદાઉદ્દીનખાન કે જેની જોડે કંથાજીએ એક રીતનું પીછાન કરી દીધુ હતું તેની મારફત તેણે સંધિનુ બારણુ ઠોકયુ અને પોતાની ચોથ નક્કી કરાવી

દેવાની કોશેશ કરવા માંડી તેણે એ વિશે મુબારેઝ ઉલ્‌મુલ્‌કને લખી જણાવી તેની શી ઇચ્છા હતી તે પૂછાવ્યુ એ તેમ (મરાઠાઓ)ને તોડી પાડવા માટે આનાથી વધારે શક્તિ પોતાનામા ન હોવાથી અને તેમા કાંઇ ફાયદો ન જોવાથી સમય વર્તિ જઇ મુબારેઝ ઉલ્‌મુલ્‌કે તેને તેમ કરવાની રજા આપી મોમિનખાન પેટલાદથી નડીઆદ આવ્યો ને ટટ્ટો પતાવી દીધો કંથાજીએ ફિદાઉદ્દીનખાનને એક હાથણી ભેટ આપી વદાય કર્યો. ઉદાજી (આ પ્રમાણે) મુબારેઝ ઉલ્‌મુલ્‌ક તરફની મદદ મેળવવામા નિરાશ થયો એટલે પોતે ડભોઇના કિલ્લામા (પેસી જઇ) દઢતાના પગ (જમીનપર) મજબૂત ટેકવી પીલાજી જોડે લડવા ને યુદ્ધ કરવામા મશગુલ થયો વડોદરાનો ફોજદાર સદરૂદ્દીન મહમદખાન કે જે તેને મદદ આપવા માટે પરસ્પર સોગનથી પાકા કરેલા કોલ ને વચનથી બંધાએલો હતો તેણે પણ યથાશક્તિ તેને મારી હઠાવવાની કોશેશ કરી, અને જો કે મુબારેઝ ઉલ્‌મુલ્‌કે તેને તેમ કરતા અટકાવવાનુ લખી જણાવ્યુ છતા તેણે તે ગણકાર્યું નહિ આખરે આ લડાઇ એટલી લંબાઇ કે તેમા પોતે ટકી રહેશે એટલી શક્તિ પોતાનામા તેને લાગી નહિ, તેમ પાછા ફરવાનો રસ્તો પણ હતો નહિ તેથી ઉદાજીની જોડે બહાર નીકળી પડી પોતે માળવા તરફ ચાલ્યો ગયો અને ડભોઇ ને વડોદરાના કિલ્લા પીલાજીના તાબામા આવ્યા આ સાલમા ફસલ તથા દાણો કાપવાની મોસમ આવતા બંદોબસ્ત કરવા તથા પેશકશ ઉઘરાવવા મુબારેઝ ઉલ્‌મુલ્‌ક સોરઠ ઇલ્લા તરફ જવા નીકળી પડ્યો અને ફરી પાછા સલાબત મહમદખાન મારફતે નવાનગરના જમીનદાર પાસેથી એક લાખ રૂપીઆ લીધા પેશકશ ઉઘરાવવાના કામોના નીકાલ આણવામા એણે સારી નોકરી ઉઠાવેલી હોવાથી મુબારેઝ ઉલ્‌મુલ્‌કે તેને એક હાથી ઇનામમા આપ્યો. સૂબાનો દીવાન મોમિનખાન કે જે કેટલોક વખત થયા બીમાર હતો તે અમદાવાદમા રમઝાન મહીનાની સત્તરમી તારીખે ઇશ્વર શરણ થયો, અને ખબરપત્રીઓના કાગળો પરથી નવાનગરની નજદીકમા મુબારેઝઉલ્‌મુલ્‌કને એના મૃત્યુની ખબર પડી એટલે દીવાનની જગાનુ કામકાજ કરવા અલી-વર્દીખાન કે જે હજૂરથી તરફથી લશ્કરનો દીવાન નીમાઇ એની જોડે આવ્યો હતો તેને અમદાવાદ રવાના કર્યો ટૂંકામા બંદોબસ્ત કરતો ને પેશકશ ઉઘરાવતો મુબારેઝ ઉલ્‌મુલ્‌ક પોરબંદર અને છાયા (?) કે જે દરીઆ કિનારે અને સોરઠ જિલ્લાને છેક છેડે આવેલા છે, અને જ્યા મજબૂત કિલ્લો છે, અને જ્યા સુખ્યામધ અને રીચ બાવળના ઝાડોની ઝાડી આવેલી હોવાથી ઘોડા પર બેસીને જઇ શકવુ પણ મુશ્કેલ થઇ પડે છે, ત્યા જઇ ગન ટાપી

અને કાંટા ભાગી જઇ પહોચ્યો પોતાનામાં તેની સામે થવા જેટલી તાકાત ન જોવાથી ત્યાંનો જમીનદાર વહાણમાં બેસી નીકળી પડયો અને દરીઆને રસ્તે બીજી જગાએ નાસી ગયો સાત ધાતુના મિશ્રણથી બનાવેલી કેટલીક તોપો તથા બીજો સરસામાન ને ખાધખોરાકીની ચીજો, વખતને અભાવે તે લઇ જઈ શકયો નહતો તે બધુ એના હાથમા આવ્યુ મુબારેઝ ઉલ્ મુલ્કે ત્યાંજ મુકામ ગખ્યો પણ જ્યારે તેણે જોયુ કે જમીનદાર હાજર થતો નથી ત્યારે કિલ્લાને જમીનદોસ્ત કરવા માટે બેલદારો (મજૂરો) અને ખોદનારાઓને નીમી દીધા, (એવા વિચારથી) કે કદાચ પોતાના કિલ્લાનો નાશ થઇ જશે એવી બ્હીકથી તે જમીનદાર પોતાની લાચારી અને હાર સ્વીકારી તેની પાસે રજૂ થાય, પણ તેથી કાંઇ વળ્યુ નહિ ફરી વિચાર કરતા નુબેરજોની સલાહ મુજબ તેણે કિલ્લાના ભાગી તૂટી ગએલા ભાગની મરામત કરવા તથા (ત્યાંને માટે) એક ફોજદાર નીમવા હુકમ કર્યો આ વાત સાભળી જમીનદાર હાજર થઇ ગયો અને સવાલાખ મહેમુદી સિક્કાની પેશકશ આપવા કબૂલ થઇ જામીન આપ્યો મુબારેઝ ઉલ્ મુ પાછા ફરવાનુ ઢોલ વગાડયુ ને પાછો ફર્યો ત્યાથી પાછા ફરતા રસ્તામા હકીકત આવે છે કે ત્યાંનો જમીનદાર પરતાપસિંગ પોતાની સમમા અમીરાઇ અને ખાનદાની માટે જાણીતો છે અને પૂર્વે થઈ ગએલા ઘણા નાઝિમોએ જેની જોડે (નમ્ર) સબધ બાધ્યો છે તેની દીકરીની માગણી કરી કન્યાને છાવણીમા બોલાવી પોતે લગ્નની ગાંઠથી (તેની જોડે) જોડાયો અને પરતાપસિંગની આબરૂ તથા તેનો મોભ્ભો વધારવા તેની પાસથી લેવાની પેશકશ માફ કરી તેને પોતાની જોડે અમદાવાદ લઇ આવ્યો અને થોડો વખત ત્યા રાખ્યા બાદ પોશાક, ઘોડો અને જેવર આપી પાછા ફરવાની રજા આપી હામેદખાનના બળવાના વખતથી તેણે કર્યું હતું તે મુજબ મુબારેઝ ઉલ્ મુલ્કે પણ ઉચ્ચ દરબારમા (હાજર રહી) સેવા કરતા ઘણા ખરા અમીરો તથા મનસબદારો અને સૂબાના અમલદારોની જાગીરો કબજે કરી લીધી હતી, તેથી વારે ને ઘડીએ તે બાબતની ફરીઆદ પવિત્ર હજૂરશ્રી પાસે થયા કરતી હતી અને વારવાર તે (જાગીરો) છોડી દેવાની તાકીદ (તેના) વકીલ પર થયા કરતી હતી પરંતુ જ્યારે તેની કાંઇજ અસર ન થઈ ત્યારે એવુ શાહી ફરમાન કાઢવામા આવ્યુ કે તેની વગરશરતી પગારપૂર્વની જાગીરો જે પંજાબ સૂબામા આવી હતી, તે તેના બદલામા લઈ લેવી, અને દરેક જણે પોતાના યોગ્ય પગારનો પરવાનો તે જાગીરોપર લઈ લીધો હવે સૂબામા નીમાએલા મનસબદારો કે જેઓ (બામાથી

બાતલ રહેવાથી) નિરાશ થયા હતા તેમની હાલત દીવસે દીવસે મુશ્કેલી અને પરેશાનીને લીધે ભૂખે મરવા સુધી આવી ગઇ હતી એટલે તેમનામાથી થોડા બાજૂએ (નિવૃત્ત) થઈ ગયા, મ્હોટા ભાગ (ખોરાકની) શોધમા રઝળતો થઈ ગયો અને કેટલાએક જેમનામા હાલચાલ કરવા જેટલી પણ શક્તિ નહતી તેમને તો ગત્રે રોટલો પણ ખાવા મળે નહિ એવી હાલત થઈ ગઇ અને તેઓ ધીમે ધીમે યમપૂરીને રસ્તે ચાલતા થયા. કંથાજી ને પીલાજીએ પોતાના પ્રતિનિધિઓને ઠેક ઠેકાણે ચોથ ઉઘરાવવા નીમી દીધા અને પોતે પોતાને વતન પાછા ફર્યા. ચાંપાનેરનો કિલ્લો કે જે એક ઉંચા ડુંગરાના શિખરપર આવેલો હોઇ ઘણોજ મજબૂતીવાળો છે તે કંથાજીના દત્તક પુત્ર કૃષ્ણાએ સર કરી ત્યા પોતાને રહેવાનુ રાખ્યુ અને ઘણી વખત દંગા ફિસાદનુ મૂળ થઇ પડી, મારવાડના મુલક તરફ ઝાલોર સુધી પહોચી જઇ હુમલા કરી લૂંટફાટ ચલાવતો

આજ માલમા ખીઝરયારખાન મનમબદારના નાફરમાન પુત્ર નામે અબદુલા કે જે જીદગીનો દુરુપયોગ કરનારાઓ (બદમાશો) તથા હીજડાઓની સોબતમા મુખાઇને રસ્તે ચડી ગયો હતો અને નાલાયક કામો કરતો હતો અને પોતાનો બાપ કે જે ઉમરે પહોચેલો અને પાક-પરહેઝગાર હતો તેની બ્હીકથી નિશ્ચિત મને અને છડેચોક પોતાના દારૂડીઆ ઓબતીઓ જોડે મઝા (મસ્તી) કરી શકતો નહતો, તથા જે પોતાના પિતાની હયાતીનો સૂર્ય કે જે અસ્ત થવાની અણીપર હતો તેની કબરના પડદામા જવાની હમેશ વાટ જોયા કરતો હતો,—પરતુ એ બનાવ ક્યારે બને તેની કોઇને ખબર ન હોવાથી, કારણ તે બનાવ અદશ્યતાના પડદા પાછળ છૂપાએલો છે—(અને કહેવત છે કે "વાટ જોવી એ મોત કરતા પણ વધારે કપરૂ છે)"—તે સેતાનના જેવા સંસ્કારવાળા અને ઇશ્વરથી અજ્ઞાન એવા (સોબતીઓ)ની બદસલાહથી પોતાના પિતાનુ ખૂન કરવા તૈયાર થઈ ગયો (કમર કસી), અને તે માટે લાગ મળે તથા તક મળી આવે ત્યાસુધી વાટ જોતો બેઠો.

ગુરૂની પહેલી શીખામણ આ વાક્યનુ ઉચ્ચારણ છે
કે અયોગ્ય (દુષ્ટ) સોબતીઓથી દૂર રહેવુ.

છેવટે, રમઝાન મહીનાની આખરે એક દહાડો તેનો પિતા પાછલી રાતનો નાસ્તો કરી ચૂકયો હતો અને સૌ પોતપોતાને ઠેકાણે થઈ ગયા હતા, અને પોતે આરામ લેવાની તૈયારી કરતો હતો, તેવામા તે દુર્મતિ કમબખ્ત, પોતાનું મ્હોંડુ બુરકાનીમા છૂપાવી એક તીક્ષ્ણ ખંજર લઈ,

એકાએક આવી પડતી આફત માફક, તેનું અસ્તીત્વ પૂરૂં કરવા આવી પહોચ્યો. ખિઝરયારખાને બ્હીકના માર્યા ન્હાસી જવા માડયું પણ તેના પુત્રે ચાલાકી વાપરી એક પછી એક એમ બે ઘા તેની પીઠ અને બાજૂ પર કર્યા અને તેથી તે વૃદ્ધ માણસ પડી ગયો (અને મરી ગયો). ન્હાસતી વખતે પોતાના થોડા નોકરોને એણે બૂમ પાડી હતી પણ તેઓ ગફલતીની ઉંઘમા ઉંઘતા હતા તેથી તેમણે તે સાભળી ન હતી. પરંતુ અકસ્માત્ એક હબશી ગુલામ કે જે જાગતો હતો તે એ ખૂની પોતાનું કામ પુરૂં કરીને જતો હતો તેજ વખતે ત્યા આવી ચઢયો. રાતને અધારે, આવા હેબતાઈ અને ગભરાઈ ગએલા એક અજાણ્યા માણસને જોઈ હબશીએ તેના પર તરવારનો ઘા કર્યો, અને તેથી તેનો ખભો ઘવાયો. પરતુ એ કમબખ્ત દોડતે પગે બહાર નીકળી જઈ ઘરની અગાસીપર ચઢી ગયો અને દીવાલને અડીને તેની ખોડમા છૂપાઈ ગયો. જ્યારે મશાલ આણવામા આવી ત્યારે જણાયુ કે ખિઝરયારખાન કે જેને લાગેલા જખમ કારી હતા તે ઇશ્વરશરણ પહોચી ગયો હતો હવે તે વખતે ખૂનીનો પત્તો ન લાગ્યો, પણ હબશીએ જણાવ્યુ કે મે એને જખ્મી કરેલો છે, એટલે તે નિશાની-પરથી એને ઓળખી શકાશે સવાર પડી ગઈ હતી એટલે તપાસ ને તલાસ કરતા તે કમબખ્ત જખમી થએલો ઘરમાથી જ મળી આવ્યો. તેને કોટવાળીના ચબૂતરાપર મોકલવામા આવ્યો અને મરનારની લાશને દફના-વવા તથા કફન પહેરાવવા માટે સૌ કામે લાગી ગયા. કોટવાળે ત્રણ દીવસ સુધી તેને સખત કેદમા રાખી મોતની શિક્ષા કરી નરકવાસ કરાવ્યો.

હમેલદાર સ્ત્રીઓ, હે શાણા પુરૂષ!
પ્રસવ વખતે સાપને જન્મ આપે,
તે ડાહ્યા પુરૂષોની નજરમા,
તેઓ નાલાયક પુત્રોને જન્મ આપે તેના કરતા બહેતર લાગે છે.

હિ સ. ૧૧૪૦ મા આગલા દીવાન મોમિનખાનના ગુજરી જવાને લીધે સૂમાના દીવાનના ઉચ્ચ ઓદ્ધા તથા કીર્તિવત પોશાકથી ખિલાફત અને પૃથ્વિપતિની દરબારમાથી સન્માનિત થઇ તેનો ભાઇ અબદુલગનીખાન અમદાવાદ આવ્યો અને મુબારેઝ ઉલ્મુલ્કને મળી સફર ઉલ્મુઝફ્ફર મામની સત્તરમી તારીખે પોતાના કામપર દાખલ થઈ ગયો. જુનાગઢનો ફોજદાર અસદકુલીખાન કુદરતી મોતે મરી ગયો. પોતાની તબીએત બગડેલી જોઈ મરતી વખતે તેણે ગવાબન મહમદખાન બાબીને પોતાનો નાયબ નીમ્યો અને પછી મરી ગયો. તેણે ને કામ પોતાના છોકરા

શેરખાનને સોંપ્યું. જ્યારે અસદકુલીખાનના ગુજરી જવાની ખબર કીર્તિ-વત અને ઉચ્ચ દરબારમાં પહોચી ત્યારે તેના પુત્ર ગુલામમોહીયુદ્દીન-ખાનને તેના બાપના મરવાથી તે જ શહેરની ફોજદારી પર નીમવાનું માન આપવામાં આવ્યું. તેના નાયબ તરીકેની સનદ શેરખાનને નામે મોકલવામા આવી. થોડો વખત રહી અસદકુલીખાનની લાશને શાહ-જહાનાબાદ લઈ ગયા.

મુબારેઝ ઉલ્‌મુલ્કના બોલાવ્યાથી ચોથનો કરાર કરવા શાહૂરાજાના પ્રધાન બાળાજીરાવના ભાઈ જમનાજીનું આવવું, તે કામ વિશે એકમત ન થવું, ધોળકાપર હુમલો કરવો અને તેનું પાછા ફરવું

કેટલાએક મુલ્કી કાર્યોના હિત બાબતનો વિચાર કરી મુબારેઝ ઉલ્‌મુલ્કે આ સાલમા ચોથ બાબતનો કરાર કરવા માટે શાહૂરાજાના પ્રધાન બાજીરાવને બોલાવવાનુ નક્કી કરી તેને લખી જણાવ્યુ. તે તો હંમેશા તેમ કરવાની ઇચ્છા રાખી તક શોધતોજ હતો એટલે તેણે એક મ્હોટી ફોજ સાથે પોતાના ભાઈ જમનાજીને એ કરારના પાયા પાકા પૂરવા અમદાવાદ તરફ મોકલ્યો. તે બહુ ઝપાટાબંધ રસ્તે પડી ગયો અને ટૂંક સમયમા શહેરથી બારકોસ દૂર આવેલા ધોળકા કસ્બામા આવી પહોચ્યો, અને મુબારેઝ ઉલ્‌મુલ્કને સંદેશો પહોચાડવા થોડા પંડિતો સાથે ઉદાજી પવારને મોકલ્યો.આણી તરફથી રાય નયમલ મુનશી તેના પ્રશ્નોના, કેટલીક શરતોપર આધાર રાખતા, જવાબો લઈ તેની પાસે ગયો. પોતે ધારી રાખેલા મુદ્દા અનુસાર કામ પાર ઉતર્યું નહિ, તેથી જમનાજીએ ધોળકા અને ગામડા લૂટવાનો ત્રાસરૂપી હાથ લબાવ્યો. હવે એ કસ્બાના રહેવાશીઓનો ધંધો મ્હોટે ભાગે (લસ્કરી) સિપાઇગીરીનો હોવાથી એક સખત લડાઇ થઈ. જૂના કાળથી એ ગામને ફરતો કોટ ન હતો, તેથી ચારે તરફથી મગદાઓ તેનાપર તુટી પડયા અને તેને લૂટી લીધું, અને ઘણા કસબાતીઓ કીર્ત્તિ ને યશ મેળવતા ખપી ગયા ને જખ્મી થયા. છેવટે ખંડણી તરીકે એક ઘણી મ્હોટી રકમ લઈ તે લૂંટફાટ અને ખુનામરકી કરતો અટક્યો, તથા નક્કી કરેલી રકમ ટૂંક વખતમા (ગણત્રી દહાડામાં) વસુલ કરી લઈ ગોધરા ને દાહદને રસ્તે માળવા તરફ રવાના

થયો. એ (બે) પરગણાં તથા ચાંપાનેરનો કિલ્લો કબજે લઈ પોતાના માણસોને સોંપી દીધો, કે જે હજુ સુધી તેમની પાસેજ છે. મુબારેઝ ઉલ્‌મુલ્ક વાત્રક નદી તરફ બંદોબસ્ત કરવા તથા પેશકશ ઉઘરાવવા નીકળી પડયો, અને માંડવાના જમીનદાર લાલ પાસે વીસહજાર રૂપીઆ અને બીજા કોળીઓ પાસેથી તેમની સ્થિતિ ને શક્તિ મુજબ પેશકશ ઉઘરાવતો અને બંદોબસ્ત કરતો બારનોલી ગામે આવી પહોચ્યો. કંથાજી કે જેના મનમાં જમનાજીના આવવાથી એક જાતનો સંશય પેદા થયો હતો તેના શહેરથી બાર કોશ દૂર આવેલા મહેમદાવાદ સુધી આવી પહોંચવાના સમાચાર સાભળી, તેને સામે મ્હોડે થવા મુબારેઝ ઉલ્‌મુલ્કે મહેમદાવાદ તરફ કુચ કરી અને કોણમોહીદ ગામપર આવી તંબુ ઠોકયા; એટલે ત્યા કંથાજીના પ્રતિનિધિઓ આવી ચોથ સંબંધી વાતચીત કરી પાછા ગયા, ને કંથાજી સોરઠ જિલ્લા તરફ જવા નીકળ્યા. મુબારેઝ ઉલ્‌મુલ્ક લગામ ફેરવી પાછો કોળીઓનો બંદોબસ્ત કરવા, તેમને નસીહત આપવા તથા શિક્ષા કરવા તથા તેઓ બંડખોરો કરે નહિ તેમજ વટેમાર્ગુઓને લુંટવાનું છોડી દે, તેના જામીન લેવા તે જિલ્લા તરફ ગયો. વાત્રક નદીના બંને કાંઠાપર આવેલા તેમના રહેઠાણોપર લશ્કર હુમલા કરતું હતું, તે પ્રહાર (હુમલા)ના ત્રાસથી તેઓ ન્હાસી ગયા અને તેમનાં ગામ કોપની આગથી બાળી મૂકવામા આવ્યા. શીયાળવાના જેવા ગુણવાળા એ કોળીઓ આમતેમ ન્હાસતા ન્હાસતા અને પોતાના પડછાયાથી પણ બ્હીતા બ્હીતા, પોતાના બૈરા છોકરા, માલમિલકત ને ઘરવાખરા સાથે પિપલોદ પરગણાનું મહેકાલ ગામ, કે જ્યા ગાઢ જંગલ ને ઝાડી આવેલાં છે અને જ્યાં કંસારપી પક્ષી પણ ઉડી જઈ શકતુ નહતું, ત્યા જઈ આશરો લીધો. સિંહનો પણ શિકાર કરે એવા હીંમતવાન સિપાઇઓ જ્યા જ્યાં તેઓ ગયા ત્યા ત્યા તેમની પૂઠ પકડી એ ભયાનક જંગલમાં પણ આવી પહોચ્યા, અને તેમને ઘેરી લઈ તેમની મ્હોટી સંખ્યા તથા તેમનાં ઘણાં માણસોને પત્થરને પણ ચીરી નાખે એવી તલવારના ભક્ષ બનાવી દીધા. અને એ બનાવની છાપ એ જિલ્લામા એવી પડી ગઇ કે આજદીન સુધી પણ એ કોમમાં તે દીવસની કતલ અને ખુનરેજી એક કહેતીરૂપ થઇ પડી છે. પોતાના મનની મુરાદ પાર પાડી મુબારેઝ ઉલ્‌મુલ્કે મોડાસા અને અહમદનગર તરફનો રસ્તો લીધો તથા તે જમાના તથા સાબરમતીના કાંઠાપરના બંડખોરોનો બંદોબસ્ત તથા તેમની જોડે કોલકરાર કરી અમદાવાદ પાછો ફર્યો. આજ સાલમાં મહમદ જાફર ગુર્ઝબરદાર જોડે બાલાશાનનું ફરમાન તથા તે

ઉચ્ચ અને પવિત્ર દરબારનો હુકમ આવી પહોંચ્યાઃ એવી મતલબના કે ધોળકા, ભરૂચ, જંબુસર ને મકબૂલાબાદ (આમોદ) પરગણાં કે જે પૂર્વે આસફજાહને જાગીરમાં અપાયાં હતાં અને જે જાગીરો મહેરબાની રાહે બહાલ રાખવામાં આવી હતી, (તેનો કબજો છોડી દઈ) તે તેને પાછાં આપવાં અને તેને સંબંધે દખલગીરી કરવી નહિ. તે ફરમાનને આવકાર આપવાના રીતસરના ધારા મુજબ વિવેક બતાવી મુબારેઝ ઉલ્મુલ્કે સ્વીકાર્યું. પરંતુ આમદની કમી થએલી હોવાથી, ખરચ વધવાથી તથા સિબંદી લશ્કરના પગાર માટે મળતો દરમાયો, જે પ્રકાશિત હજુરશ્રીએ બંધ કર્યો હતો તેથી, આસફજાહના નીમેલા અમલદારો આવી પહોંચવા છતાં તે (ફરમાન)નો તેણે અમલ કર્યો નહિ. સોરઠના ફોજદાર ગુલામ મોહીયુદ્દીનખાન તરફથી મીર ઈસ્માઈલ નામનો માણસ, ત્યાંનો કારભાર કે જેને માટે શેરખાન બાબી જવાબદાર હતો, તેની તપાસ કરવા હજુરશ્રીના દરબારમાંથી આવ્યો અને તેણે તે જગાનો ચાર્જ લેવાનો ઇરાદો જાહેર કર્યો. પરંતુ સલાબત મહમદખાનની આબરૂ જાળવવા ખાતર મુબારેઝ ઉલ્મુલ્કની ભલામણથી ત્યાના ફોજદારના નાયબના ઈજારદાર તરીકે શેરખાનનેજ બહાલ કરવામા આવ્યો.

સુરત બંદરે હુલ્લડ થવું, (શાહ વેપારી) ઉમદ્ત ઉલ્તુજ્જાર મુલ્લા મહમદઅલી વલદે મુલ્લા અબદુલહય ઇબ્ને મુલ્લા અબદુલગફૂરને ખોટું લાગવાને લીધે ત્યાંના મુતસદ્દી બહેરામખાનનું બહાર પડવું, તાપી નદીમાં રેલ આવવી

શાહ વેપારી મુલ્લા મહમદઅલી પાસે અનરગળ દોલત હોવાથી, આ અરસામાં, તેણે પોતાના વડવાઓની રીતભાત છોડી દઈ શેખચલ્લી જેવા વિચાર કરવા માડ્યા કે જેમાથી અંતે તેની ખરાબી થઇ. આ વિષયની ટૂંક હકીકત એવી છે કે, એના મનમા એવી ઇચ્છા થઇ કે મારે અજેય-દુર્ગ જેવું એક મજબૂત મકાન બનાવવું, અને તેમા યુદ્ધના સરસામાન ને સામગ્રી ભરી રાખવા. પેરીમનો ટાપુ કે જે ઘોઘા બંદર પાસેના દરિયામાં આવેલો છે તેને વસવા લાયક બનાવવામા થોડો વખત લાગી જઈ ત્યા કોટ, બુરજ અને દીવાલોનો પાયો નાખ્યો અને તેમ કરવામાં ઘણો પૈસો

ખરચ્યો અને જ્યાંથી ત્યાંથી ત્યાં જઈ વસવા માટે માણસોને લલચાવ્યાં અને ઉશ્કેર્યા. થોડાં માણસો ભેગાં થઇ ત્યાં જઈ વસ્યાં પણ ખરાં. પરંતુ તે ટાપુમાં સાપ અને કાનખજૂરા જેવાં પ્રાણીઓની વસ્તી ઘણી હોવાથી–અને તેમાં ખાસ કરીને સાપની અને તે પણ એટલી બધી કે એને (સર્પદ્વિપ) સાપનો ટાપુ કહી શકાય–કેટલાંએક માણસો જાનથી ગયાં. બાકી જે જીવતાં રહ્યાં તે પોતાનો જીવ બચાવવા ત્યાંથી બહાર નીકળી ગયાં. એ આફત દૂર કરવા તેણે ઘણા પ્રયત્ન કર્યા પણ કાંઈ ફાયદો થયો નહિ. આથી તેનું મન ખાટું થયુ અને સુરત બંદરથી તાપીને કિનારે અડધા કોસપર આવેલા અઠવા ગામપર તેની નજર ઠરી અને ત્યાં એક કોટને પાયો નાખ્યો. બહેરામખાને વાંધો ઉઠાવ્યો. પોતાના પૈસાના જોરે તથા (તેને લીધે આવેલી) મગરૂરીને લઇને શાહ વેપારીને તેથી ખરાબ લાગ્યું અને તેને નોકરી પરથી દૂર કરાવવા તથા હાંકી કઢાવવા માટે પોતે કમર કસી, અને એક યુક્તિ યોજી.પોતે કિલ્લેદાર બેગલર બેગખાન પાસે ગયો, અને બહેરામખાનને હાંકી કઢાવી તેના ભાઇ તેગ બેગખાનને તેની મુનસફીની જગાએ નીમાવવા (પગલા લેવા) લલચાવવાની વાત તેની નજર આગળ આણી. પહેલા તો બેગલર બેગખાને એ વાત સ્વીકારી નહિ અને તેમ કરવા ના કહી. પરતુ શાહ વેપારીના ભંભેરવાથી તેની લોભની વૃત્તિ ઉશ્કેરાઈ,તેથી તેણે એવી માગણી કરી કે (એ કામ માટે) સાધન તોળે કરવા તેમજ એ કાર્ય સરંજામ પહોંચાડવા માટે રૂપીઆ પચીસ હજાર રોકડા તથા સીસું ને દારૂગોળો આપવો પડશે. શાહ વેપારીએ તેની માગણીઓ સ્વીકારી, તેથી પોતે બહાર આવી, સિપાઇઓની એક ટોળીને નોકરીમાં રાખી, રોકડ નાણું તથા બીજી વસ્તુઓને વહાણમાં લાધી, કિલ્લાની જે બારી નદીપર પડે છે તે રસ્તે અંદર દાખલ કરી દીધી. પોતે મુનસફી નીમાયાની સનદની નકલ પોતાને મળી ગઈ છે એવું જાહેર કરી તેગબેગખાને દરબાર કે જે ત્યાંના હાકેમને રહેવાનું સ્થળ (Government House) છે તેનાપર તોપો ચલાવવા માંડી. શાહ વેપારીએ પણ શહેરમા મોરચાબંધી કરી તેગબેગ-ખાનની મદદે આવી તોપ બંદૂકની લડાઈ કરવા માંડી. લડાઇ ને મારા-મારીનો અગ્નિ થોડો વખત ભભૂકતો રહ્યા બાદ ત્યાંના વેપારીઓ તથા રહેવાશીઓ કે જેમના જાનમાલનો નાશ થયો હતો તેને લીધે, તથા શાહ વેપારી કે જે તેમનો મુખી અને અગ્રેસર હતો તેની સૂચનાથી, ભેગા મળ્યા અને સૌએ એકમતે ઠરાવ કર્યો કે વર્તમાન સ્થિતિની ખરી હકીકત પૃથ્વિપતિની દરબારમાં જાહેર કરવી અને (તેમના તરફથી) જે કાંઇ

નવા અમલદારને તેની નીમણુકની સનદ આપવામાં આવશે તે નવો અમલ દાર વગર અટકાવે પોતાની જગાનું કામ કરી શકશે (એમ જણાવવું), તથા ત્યાંથી જવાબ આવતા સુધી બહેરામખાને લડાઈ કરતા અટકવું અને પોતે દરબાર ખાલી કરી આલમપનાહ કોટની અંદર આવેલા બેગમ-બાગમાં રહેઠાણ રાખવું. વેપારીઓ અને અગ્રેસરોની બાહેધરીથી બંને પક્ષ વચ્ચે એ વાતની કબૂલતનો (મહોર બંધી) દસ્તાવેજ થયો અને ન છૂટકે બહેરામખાનને બાગમાં જવું પડયું. તેગબેગખાન દરબારમાં રહેવા ગયો અને પોતાના ઓહ્દાનું કામકાજ કરવા તથા મુતસદ્દીગીરી અને હાકેમની ફરજો બજાવવા લાગ્યો. આજ વખતે તાપી નદીમા રેલ આવવાથી બંદર ના વસ્તીવાળા ભાગમાં પાણી ધસી આવ્યું અને ગલીઓ અને બજારોમાં હોડીઓ ફરવા માંડી. પોતાનો જીવ ખોવાની બ્હીકથી ઘણા માણસોએ ઉંચા મકાનોનાં છાપરા (અગાસીઓ)પર તથા ઝાડપર ચઢી જઈ આશરો લીધો અને કુરાનના " પછી તે ડૂબી જનારમાનો થયો " એ વાક્યના ભાવાર્થ જેવી ઘણા માણસોના જાનમાલની સ્થિતિ થઇ ગઈ. ત્રણ દીવસ ને રાત આ સ્થિતિ ચાલુ રહી. છાપરા (અગાસી)-ઓપર તેમજ ઝાડની ડાળીઓપર ચઢી જઇ આશરો લેનારામાથી જે જે બચ્યા હતા તેમાના મુસલમાનોને રોટલી અને હિંદુઓને શેકેલા ચણા બહેરામખાને હોડીઓમા નાણી પહોંચાડયાં. ત્યારબાદ પાછું બે દીવસ સુધી રેલનુ પાણી આવ્યું પણ આગળના કરતા થોડું અને તે એક દહાડો ને રાત રહ્યુ. હિં. સ. ૧૧૪૧ મા મુબારેઝ ઉલ્મુલ્કે ફિદાઉદ્દીન-ખાનની ફેરફારીમા પેટલાદના અમીન ને ફોજદારની જગાપર જવાનમર્દ-ખાન બાબીને, તરીખાનની ફેરફારીમા કડીના ફોજદારની જગાપર મીર ફખરૂદ્દીનને, તથા મહમદ ઝમાનની ફેરફારીમા ફોજદારે ગર્દની જગાપર હિમતદિલખાનને નીમી, સૌને પોતપોતાને તાલુકે રવાના કર્યા અમદાવાદના હવેલી પરગણાની જમાબંદી કરવા તથા મહેસૂલ ઉઘરાવવાની જવાબદારી હિમતદિલખાનના ઉપર તેની ફોજદારે ગર્દની જવાબદારી ઉપરાત નાંખવામા આવી હતી, તેને મુખીઓ તથા ખેડુતો જોડે બન્યુ નહિ તેથી તેઓ ન્હાસી ગયા અને બીજી જગાએ જઇ રહ્યા, અને જમાબંદી તથા મહેસૂલનુ કામ ઢીલમા પડયું અને મુલતવી રહ્યું. એ હવેલી પરગણું શાહજાદા જહાનશાહબહાદુરની જાગીરનું પરગણું હોવાથી, હઝરત ખુલ્દ મકાન (ઔરંગઝેબ) ની સલતનતના સમયમાં, લેખકના પિતાને તે (પરગણા)ની જોડે સંબંધ હતો, અને ત્યાના ખેડુતો તેમના સદ્વર્તનથી

નાજી રહી હમેશ તેમનો આભાર માનતા હતા. મુબારેઝ ઉન્મુલ્કને તે બાબતની જાણ ને ખબર જ્યાંત્યાંથી થતા, તેણે તેમને આગ્રહ કર્યો કે તેમણે થોડા દહાડા નયનપુરની ગઢીમા મુકામ રાખી એ મુખીઓ તથા ખેડુતોને બોલાવી મગાવી હિમતદિલખાનની સાથે તેમને સલાહ કરાવી આપવી આ ઉપરથી તેમણે ગત ને દહાડો ત્યા રહી, મુખીઓને બોલાવી મગાવી તેમની જોડે જમાબદી બાબત વાટાઘાટ કરી છેવટે એક દીવસે જ્યારે સાજ પહોરના લેખકના પિતા એ પરગણાના મામલા સબધે બનેલી હકીકત જણાવવા તથા જાહેર કરવા આવ્યા હતા, અને જે વાતચીતના અરસામા ગતના લગભગ બે કલાક વીતી ગયા હતા, તે વખતે મુબારેઝ ઉનમુ કે લેખક તથા તેના ભાઇ મહમદ ઈસ્માઈલને બોલાવી મગાવ્યા અને હવેલી પરગણાના ફોજદાર તથા અમીનની જગાનો પોશાક લેખકને તથા કાપડબજાર, માયર મહાલ, જાનવરના (હાટ) બજાર, તથા ટંકશાળની નિઝામતના અગની કરોડીની જગાનો પોશાક (તેના) ભાઇને આપી રવાના કર્યા બીજે દીવસે હમે હમારા ઓદ્દા સભાળી લઈ કામે વળગી ગયા એક માસ જેટલી મુદત વીતી ગયા બાદ (એ) પરગણાની જમાબદીનુ કામ જારી થયુ મહીકાઠાના જિલ્લાનો બદોબસ્ત કરવાને ઇરાદે મુબારેઝ ઉનમુ ક બહાર નીકળી ચંડોળા તળાવપર મુકામ નાખી પોતાના લશ્કર તથા તોપખાનાના સામાનની થોડો વખત વાટ જોતો રોકાયો અને તે વખતે હવેલી પરગણાને ખાતે ઉઘરાવાતા રૂા દસ હજાર (ના ઇજાફા)ની માગણી કરી લેખકના પિતાએ જાહેર કર્યું કે હોણસાલ એ ઈજાફો ખમવાની (એ) પરગણાની શક્તિ હતી નહિ અને જો (મુબારેઝ ઉન્મુ ક) આગ્રહ ન કરે તો આવતી સાલ ઈજાફાની ઘણી સારી રકમ આવશે પરતુ તે વખતે તેને નાણુ જોઇતુ હતુ તેથી તેણે કહ્યુ કે ફોજદારી ખાતાની ઉપજમાથી તેણે તે રકમ ભરપાઇ કરી લેવી ફોજદારી ખાતાની ઉપજ જોર જુલમથી (નાણા) પડાવી લીધા સિવાય તથા દડ (નાખી નાણા લીધા) સિવાય લઈ શકાય તેમ નહતુ, તેથી તેમણે તેમ કરવા ના કહી અને જણાવ્યુ કે લોકોને ત્રાસ આપવાનુ કામ મારાથી થઇ શકશે નહિ હવે રૈયતના અયોગ્ય કાર્યો તથા નામરદ કામોને લીધે ઈશ્વરેચ્છા એવી થઇ હતી કે રૈયતને સજા થવીજ જોઇએ, તેથી પોતે એ તાલુકાઓની નોકરીનુ રાજીનામુ આપ્યુ, અને આગળના દીવાન મોમિનખાનના સાથીઓમાનો એક નામે ઝબિનખાન કે જેની પ્રકૃતિમા જન્મથીજ સખ્તદિલી અને કઠોરતાનું ખમીર (જોવામા આવતું) હતું

તેણે દસને બદલે પંદર(હજાર)નો ઇજારો કબૂલ કરી એ તાલુકા (નોકરી)ની જવાબદારી સ્વીકારી. તેણે પરગણાના ખેડુતો અને રૈયત તથા પરાંઓનાં રહેવાશીઓપર જાતજાતના જુલમ ને ત્રાસ વર્તાવી જબરાઇથી દંડ તરીકે મ્હોટી રકમો વસૂલ કરી. દાખલા તરીકે, નદી પાર ઉતરવાની જગા અને ધાટોનો ઇશ્વરને ન ઓળખે એવા (લુચ્ચા) માણસોને ઇજારો આપી પૈસા પડાવી લીધા. દર સાલમાં એક બે વખત વેરો લેવાતો હતો જેઃ કોઇ વખત વેપારની આવકને નામે, તો કોઇ વખત માણસોની ગણત્રી અને ઘરની ગણત્રીને નામે લેવામાં આવતો. વ્હોરા કોમ સંખ્યામાં ન્હાની છે, પરંતુ તેનો મ્હોટો ભાગ (પરદેશમા) વહાણો મારફત (: દરીઆઇ વેપાર) તથા દેશમા આજુબાજુ વેપાર ખેડતો હોવાથી તેમજ માલદાર હોવાથી, વેરાની જે પણ રકમ, જોરજુલમથી, તેમને માથે પડતી, તે રકમ, ખુશીથી કે નાખુશીથી, તે કોમ ભરી દેતી. એ કોમનો હુમન નામનો એક માણસ જે લોખંડનો વેપારી હતો અને જે પોતાની કોમના માણસોની ચુગલી ખાવાનું તથા તેમની ખાનાખરાબી (તેમના ઘરબારનો નાશ કરાવવા)નુ કામ કરવામા સંપૂર્ણપણે મચી રહ્યો હતો અને જેના ત્રાસથી એ કોમ કંટાળી ગઈ હતી, તે એક દહાડો રાતને વખતે પોતાના ઘર તરફ જતો હતો તે વખતે અચાનક રસ્તામા તેનુ ખૂન કરવામા આવ્યુ. તેના વારસોનો તે ખૂન બાબતનો વહેમ પોતાની કોમના વડા (શેઠ)પર ગયો, એટલે મુબારેઝ ઉલ્મુલ્કે તે શેઠીઆઓ તથા તેમનામાના મ્હોટા મ્હોટા વેપારીઓને પકડી કેદમા નાખ્યા, અને (ત્યા) મારફાડ તથા અત્યાચાર કરી તેમનો ત્રણ લાખ રૂપીઆ દંડ કરી, ક્રૂર અને કઠોર હૃદયના માણસો તે રકમ વસૂલ કરવા માટે નીમ્યા એ કોમનો એક શેઠીઓ તો કોરડાનો માર ખાતો ખાતો મરી ગયો. રોકડ નાણુ આપતા અને પોતાની જણસભાવ, માલમિલકત, ઘરવાખરો તથા સર્વસ્વ વેચી એ જવાબદારીમાથી છૂટતા એ કોમ હેરાન હેરાન અને ખરાબ ખરાબ થઈ ગઇ. આજ અરસામા કે જ્યારે હજુ મુબારેઝ ઉલ્મુલ્ક ચંડોળા તળાવપર મુકામ નાખી પડયો હતો ત્યારે પેટલાદનો ફોજદાર જવાનમર્દખાન કે જે મોજે બાલોરપર સવારી લઇ ગયો હતો અને ત્યા જેને તોપ બંદૂકના મારાની લડાઇ લડવી પડી હતી તેને અકસ્માત્ ડાબી જાગપર બંદૂકની ગોળી લાગવાથી ઘાયલ થયાની ખબર આવી. ત્યાનો હુમલો પુરો થયા બાદ તે પેટલાદ કરએ આવ્યો અને તેની ઉમરનો પ્યાલો ઠેઠ (કાના) સુધી ભરાઇ ગયેલો

હોવાથી તે થોડા દહાડાં રહી ગુજરી ગયો. તેના વડવાઓનો મકબરો કે જે શહેરની ઇદગાહની પાડોશમા આવેલો છે ત્યા દફનાવવા એની લાશને લઈ આવ્યા, અને દફનક્રિયા બાદ એનો મ્હોટો ભાઈ સલાબત મહમદખાન દિલગીરી અને શોકને વશ થઇ પોતાના તખ્તમાં આવી બેઠો અને પોતે માતમ કરવા તથા ગ્લાનિ દર્શાવવા માટી રિવાજ મુજબ ત્રણ દીવસ ગુજર્યા બાદ મુબારિઝ ઉલ્મુલ્ક તેની પાસે શોક દર્શાવવા તથા તેને દિલાસો આપવા ગયો અને તેને એક ખિલત (પોશાક), તલવાર, ખંજર અને એક ફરજો (લઠ્ઠ) ઘોડો તથા સરદાર મહમદખાન ગવરનીને પણ પોશાક ને ઘોડો ઇનામમા આપી બનેને પોતાની સાથે સવારીમા પોતાને તખ્તે લઇ આવ્યો, અને પોતાના ડેરા તખ્તની જોડાજોડ એક તખ્ત તેમને રહેવાને માટે નક્કી કરી આપી, થોડા દહાડા તેમને પોતાની પાસે રાખ્યા અને સલાબત મહમદખાનની માગણી મુજબ જાગીરો તથા મનસબ સબધી નિમણુકપત્રો કરી આપ્યા મરનારના મ્હોટા છોકરા કમાલઉદ્દીનને નામે સાતસોની જાત મનસબ, જવાનમર્દખાનનો ખેતાબ તથા સમી ને મુંજપુરના પરગણા તથા બીજા છોકરા મહમદ અનવરને નામે પાચસોની જાતમનસબ, સફદરખાનનો ખેતાબ તથા તેના બાપના ગુજરવાને લીધે રાધનપોરની ફોજદારીના લેખ કરી આપ્યા, અને પોતે ત્યાથી કૂચ કરી શહેરથી દૂર નવ કોસ આવેલા હવેલી પરગણાના કનીજ ગામે છાવણી નાખી ત્યા થોડા દહાડા મુકામ રાખ્યો. બીન આવડતવાળા કારભારીઓને લીધે મુબારિઝ ઉલ્મુલ્કનુ ખાનગી કામ તેને મનપસદ થતુ નહતુ તેથી તે કામકાજ સુધારી આપવા લેખકના પિતાને આગ્રહપૂર્વક મીર સામાનનો પોશાક આપી અને તેના નાયબ તરીકે લેખકને નીમી પોતે આગળ વધ્યો, અને નડીઆદ કસ્બામા મુકામ કર્યો પેટલાદ પરગણાના નોકરો તથા અમલદારોના ઉપરિઓ ત્યા આવ્યા હતા એટલે તેમની મામલતની તપાસ કરવા ત્યા મુકામ રાખવામા આવ્યો. પેટલાદના ઇજારદારનો જુમ્મો જવાનમર્દખાને પોતાને સિર રાખ્યો હતો તેનુ આ અરસામા મરણ થવાથી તેના પેશકાર રાય કિશોરદાસે ઇજારાની રકમ ભરપાઇ કરવાની જવાબદારી પોતે લઇ લીધી અને ત્યાથી રવાના થયો મુબારિઝ ઉલ્મુલ્કે કૂચ પર કૂચ કરી મહી નદીને કિનારે આવી ડેરા ઠોકયા, અને સરદારસિંગ જમીનદારના તાલુકાના ભાદરવા ગામપર હુમલો કર્યો મુસલમાની ફોજે ચારે તરફથી છાપો માર્યો. એ જગા ખડબચડી ને પહાડની કરાડવાળી હોવાથી આખો દહાડો તોપ બદૂકના મારાની લડાઈ ચાલી, અને સાજને વખતે

જ્યારે રાતનો સુલતાન બાદશાહી તખ્તપર બેઠો,

અને તેણે ઉંચેથી નીચે સુધી પૃથ્વી સર કરી,

(ત્યારે) મુબારેઝ ઉલ્મુલ્કે એજ મેદાનમા પોતાનો મોખરેનો તંબુ ઉભો કરી ત્યાંજ છાવણી નાખી બીજે દીવસે કે જ્યારે ઉગમણના સમ્રાટે પૂર્વના ક્ષિતિજપરથી મધ્યાહ્નના પ્રદેશને સર કરવા પોતાનો સોનેરી વાવટો ફરકાવ્યો ત્યારે શૂરવીર સૈનિકો એ જગાપર છાપો મારવા તથા હુમલા કરવા હિંમતની કમર જોરથી કસી તૈયાર થતા હતા, એટલામા મના બત મહમદખાન મારફતે જમીનદાર તરફથી સંદેશો આવ્યો કે (હુ તમારી) તાબેદારી તથા (તમારૂ) શરણુ કબૂલ રાખી પેશકશ આપવા તૈયાર છુ આ ઉપરથી વીસ હજાર રૂપીઆમા તેનો નીકાલ કરવામા આવ્યો વરસાદની મોસમ પાસે આવતી હોવાથી તેમજ તથા ઢોરને માટે એ પ્રદેશમા ચારો ઓછો મળી શકતો હોવાથી, "પાછા ફરવુ એ તારીફ લાયક" છે એ સૂત્રનો પાર કરી, પોતે પાછો ફર્યો અને ઉંમેટાના તથા બીજા જે જમીનદારો રસ્તામા આવી જતા હતા તેમની પાસે પેશ્કશ લેતો લેતો અમદાવાદ આવી પહોચ્યો, અને પોતાની પાસે રજૂ થતા કામકાજ કરવા લાગી ગયો નુરૂદ્દીન મહમદખાનની ફેરબદલીમા ખંભાત બંદરના મુતસદ્દીના નાયબની જગા તથા જવાનમર્દખાનના મૃત્યુથી ખાલી પડેલી પેટલાદના ફોજદારની જગા પોતાના સગા સૈયદ નવાજેશખાનને આપી રવાના કર્યો જવાનમર્દખાનના મૃત્યુ બાદ પેટલાદની જવાબદારી રાય કિશોરદાસે પોતાને સિર લીધી હતી તેની પાસથી બાકી ઉઘરાવવાનુ કામ સલામત મહમદખાનને હવાલે કરવામાં આવ્યુ થોડો વખત ગયા બાદ પણ જે બાકી હતુ તે આપી પોતે છુટી શકયો નહિ એટલે મુબારેઝ ઉલ્મુલ્કે તેને ભદ્રના કિલ્લામા બોલાવી મગાવી કેદ કર્યો આથી પોતાની લાજ લેવાઈ તથા આબરૂ ગઈ એમ સમજી તેના શોકમા ઝેર ખાઈ તેણે આપઘાત કર્યો સોરઠ જિલ્લામાથી પાછો ફરી કુંવરજી પોતાને વતન જતો હતો તે શહેરથી ૭ કોસ દૂર આવેના સાણંદ ગામે આવી પહોચી (શહેરની) પાડોશમા થઇ પસાર થતો હતો, એટલામા અકસ્માત્ મુબારેઝ ઉલ્મુલ્કના સરકારી હાથીઓ કે જેને શહેરથી ત્રણ કોસ દૂર આવેલા મોજે ગિયાસપૂરની હદમા ચારો લઈ આવવા લઈ જવામા આવ્યા હતા, તેના મગદાઓના ઝડપી સવારોની એક ટુકડી કે જેને તેમની ભાષામા હોલ સવાર કહે છે ને જેઓ કૂચના અરસામા ચારે તરફ લુટફાટ કરે છે, તેની જોડે ભેટો થયો, અને તેઓ ત્રણ હાથીને પકડી લઇ ગયા આ બનાવની ખબર પડતા મુબારેઝ ઉલ્મુલ્કે જાતે તેમની પૂઠ

પકડવા લશ્કર તૈયાર કર્યું અને પોતાનાં માણસોની સલાહ લેવા સભા ભરી, અને છેવટે મહમદ અમીનબેગ દીવાન,અલાયાર બક્ષી, તોપખાનાના દરોગા ગુલામહુસેન, અને બીજા સરદારોને મોકલ્યા. તેઓ ઝટપટ નીકળી પડ્યા અને રાત પડતાં તો મહેમદાવાદ જઈ પહોંચ્યા. લગભગ મધરાતે મુબારેઝ ઉલ્મુલ્કને ખબર પડી કે હાથીઓને પકડી લીધા બાદ પોતાની પૂંઠ પકડવા આવશે એવી બ્હીકથી મરાઠાઓ ઉતાવળ અને ત્વરાથી બેવડી ઝડપે કૂચ કર્યા જાય છે (એકને બદલે બે મજલ કાપતા જાય છે), તેથી તેણે તેજ વખતે લેખકના પિતાને રવાના કર્યા, અને (સૂચવ્યું) કે પૃથ્વીપર કૃપા દર્શાવતા મહાન સૂર્યના ઉગતા પહેલાં લશ્કર પાસે પહોંચી જઇ મરાઠાઓના ચાલ્યા જવાની ખબર આપવી અને સમય અનુસાર જે કાંઇ કરવુ ઘટે તે કરવું. બીજે દીવસે લશ્કર પાછું ફરી આવતું રહ્યું. જવાનમર્દખાનના ન્હાના દીકરા જોરાવરખાનની સુન્નતની ક્રિયાનો ઉત્સવ તેમના ચાલુ રિવાજ મુજબ ઉજવવામા આવ્યો નહતો તેથી જ્યારે એક દીવસે મુબારેઝ ઉલ્મુલ્કની હાજરીમા તે બાબતનો કાંઇક બહાને ઈશારો કરવામાં આવ્યો ત્યારે (તે ઉપરથી) તેમને રાજી કરવા તથા તેમનું મન સંપાદન કરવા પોતેજ સુન્નતની ક્રિયાને લગતું જશન કરવાનું માથે લીધુ, અને તેજ દીવસે તેને સુન્નત કરાવી અને જખમ રૂઝાતા સુધી કિલ્લામાજ તેને પોતાની પાસે રાખ્યો, અને તેના કાકા સલાબત મહમદખાનને હવાલે રૂપીઆ સાતહજાર કરવામા આવ્યા કે જેથી તેમના રિવાજ મુજબ તેમાંથી તે બધી ક્રિયાઓ કર. અકસ્માત્ થોડા વખત બાદ સલાબત મહમદખાનને ત્યા પુત્રનો જન્મ થયો તેથી તેને એ જન્મની ખુશાલીની બક્ષીસ આપવા તથા બીજી રીતે હરખ દર્શાવવા રૂપીઆ પાંચહજાર આપ્યા, અને તેણે રીતસરની બક્ષીસ આપી ખુશી ખુર્રમીમા તે વાપર્યા.

શાહ વેપારી મુલ્લા મહમદઅલીની મદદથી સુરત બંદરની હકૂમત પર બહેરામખાનનું કાયમ થવું

આગલે વરસે શાહ વેપારી મહમદઅલીએ બહેરામખાનને કાઢી મૂક્યો હતો તથા તેની જગાએ નવી નિમણુકની સનદ ગમે તે બીજા કોઇને આપવામા આવે એવું નક્કી થયું હતું,એ વાત આગળ કહેવાઇ ગઇ છે. તે મુજબ બહેરામખાન બેગમ બાગમા રહેવા ગયો હતો અને પૃથ્વીપતિના

દરબારમા રહેતા વકીલોને નવી (નિમણુકની) સનદ મેળવવા લખી જણાવી તે સનદની (શાહ વેપારી) વાટ જોતો હતો. પરંતુ કહેવામાં આવ્યું છે કે ઇશ્વરેચ્છા હોય તો શત્રુ પણ એયનો કારણભૂત થઈ પડે છે.

આ બખેડો ઉભો કરવામાં શાહ વેપારીની મકસદ અટવામાં કિલ્લો ઉભો કરવાની હતી કારણ તેજ તેના મનનુ ધ્યેય થઇ પડયુ હતું, અને તેણે તે બાધવા માડ્યો. પરંતુ કિલ્લેદાર બેગલર બેગખાન અને તેગ બેગખાને તેને તેમ કરતા એમ જણાવી અટકાવ્યો કે જૂના કાળથી આવી પદ્ધતિ નથી, તેમજ આલા હુઝરતનો હુકમ છે કે પૂજ્ય પાદશાહની રજા સિવાય કોઇ પણ માણસ કોટ કે કિલ્લો બાધી શકે નહિ. તેમના તરફથી આવી વર્તણુક ચલાવવામા આવશે એવું શાહ વેપારીએ ધારેલુ નહિ, અને તેથી તેના મનને ખોટુ લાગ્યુ હવે હાકેમની (ખુશી) રજામદી સિવાય એ કામ આગળ ચલાવાય એમ નહતુ તેથી પોતે અહેરામખાન જોડે એવી શરતે વાટાઘાટ કરવા માંડી કે તેણે એ કિલ્લો બાધવાના કામમા અટકાવ કરવો નહિ. તેણે સ્વીકારરૂપી આગળી આખપર મૂકી (ખૂશીથી એ વાત સ્વીકારી). શાહ-વેપારીએ આ મતલબ બર આણવા માટે લગભગ એંશીહજાર રૂપીઆ વાપરી નાખી ટૂંક વખતમા એ ઓહ્દાના અધિકારની સનદ મેળવી; અને પોતે કરેલા કરારની શરત મુજબ દસ મહીનાની મુદત બાદ અહેરામખાન ફરી પાછો હાકેમના ઓહ્દાપર કાયમ થયો, અને નિશ્ચિંત મને શાહવેપારીએ અટવાના કિલ્લાનુ બાધકામ આગળ ચલાવવા માડ્યુ, અને તાપી નદીના કિનારે ઉપલાણે, બુરજ ગઢી સાથનો, એક મજબૂત કિલ્લો બાધી તેમા ઘણા બજારોના રસ્તા, શોભીતી ઇમારતો. અને ઉંચા મીરામહેલ (દીવાન ખાના) બનાવ્યા. તેને માટે કિલ્લેદાર, કોટવાળ, અને લશ્કર નીમી નાગની ફેણ જેવી તોપો બુરજોપર ગોઠવી. પોતે વિશેશે કરીને ત્યાંજ રહેતો. કારીગરો તથા બીજાઓ ત્યા આવી વસ્યા અને સુખી થયા, અને ટૂંક વખતમા એ (આબાદ જગાની) વસતી અદ્ભૂત વૈભવ ભોગવવા લાગી. શાહ વેપારીએ પોતાના વહાણમા આવતો માલ ત્યા ઉતારી લેવાનું નકી કર્યું અને તેથી કાયદેસર દાણ વગેરે (ની રકમ નકી કરવા) માટે મુતસદીના નોકરોને ત્યા જઈ યાદીઓ કરવી પડતી. આને લીધે દીન પ્રતિદીન સુરત બદરની શોભા ઓછી થતી ચાલી. લેખકના પિતાનો વિચાર ઇશ્વરના પવિત્ર ધામ (ઇશ્વિર તેની મોટાઈ તથા ઉચ્ચતા વધારે) મક્કા.ની હજ કરવાનો થઇ આવ્યો હતો તે હવે દૃઢ થયો. કાપડ બજારના અમીનના નાયબ તરીકે લેખકને નીમવા માટે તથા હજ કરવા જવાની રજા મેળવવા માટે પોતે

મકરંબઉલ્ હઝરત વઝ્‌ખાકાન બેદરૂઝખાન કે જેમની મારફત બાદશાહને અરજીઓ તથા વિનંતીઓ કરવામાં આવતી હતી તેને લખ્યું. તેણે પવિત્ર હજૂરશ્રીને તે બાબત, નિવેદન કરી નાયબના ઓદ્ધાપર લેખકને દાખલ કરવા માટે સૂબાના દીવાનપર તથા લેખકના પિતાને કોઈ જાતની અડચણ પડવા ન દેવી તે બાબતના સુરત બંદરના મુનસદ્દીપર ઉચ્ચ હુકમો મેળવી મોકલી દીધા. પરંતુ મુબારિઝ ઉલ્મુલ્કે આવતી સાલનો વાયદો કરી (જવાની) રજા આપી નહિ, અને આવા શુભઈરાદાને અમલમા મૂકતાં અટકાવ્યા. હિ. સ. ૧૧૪૨ મા મુબારિઝ ઉલ્મુલ્કે ઝંબીલખાન કે જે ત્રાસ ને જુલમ કરવામા હદની બહાર ગયો હતો, તથા જેની બદનામીનું પાત્ર ઉંચેથી નીચે પડયુ હતું (જે રૂસવા થઈ ગયો હતો) તેને ખસેડી તોપખાનાના દારોગા શેખ મુજાહેદને તેની જગાએ નીમ્યો અને તેના નાયબ તરીકે તેના એક પુત્ર હલીલુલ્લાને નીમ્યો. શહેર કોટવાળની જગા મહમદ અશરફની ફેરફારીમા જમાદાર શેખ મહમદ ફાઝલને આપવામા આવી. વરસાદની મોસમ પૂરી થતા અને ખેતરમાનો પાક લણાઈ તથા ઉંચકી લેવાયા બાદ, લશ્કર લઇ બહાર નીકળી પડવાનો લાયક સમય આવ્યો એટલે મુબારિઝ ઉલ્મુલ્ક બહાર પડી ગોલવાડ (?) ગોહેલવાડ તરફ ગયો. (ત્યા) શીહોરના જમીનદાર બહાદુરસિંગે રજુઆત કરી પેશકશ ભરી દીધી, અને થોડો રસ્તો તેની સાથે જઈ પછી રજા લીધી. દરેક જગાએથી પેશકશ ઉઘરાવતો મુબારિઝ ઉલ્મુલ્ક જૂનાગઢની પાડોશમાં માધુપુર ગામે આવી પહોચ્યો અને તેનાપર હલ્લો કર્યો. એ જગા ઘણી આબાદ હોવાથી ત્યાથી પુષ્કળ લૂંટ મળી. પેટલાદ પરગણાના હિસાબ કિતાબ બાબત આજ અરસામા મુબારિઝ ઉલ્મુલ્ક અને ફિદાઉદ્દીન કે જેને માથે એ (હિસાબકિતાબ)ની જુમ્મેદારી પૂર્વે હતી અને જે આ વખતે મોમિનખાન દીવાનના ગુજરવા બાદ ખુલ્દમકાન (ઔરંગઝેબ)ના સમયમા જે ખેતાબ (મોમિનખાનનો) તેના બાપને આપવામા આવ્યો હતો તેજ ખેતાબથી સન્માનિત થયો હતો, તેની વચ્ચે અણબનાવ ઉભો થયો અને તેને નોકરીપરથી બરતરફ કરવામાં આવ્યો. તે રસ્તામાથી જ જુદો પડી ગયો અને અમદાવાદ આવતો રહ્યો. મુબારિઝ ઉલ્મુલ્કનો હુકમ હતો કે તેણે શહેરમા રહેવું નહિ એટલે તે પાટનગર તરફ જવા ચાલી નીકળ્યો. ટૂંકામા મુબારિઝ ઉલ્મુલ્ક માધુપુરથી કચ્છના જમીનદાર પાસથી પેશકશ ઉઘરાવવા કચ્છ તરફ રવાના થયો. (એ) કચ્છ ગુજરાતની સરહદ અને ઠઠ્ઠાના સૂબાની વચમા આવેલું છે. ત્યાનો જમીનદાર ઘણા તાલુકા

તથા ગામોનો ધણી અને પુષ્કળ આમદાની (ઉપજ)વાળો છે. ભુજનો મજબુત કિલ્લો તોપ ને લડાયક સામગ્રીથી ભરેલો હતો. એ પ્રાંતના જમીનદારોનો તે અગ્રેસર હતો. કચ્છી ઘોડા જે આખી દુનીઆમા પ્રખ્યાત છે તે એ મુલકમા (પેદા) થાય છે. મુબારેઝ ઉલ્‌મુલ્કની મતલબની ખબર પડી જવાથી કચ્છના જમીનદારે તે પોતાના તાલુકામા પ્રવેશ કરે તે પૂર્વેજ તેની પાસે પોતાના વકીલો મોકલી દસ લાખ મહમુદી (સિક્કા) સુધી પેશકશ આપવાનુ કબુલ કર્યું કે જેથી તે જ્યાંથી આવ્યો હોય ત્યાં પાછો ફરે, પણ તેણે એ વાત સ્વીકારી નહિ. કેટલાએક જમીનદારો જેમને એક રીતે તેની જોડે અણબનાવ હતો અને જેઓ તેના બરોબરીઆ હોવાનો દાવો કરતા હતા તેઓએ મુબારેઝ ઉલ્‌મુ'કને લીલી વાડીઓ બતાવી (આશાઓ આપી) અને તેની પાસે પુષ્કળ પૈસો છે એમ જણાવી તેનુ કામ ચતુ ભાગી પાડયુ, અને કહ્યું કે થોડો રસ્તો આગળ કાપશો એટલે તમારા મનની મુરાદ બર આવશે. ત્યાના ખારથી ભરેલા બીયાબાન કે જેને ગુજરાતી ભાષામા રણ કહે છે તે રણનો વિસ્તાર પચીસ કોસ છે, ત્યા ન મળે પાણી કે ન મળે ચારો,એ (રણ) માણસોનો ભક્ષ કરે છે ને તેમના હોશકોશ ઉડાડી દે છે

> એ નહેસ ખીણ અને અપશુકનીઆ જગલનુ
> હરણ તે રાક્ષસ અને હોમા (શુભ શુકનવાળુ) પક્ષી તે ઘુવડ;
> તેની જમીન ગધક કરતા વધારે સુકી,
> તેની હવા નરક કરતા પણ હૃદયને વધારે બાળે તેવી

એ પ્રદેશમા રહેનાર તથા તેનાથી વાકેફગાર માણસોએ રસ્તાની મુશ્કેલી તથા અગવડો જાહેર કરી છતા પોતે લોભને વશ થએલો હોવાથી પોતાના નિશ્ચયમા અડગ રહ્યો

> જ્યારે સ્વાર્થ જોર કરે ત્યારે દુ ખ સુખ જેવું લાગે છે,
> બકરાના ટોળાથી ઉડતી ધૂળ વરૂને અંજન જેવી લાગે છે.

અને દરેક જાતની મુશ્કેલીઓ તે રહેલી સમજ્યો, કારણ દાનાઓએ કહ્યુ છે કે,

> રજ (દુ ખ ભોગવ્યા) વિના ન મળે ગજ (નાણુ).

પોતાની તૈયારી ને જરૂર જેટલા ખાધખોરાકી ને પાણી દરેક માણસે લઈ લીધા. નત્રે આમાયેશ માટે તો ભૂરા રંગનો ચદરવો ઉંચા ગોળ શોભાયમાન આકાશના ઘુમટપર એક છેડેથી બીજા છેડા સુધી

બાંધેલો જ હતો. એ રણ ઉતરી પાર જવાનો નિશ્ચય કરી અગાઉ તેણી તરફ કૂચ કરવા માટી આટલી તૈયારી ના ઘણાઓ તરમથી માર્યા ગયા. હવે જ્યાથી ભુજનગર તાલુકાના ગામ આવવા માંડ્યા ત્યાથી લશ્કરે તે ગામો પર છાપો મારી તેને લુંટી લઇ ભગાડી દીધા અને મોટની પાસે આવી છાવણી નાખી, અને (ચારે બાજુ) મોરચા બાંધી અનુભવી બહાદુરોને નીમી ત્યા તોપખાનુ ગોઠવી દીધુ બને પક્ષે ગત દીવસ તોપોનો મારો ચલાવી યુદ્ધની ભઠ્ઠીને ગરમ કરવા માટી જમીનદારે મનાહ કરવા માટે ઘણો વગવસીલો ચલાવ્યો, પરંતુ સામા પક્ષની માગણી પૂરી કરવી અશક્ય હોવાથી કાઇ ફાયદો થયો નહિ, તેથી ન છૂટકે તેણે પણ આમ-પાસને આજુબાજુના ગામો ઉજ્જડ કરી, ભગાવી મૂકી સહજ પણ દાણોપાણી કે ઘાસચારો રહેવા દીધા નહિ દરરોજ તેજ (ઝડપી) ઘોડે-સ્વારોની ટૂકડીઓને બહાર મોકલી દાણો ને ઘાસ (સામા પક્ષને) મળવાના રસ્તાઓ બંધ કરી દેવા માંડ્યા દાણો, ઘાસ, બળતણ અને છાવણીની બીજી જરૂરીઆતો કે જેને હિંદુસ્તાનની ભાષામા "ઘી" કહે છે તે મેળવવા માટે (છાવણીથી) બહુ દૂર જવુ પડતું હોવાથી મુબારેજ ઉલ્મુલ્કે તે કામ માટે એક મજબૂત ટૂકડી તૈયાર કરી જમીનદારના ઘોડેસ્વારોને તેમની હીલચાલની ઘણે ભાગે ખબર પડી જતી હોવાથી તેઓ ડુંગરી પ્રદેશના સાંકડા રસ્તાઓમા તેમની જોડે ઝપાઝપી કરતા વખતો વખત આ બાબતના સબંધે વાતચીત કરવાને બહાને જમીનદાર કપટ કરી (લુચ્ચાઇથી) કામ લબાવતો રહ્યો, અને એ પ્રમાણે લગભગ દોઢ મહીનો ચાલ્યો ગયો અને (પરિણામે) લશ્કરને દાણોપાણી ને ચારો ઘણા ઓછા મળવા માંડ્યા ને તેની પણ હદ આવી રહી અને દીન પ્રતિદીન સિપાઈઓ તથા જાનવરોની સ્થિતિ બગડતી ચાલી તોપ ખેંચનારા બળદો ને ખચ્ચરોની મોટી સખ્યા મોતના ખેતરમા ચરવા ચાલી ગઇ, એટલામા પૃથ્વીપતિની દરબારમા રહેતા વકીલોના પત્રોપરથી સૂબાના ઓદ્દામા ફેરફાર થવાના સમાચાર મળ્યા, તેથી ન છૂટકે પોતાનો ઘેરો ઉઠાવવો પડ્યો અને રાધનપોર તરફને રસ્તે કે જ્યા માર્ગમા રણ ઓછુ આવે છે તે રસ્તે પાછા ફરવાનુ ઢોલ વગાડ્યુ અને રાધનપોર આવી પહોચ્યો. જવાનમર્દખાનના જે સગા વહાલા ત્યા રહેતા હતા તેમની પાસે શોક દર્શાવવા તથા તેમને દિલાસો આપવા પોતે જાતે જઈ એ સગામાથી જે પાછળ રહેતા હતા તેમના મનની શાંતિ કરી પોતે અમદાવાદ આવ્યો. એજ સાલની સફરમાસની ઓગણીસમી તારીખે સૈયદ અકીલ-

ખાન કે જે ત્રણ હજારીની જાતી તથા હજાર સવારની મનસબ અને ગોધરાની ફોજદારી ભોગવતો હતો તે કુદરતી મોતે મરી ગયો. પવિત્ર ઝીલકદ માસની વીસમી તારીખે ઈશ્વરની જોડે ઐક્ય (યોગ) પ્રાપ્ત કરેલા (યોગી)ઓમાં શ્રેષ્ટ એવા શાહ અલી રઝા સરહિંદી ઇશ્વિર શરણને પામ્યા અને પોતાને રહેવાનું મકાન કે જે જહાંદારશાહની સલતનતના સમયમાં તેમને ઉતરવા માટે આપવામાં આવ્યું હતું તે મકાનના ચોકમાં તેમને દાટવામાં આવ્યા.

વ્હોરા કોમની મ્હોટી જમાતમાંથી કેટલાકનું જામે મસ્જિદમાં માર્યા જવું, અને તે જમાતનો શેખ અબ્દુલ્લા કે જે ત્રીસ વરસના એકાંત વાસ બાદ સભામાં હાજર રહેવા માટે બહાર નીકળ્યો હતો તેનું પકડાવું

ભુજનગરના ઘેરાને લીધે સિપાઇઓને બહુ મુશ્કેલીઓ વેઠવી પડી હતી તેથી અને વળી તેમના આગલા તથા ચાલુ પગારની રકમ ચઢી ગએલી હોવાથી તેમણે તે મળવા માટે સખત તકાઝો કરી રમખાણ ઉભું કર્યું. સિપાઈઓનો આ દગો શમાવી દેવા મુબારેઝ ઉલ્મુલ્કે, પ્રજા અને રૈયત પાસથી વેરો ઉઘરાવવાની તદબીર કે જે અત્યાર પહેલાં પણ વખતોવખત કારગત નીવડી હતી તે અમલમા મુકી એક રકમ નક્કી કરી. આ અણગમતા નવા કર તથા નાપસંદ રિવાજની શરૂઆતથીજ વ્હોરા કોમની મ્હોટી જમાત, કે જે સુની જમાતવાળી હતા, તેનાપર હિંદુઓપર નાખવામાં આવતી રકમનો ત્રીજો ભાગ, નાખવાનુ ઠેરવવામા આવેલું હતું, તે રકમ વસુલ કરવાને અમલદારો નીમાઇ ગયા. સુબાની બદલી થવાની ખબર ખરી હતી તે ઉપરથી, સાહસ કરી, આખી વ્હોરા કોમ ટોળે મળી, પોતાની દુઃખી સ્થિતિ બાબત તથા જે વેરો તેમણે આગળ વખતોવખત ભરી દીધો હતો તે વેરો (આ વખત) આપવાની અશક્તિ દર્શાવતી અરજી કરવા બાબતનું બહારથી ડોળ કરી, અંદરખાનેથી, તેની બદલીની વાત સાચી હોવાથી તથા ચાલુ અવ્યાજ કરતી હોવાથી મુબારેઝ ઉલ્મુલ્ક, પ્રજા બળવો કરી ઉઠશે.

અને ગર્વ તથા મગરૂરી ભરેલા બોલને સાચા ગણી અંતઃકરણમાં સ્થાન આપ્યુ હતુ અને જે વચનોને પત્થરમાં થતા કોતરકામની માફક પોતાના હૃદયમા કોતરી રાખ્યા હતા, તેમણે એ રોજને જોતાજ જે શેખી ફોજ આવી પહોચવાની આગાહી થઈ હતી તે આગાહી સાચી પડશે તે ભરોસે ચાનાકી વાપરી, બજારના રસ્તાપર આવેલી દુકાનોના છાપરાપર ચઢી જઇ તેના પર ઈંટ અને નળીઆનો મારો ચલાવવાનુ માહસ કરવા માંડયુ તેમને નસીહત આપવાને વિચારે અનાયારે પોતાના સાથીઓને હુકમ કર્યો કે તેમને પકડી બાંધી લેવા એ પ્રમાણે થોડાક પકડાયા ને જખમી થયા એટલેજ એ શેખી લશ્કર મદદે આવી પહોચવાની બીજાઓની આશા નષ્ટ થઇ ગઇ અને તેમણે પોતાના ચમત્કાર બતાવવાની શેખની વાતોને વિસ્મૃતીની અભરાઇપર ચઢાવી દઇ ન્હાસી જવાનો રસ્તો પકડયો

એક માત્ર શહેરી માણસ પાસથી લશ્કરી સિપાઇના શૌર્યની આશા ન રાખ આપનો ઉતારવો આભાશનો તારો કેમ બની શકે ?

અને જે મ્હોટી સખ્યા છાપરાઓપર, મસ્જિદના દરવાજાપર અને રસ્તાઓપર (એ શેખીલશ્કરના આવવાની) વાટ જોતી બેસી રહી હતી, તે પણ પેલા ન્હાસી છુટનારાઓ ભેગી ન્હાસી છૂટી (બ્હાર નીકળી ગઇ) અને શેખ જે મહેરાબ (કમાન) આગળ પોતાના ખાસ માણસો લઇ બેસી રહ્યો હતો તેની પાસે તો થોડાં (મુઠીભર) જ માણસો રહી ગયા એવામા અનાયારે એકદમ અને ત્વરાથી મસ્જિદના દરવાજાનો કબજો લઇ લેવાનો (ન્ક રને) હુકમ કર્યો અને શેખ તથા તેના સાથીઓને પકડી લેવા માણસને અંદર મોકલ્યા તે (અંદર રહી ગએલી) ટોળીએ અગમાવની ઢાલ માથાપર મૂકી સામે થવા રૂપ હાથ આગળ કર્યો તેમાથી કેટલાએક, એ એકાતવાસી શેખના આગમનને પ્રતાપે નાશના બોયરા (કબર)મા એકાંત વાસ ભોગવતા ગયા, અને બખીના ઘાયલ થયા મસ્જિદમા લોહીની નદી વહેવા માંડી તલવારના ઘાથી બચેનારાઓએ મ્હોઢામા ઘાસનુ તરણુ લઇ છુટકા મેળવ્યો અને તે કોમના કેટલાક માતબર અને મુખ્ય મુખ્ય માણસો જોડે શેખ પણ તક્દીરના પંજામાં કેદ પકડાયો અને એના ચમત્કાર અને એની શેખી (એનુ શેખપણુ) નષ્ટ થયા શેખની ન્હેસ વર્તણુકને લીધે એ કામને આપવાનો વેરો બેવડો થયો અને ટુંક વખતમા તે વસૂલ પણ થઈ ગયો

શાણો માણસ શા માટે એવુ કરે છે
કે જેથી હાથના કર્યા હૈયે વાગે ?

તે દીવસથી દાઝે મળી પોતાની સ્થિતિની દાદ ફરીઆદ ઝાહેર કરવાની ફરી કોઈની હિમત ચાલતી નથી. હિ. સ. ૧૧૪૩ ના પવિત્ર મોહરમ માસની ચૌદમી તારીખે આ બનાવ બન્યો. હુસેનઉદ્દીનની ફેરફારીમાં મુબારેઝ ઉલ્‌મુલ્કે અબ્દુલ અઝીઝખાનને શહેર કોટવાળ બનાવ્યો. ખિલાફત અને પૃથ્વીપતિના દરબારમાથી લેખકને સાતસોની જાત મનસબ, એકસો સવાર તથા હુસેન મહમદખાનના ખેતાબનું માન મળ્યુ.

વીરમગામના દેસાઈ ઉદેકરણનું માર્યા જવું, અભેસિંહની સામે લડવા મુબારેઝ ઉલ્‌મુલ્કનું બહાર પડવું, અને સલાબત મહમદખાને આ નાશવંત દુનીઆનો ત્યાગ કરવો

આ સાલના બનાવોમા વીરમગામના કારભારી ઉદેકરણ દેસાઇનું માર્યા જવુ એ છે. એ હકીકતની વીગત એ છે કે ત્યાના કસબાની દોલત મહમદ ટાંકનો અલી નામે ભાઈ હતો તેને ને એને કોઇ કારણને લીધે દુશ્મનાવટ થઇ હતી, તેથી તેણે લાગ જોઈ એક દહાડો રાતને વખતે જમૈયાનો ઘા કરી તેનુ ખૂન કર્યુ સલાબત મહમદખાન કે જે એ ગામના ફોજદારનો નાયબ હતો તેણે એ વાત પોતે શહેરમા હતો ત્યા સાભળી. તેથી મુબારેઝ ઉલ્‌મુલ્કની રજા લઈ કમબાતીઓને નસીહત આપવા તથા સજા કરવા સીપાઇઓને ભેગા કરવા સાબરમતીને પેલે કિનારે બાલરી ગામે આવી તંબુ મુકામ નાખ્યા પરંતુ ઇશ્વરે એવુ ધારેલુ તેથી બેજ દીવસ બાદ લગભગ એક પહોર દહાડો ઉગે તેને ડાગળીઉ (કોલેરા) થતાં જ તે એકાએક મરણ પામ્યો તેના મરણની ખબર મળતા પહેલા સંન્નેગવસાત મુબારેઝ ઉલ્‌મુલ્ક ઝાહેરમા વીરમગામ જવાનુ બહાનુ બતાવી, પરંતુ અહદખાનેથી મહારાજા કે ઝાલોર સુધી આવી પહોચ્યો હતો તેને અટકાવવા માટે તૈયારી કરવા તથા સરંજામ ભેગો કરવા, એકાએક, કાંઇ ખાસ કારણ વિના, એકનો (પડે) નવાર થઇ ભદ્રના બાગની જે બારી નદી પર પડે છે તે રસ્તે પોતાના ખાસ માણસોમાથી જે હાજર હતા તેમાથી થોડાકને સાથે લઇ સલાબત મહમદખાનના મુકામપર આવી પહોચ્યો, અને તેની હાલત નજરેનજર જોઇ આઝમ્ મોઆઝમ (ની દરગાહ) ના ઘુમટ પાસે આવી ઉતર્યો અને (એટલામા) તબુઓ, સામીયાના, અને

સિપાઈઓ એક પછી એક આવી પહોંચ્યા અને ત્યાં મુકામ નાખ્યો. સલાબત મહમદખાન જીવતો હતો કે મરી ગયો હતો તે નક્કી ન થઇ શકતું હોવાથી, મગજે લોહી ચઢી ગયુ હશે એવા ખ્યાલથી સાંજને વખતે તેને શહેરમા લઈ આવ્યા, પરંતુ કાંઈપણ ઉપાય કે ઇલાજ થઇ શકે એવી તેની હાલત રહી હતી નહિ અને એના મૃત્યુનો સમય આવી લાગેલો હોવાથી (દવાદારૂથી) કાઇ ફાયદો થયો નહિ. મુબારેઝ ઉલ્મુલ્કે થોડા દીવસ સિપાઈઓ, અસબાબ અને લડાઇના હથીઆર ભેગા કરવામા ગાળ્યા, એટલામાં ખબર આવી કે શહેરથી પચાસ કોસ દૂર આવેલા પાલણપોર સુધી મહારાજા આવી ગયો હતો, તેથી પોતે કૂચ કરી સાબરમતીને પેલે કિનારે ઉત્તરમા, શહેરથી બે કોસ દૂર આવેલા કાલી ગામ આગળ જોધપૂર જવાના રસ્તાની સામેજ છાવણી નાખી, તથા મહમદ અમીનબેગ અને અલાયાર બક્ષીને બધા મળી ચાર હજાર સવાર અને એટલાજ બંદૂકચી, પ્યાદા, આરબ અને બક્ષારીઓમાથી તથા બીજા પાચસો સવાર અને એકહજાર પાયદળ આપી,પોતાના છોકરા શાહનવાઝખાન પાસે મોકલ્યા અને શહેરને સાચવવા તથા બચાવવાનુ કામ તેમને સોપ્યુ, અને આશરે બેહજાર મણ સીસું, દારૂગોળો તથા તોપખાનાના બીજા જરૂરીઆત સામાન સાથે, લગભગ સાતસેં ન્હાની મ્હોટી તોપો,અને આશરે એકહજાર ન્હાની તોપો (Swivel, બળદ કે ઉંટપર લઈ જવાય તેવી) ને છાવણી ફરતી સાકળથી બાધી-જોડી દઈ,—લડાઈની ઇચ્છા રાખતો પોતે મહારાજાના આવવાની વાટ જોઇ બેઠો. આ વખતે એની જોડે વાતચીત કરવાની જેમને છૂટ હતી તેવા એના કેટલાએક શુભેચ્છકોએ સવાલ કર્યો કે, એક હાથપર હજૂરશ્રીને લખતાં રહેવું કે મને સૂબેદારીપરથી છૂટો કરો, હુ સૂબેદારીથી કંટાળી ગયો છુ, એવુ જાહેર કરતા રહેવું, અને બીજા હાથપર હવે જ્યારે તેમના તરફથી નીમાઈને સૂબો આવે છે ત્યારે તેની સામા થવા ને તેનો વિરોધ કરવા તૈયારી કરવી, એમા શુ આશય રહેલો છે? તેણે જવાબ આપ્યો કે જે હકીકત તમે કહી તે ખરી છે. લશ્કરના આગલા તથા ચાલુ પગારની રકમ ઘણી વધી ગઈ છે તે આપવાની તથા તેની જવાબદારી માથે લેવાની (મારામા) શક્તિ રહી નથી; વળી હજૂરશ્રીની પાસે રહેનારા રાજ્યસ્થંભોએ તેમની પવિત્ર જનાબમાં મારે માટે અયોગ્ય વેણો કહ્યા છે; તેમજ નવો નીમાએલો માણસ તથા તેના સાથીઓ વળી મુસલમાની ધર્મ પાળતા નથી. તેથી જો હું માર્યો જઇશ તો સિપાઇઓના તકાદ માથી છૂટીશ અને મને શહીદ (ધર્મ માટે પ્રાણ આપનાર)ના મ્હોટા દરજ્જાનું માન મળશે અને

જો પરિણામ એનાથી ઉલટું આવશે તો પણ થોડા ઘણા કાફરોને તો હું મારી નાંખી શકીશજ. વિજય મળવો કે નહિ એ ઈશ્વિરના હાથમાં હોવાથી કદાચ એવું બને કે મ્હારે હવે આ સૂબામાં વધારે રહેવાનું ન થાય, તો પણ કાંતો મરવું કે કાતો (મારવું) જીતવું, એ સિવાય બીજું કાંઇ થવું એ વાહીયાત (છે એમ) જાણી તમારે તે માનવું નહિ. કારણ આ બેમાંથી એક પરિણામ આણવા સિવાય મારો કોઇ પણ ત્રીજો મુદ્દો નથી. ગુલામ મોહીયુદ્દીનખાનના નાયબ તરીકે આ અરસામાં મીર ઈસ્માઇલ જૂનાગઢની ફોજદારીપર ગયો અને પોતાની જગા સંભાળી લીધી અને શેરખાન આવતો રહ્યો.

મહારાજા અભેસિંહની સૂબેદારી, સૂબા આગળ તેનું આવી પહોંચવું, નવા નીમાએલા તથા બરતરફ થએલા સૂબેદારો વચ્ચે લડાઈ તથા સલાહ (થવી), મુબારેઝ ઉલ્‌મુલ્કનું રવાના થવું, અબદુલ ગનીખાન તથા તાલેબ અલીખાનની દીવાની અને અબદુલ હુસેનખાનની નાયબગીરી

(કામ કરવાના) દિવ્ય પ્રદેશમા મહાલનાર હજૂરશ્રીના અંતઃકરણમા જે નિશ્ચય થયો હતો, અને જેને લીધે નાણાની ઘણી મ્હોટી રકમો મુબારેઝ ઉલમુલ્કને આપવામા આવી હતી, તે નિશ્ચય મુબારેઝ ઉલ્‌મુલ્કથી પાર પાડી શકાયો નહિ, અને જોરજુલમથી વેરા ઉઘરાવવાની, દંડ વસૂલ કરવાની, લોકો તથા રૈયતને પકડી કેદ કરવાની ફરીઆદો વારંવાર એ ઇનસાફી કચેરીમા આવતી હોવાથી, અને કોઇક બાબતમા તેની અને અમીરઉલ્‌-ઉમરા સમસામ ઉદ્દૌલત કે જેના જોરાવર હાથમા રાજ્યકારભારનું તંત્ર હતું તેની વચ્ચે અણબનાવ બનાને લીધે, તેમજ મુબારેઝ ઉલ્‌મુલ્કને જે દરમાયો મળતો હતો તે બંધ થઈ જવાથી તેની વારવાર અરજીઓ એવી મતલબની આવ્યા કરતી હતી કે તેને સૂબાના ઓદ્દા પરથી છૂટો કરવો, એ સઘળાને લીધે (તેના પ્રત્યે) પવિત્ર હજૂરશ્રીનું મન ફેરવાવી નાંખવામાં આવ્યું, અને જોધપુરના રાજા મહારાજ અભેસિંહ કે જેને અએનમાદ ઉદ્દૌલા જોડે દોસ્તી હતી તેને પોતાની સાથમા (પક્ષમાં) લઇ લેવા માટે

ખિલાફત અને પૃથ્વીપતિના દરબારમાથી ખાસ પોશાક, જવાહેર, તથા એક હાથી અને શાહી ખજાનામાથી અઢાર લાખ રૂપીઆ રસાલા (લશ્કર) ના ખર્ચ માટે આપી, સાથે રસાલો મોકલી, સન્માનિત કર્યો; તેમજ ન્હાની મ્હોટી મળી પચાસ તોપ, તેને લગતો સામાન, તથા નોકરો ને માણસો (તોપચીઓ, ગોલંદાજો), ઉચ્ચ મરકારથી મુકરર કરી, મુબારેઝ ઉલ્મુલ્કની ફેરબદલીમા તેને અમદાવાદ સૂબાના નાઝિમના ઓદ્ધાપર નીમી, જવાની રજા આપવામા આવી મહારાજાની જોડે જતા રસાલાના દીવાનની તથા સુરત બંદરના મુતસદ્દીની જગાએ બહેરામખાનની ફેરબદલીમા મુસ્તફીદ-ખાન કે જે વડા કાઝીના ઓદ્ધાપરથી બરતરફ થયો હતો તેને નીમવામા આવ્યો રસાલાની ફોજના બક્ષી તથા ખબરપત્રીનો ઓદ્ધો (તાલૂકો) તથા ખંભાત બંદરની મુતસદ્દીગીરી મોમિનખાન કે જે બરતરફ થઇ પાટનગરમા આવીને રહ્યો હતો તેને (કૃપાગહે) આપવામા આવ્યા, તથા વડોદરા, ડભોઈ ને ભરૂચની ફોજદારી સૈયદ ઉઝમત્ ઉલ્લાખાન બાગને આપવામા આવી અને એવો હુકમ કરવામા આવ્યો કે સદરહુ મહાલોની ઉપજ મહારાજા જોડે મોકલવામા આવેના રસાલાના ખરચ માટે આપતા રહેવુ મહેમૂદાબાદના જાગીરદાર મુખલેસખાનને જાગીરની વ્યવસ્થા કરવા માટે જવાની રજા મળી. સિપાઈઓ ભેગા કરવા તથા લશ્કર તૈયાર કરવા મહારાજા પોતાને વતન ગયો, અને લગભગ વીસહજાર સવારો, મારવાડી અને નાગોર રાજપૂતોની જાતમાથી, ભેળા કરી પોતાના ભાઈ રાજા બખ્તસિંહની જોડે આણી તરફ આવવા નીકળ્યો, અને મજલ કાપતો ને કૂચ કરતો પાલણપોરની પાદોશમા આવી પહોચ્યો ત્યાના ફોજદાર કરીમદાદખાને તેને આવકાર આપ્યો અને પોતે તેની સાથે થઈ ગયો. પોતાને દાખલ થતા અટકાવવા તથા પોતાની સાથે યુદ્ધમા ઉતરવાને ઇરાદે મુબારેઝ ઉલ્મુલ્કના બહાર પડવાના સમાચાર સાભળી મહારાજાએ છુપી રીતે સરદાર મહમદ ગવરની જે શહેરમા રહેતો હતો તેનાપર પોતાના નાયબ તરીકેની (તેની નિમણુક કરવાની) સનદ તથા રૂપીઆ વીસહજારની હુંડી મોકલી, લખી જણાવ્યું કે જો બની શકે તો શહેરનો કબજો લઇ લેવો. તેણે ગુજરાતીઓની એક ટૂકડી ભેગી કરી અને યોગ્ય પ્રસંગ ને તક મળ-વાની રાહ જોતો બેઠો. હવે શાહનવાજખાન, મહમદઅમીન બેગ તથા અલાયારે ફોજ તૈયાર રાખી, શહેરનો બચાવ કરતા કોટના દરવાજા ઈંટથી ચણી લીધા હતા, અને કોટના બુરજ ને દીવાલો તે કામના અનુભવી માણસોના હાથમા સોંપી દીધા હતા, તેઓ કિલ્લાના બચાવના સાધનો

સાથે રાત ને દીવસ સાવચેતી ને હુશીઆરી વાપરી એક ક્ષણ પણ ગાફેલ કે બેદરકાર રહેતા ન હતા, તેથી સરદાર મહમદખાનને પોતાને કરવાના કાર્ય માટે સાહસ કરવાનો પ્રસંગ મળ્યો નહી. ટૂંકામા જ્યારે શહેરથી ચાલીસ કોસ દૂર આવેલા સિદ્ધપોર ગામે મહારાજા આવી પહોંચ્યા ત્યારે જવાનમર્દખાન અને સફદરખાન કે જેઓ પોતાના કાકા સલાબતમહમદખાન અને મુબારેઝ ઉલ્મુલ્ક વચ્ચેના સારા સંબંધને લીધે રાધણપોરમા એક બાજુએ બેસી રહ્યા હતા તેમણે મહારાજાના બળની હકીકત સાભળી કૃતજ્ઞતાને અકૃતજ્ઞતામાં બદલી નાખી, અને સમય સમજી જઇ ખૂણે બેસી રહેવું અને તેની સાથે વિરોધ કેળવવો તેના કરતા એ નવા નીમાએલા સુબા સાથે દોસ્તી કરી વર્તવું વધારે પસંદ કર્યું અને તેને આવકાર આપવાના ઇરાદાથી થોડા માણસો ભેગા કરી તેઓ મહારાજાને મળી ગયા. વળી લડાયક સિપાઇનો ધંધો કરતા ઘણા ગુજરાતીઓ તથા કસ્બાતીઓ પણ ઉમેદવારી કરી તે (ટૂકડી) મા શામેલ થઈ ગયા. આગળના દીવાન મોમિનખાનનો છોકરો મહમદ બાકરખાન પોતાના કાકા અબદુલગનીખાનની રજા લીધા સિવાય પોતાના ત્રણ ચાર ગોઠીયાઓને લઈ કોઇને ખબર આપ્યા સિવાય શહેર બહાર નીકળી આવી મોમિનખાન કે જે મહારાજાની સાથમા હતો તેની પાસે આવી પહોચ્યો. કૂચપર કૂચ કરી મહારાજાએ શહેરથી પાચ કોસ દૂર આવેલા અડાલજ ગામે આવી છાવણી નાખી. બીજે દીવસે સાબરમતીને કિનારે અને (શહેરથી) એક કોસ દૂર આવેલા કોચીર ગામ પાસે આવી દીવસ આથમતા મુબારેઝ ઉલ્મુલ્કની છાવણીની બાજુ તરફ મોરચાઓ ઉભા કરી ત્યા મુકામ કર્યો. મુબારેઝ ઉલ્મુલ્કને તે ખબર મળતા તેણે આઘે ગોળા નાખે એવી કેટલીક તોપો સાથે એક ટૂકડી નક્કી કરી કે જેનું કામ નદીપાર ઉતરી મહમદ અમીનખાનનો બાગ કે જે મહારાજાની છાવણીની સામે તથા એ છાવણીપર નજર પડે એવી ઉચી જગાએ આવેલો હતો, ત્યા જઈ ત્યાથી તોપનો મારો ચલાવવો, એ હતું. વળી રાત્રે પણ ત્યાજ રોકાઇ ચોકી કરવાનુ (તેને સોપવામા આવ્યુ) હતું. કેટલીએક તોપોનો મારો સામે આવેલી છાવણીપર અસરકારક નીવડયો, એટલામા દીવસ પૂરો થયો.

જમશેદ જેવા પાયાવાળો સૂર્ય આથમ્યો,
અને એકાએક પૃથ્વીના પોશાક (રાત્રે) અંધકારમય કરી નાખ્યો.
બંને લશ્કર લડાઈના (એ) વિચારમા હતા
કે કાલે કોનું નસીબ તેને યારી આપશે.

ગનીના અધાગમા બને પક્ષ તરફથી ચોકીદારો બહાર આવી સાવ ચેતી અને હુશીઆરી બતાવવા લાગ્યા નવા નીમાએના અને બરતરફ થએના બને સૂબાઓએ સવાર પડે કેવી રીતે લડાઈ કરવી તેનો વિચાર કરવા પોતાના વિશ્વાસુ સાથીઓ, સરદારો અને મુખ્ય મુખ્ય અમલદારોની સભા મેળવી આખી રાતનો ઉજાગરો કર્યો બીજે દીવસે જ્યારે ઉગમણી દિશાના સુલતાને આથમણી તરફ કૂચ કરવા માટે પોતાની સોનેરી પડઘમ વગાડી પ્રભાત થઈ ત્યારે અશ્વપર સવારી કરી ત્યારે મુબારેઝ ઉલ્મુલ્ક લડવાને માટે તૈયાર થઈ સામી બાજુવાળા લશ્કર ગોઠવી આવી પહોચે તેની વાટ જોવા માંડી આગની રાતે થએલી મસલત મુજબ એ જગાએ ઉભા રહી લડાઇ લડવામા તથા લશ્કર ગોઠવવામા મહારાજાએ લાભ જોયો નહિ અને તેથી ગુજરાતનામીઓના બનાવેના રસ્તા મુજબ પોતે જે રસ્તે આવ્યો હતો તે રસ્તે પાછો ફર્યો અને બે ત્રણ કોસ ઉપર ચડયો અને શહેરની પશ્ચિમે જે જગાએ પહેલા આઝમ મોઆઝમની દરગાહના ઘૂમટની બાજુમા મુબારેઝ ઉલ્મુલ્ક મુકામ નાખી પડ્યો હતો તે જગાએ દીવસ પૂરો થતા આવી પહોચ્યો અને ત્યા ડેરા ઠોક્યા સાબરમતી નદીનો પેલી તરફનો કિનારો કે જેની જમીન ઉંચાણમા આવેલી છે ત્યા આવેલા પરાઓના ઘરની દીવાલો અને જ્યા શહેર કોટની દીવાલ અને નદીના પાણી વચ્ચે થોડુંજ છેટુ છે અને જ્યાથી તોપના ગોળા ત્યા પહોચી શકે છે, તે (દીવાલો) નુ રક્ષણ લઈ કોટની અંદરના કિલ્લાની સામે તથા નદી તરફ આવેલા કોટની દીવાલ સામેના પગના દરવાજા તથા નદીપાર ઉતરી ત્યા જવાના ઘાટને મજબૂત (કિલ્લેબંદ) બનાવી મોરચા બાંધવાનુ કામ, તે કામના અનુભવીઓને મારવાડી પટાવતોને, તથા જવાનમર્દખાન અને સફદરખાન બાબીને સોપવામા આવ્યુ, અને તેજ દીવસ પૂરો થતા સુધીમા તો થોડી તોપો ભદ્રના કિલ્લાપર છોડવામા પણ આવી બીજી એક ટૂકડી શહેરની દક્ષિણ બાજુએથી નદીપાર સોમની હઝરત શાહ ભીખન (ઈશ્વર એમની કબર પવિત્ર રાખો) ની દરગાહની જોડાજોડ તથા બહેરામપુર અને નયનપૂરની ગઢી કે જેમા ફોજદાર રહેતો હતો ત્યા આવેલા પગઓનો કબજો લેવા તથા (શહેરને) ઘેરો ઘાલવાના વિચારથી ત્યા મોરચા ઉભા કરવા માટે નીમવામા આવી તે દીવસનો બાકી રહેલો ભાગ તથા આખી રાત મોરચાઓની વ્યવસ્થા કરવા તથા તેને મજબૂત બનાવવા તથા તોપોનો મારો ચલાવવામા બન્ને પક્ષે વીતાડ્યા છેક સાંજ પડની વખતે મુબારેઝ ઉલ્મુલ્કને આ બાબતની ખાત્રીની ખબર મળી પણ દીવસ ઉગ્યો

નહોતો તેથી તેજ જગાએ મુકામ કાયમ રાખી સાવચેતી અને દૂરઅદિશી વાપરી લડાઈના સરસામાન, થોડી ન્હાની તોપ અને દૂર ગોળા ફેંકે એવી તોપ સાથે એક ટુકડીને પોતાની છાવણીની લગોલગજ આવેલા કાલીના કિલ્લાનો બચાવ કરવા, મોકલી તથા દૂર ગોળા ફેંકે એવી તોપોના તોપચીઓને શાહીબાગની લગોલગ આવેલી મશેક મકસૂદ ગુજરાતીની મસ્જિદ કે જે **મીયા ખાનચિસ્તીને** નામે મશહૂર છે* તેની અગાશીપર મોકલ્યા. બીજે દીવસે

પ્રભાતને વખતે જ્યારે અગ્નિમય સૂર્યે
ગતના ચહેરાપરનો અંધકારમય બુરખો બાળી નાખ્યો,

ત્યારે કૂચ કરી દરીઆખાન ગુજરાતીના ગુબજની પાસેનુ સપાટ મેદાન કે જે બાગની સામે આવેલુ છે ત્યા મુકામ નાખ્યો અને થોડી વધારાની તોપો, થોડો દારૂગોળો તથા બીજો થોડો સરસામાન, સવાર તથા પ્યાદાની એક ટુકડી સાથે શહેરમા મોકલ્યા, અને પોતે તે દીવસ ત્યાજ ગાળ્યો. તે આખો દીવસ શહેરના રક્ષણ કરતા કોટ ઉપર તોપોના માગ રૂપી જંગ ચાલુ રહ્યો. આનો લાભ લઈ મહારાજાના માણસોએ પરાઓના દરવાજા તથા રસ્તા છેટથી ચણી લીધા, અને ઉંડી ખાઇઓ ખોદી નિગતે (આ) બચાવના બાધકામોની પાછળ રહી સાધારણ અને દૂર ગોળા ફેંકતી તોપો વડે લડાઈ લડવા મડયા હવે તે બાજૂએ જમીન ઉંચી હતી તેથી તે (સાધારણ અને દૂર ગોળા ફેંકતી) તોપોના ગોળા આ બાજૂ અને ખાસ કરીને ભદ્ર (આર્ક) ના કિનારા પર પડી અમરકારક નીવડતા અને આ બાજૂથી ફેંકાતા ઘણાખરા ગોળા ધૂળની ટેકરીઓ પર પડતા. બીજે દીવસે એટલે બીજા રબી મહીનાની આઠમી તારીખે કે જ્યારે પરોઢની શ્વેતતા રાત્રીના અંધકારરૂપી ગર્ત (ખાડા) માથી ક્ષિતિજના કિનારાપર પડી ત્યારે

ગગનના આ શ્વેત અશ્વપર બેસી તે બહાર આવ્યો,
અને ચળકતી તલવાર તેના મ્યાનમાથી બહાર કાઢી.

દીવસ ઉગવા બાદ આશરે બે ત્રણ કલાક થયે મુબરેઝઉલ્મુલ્ક બહાર પડી લડાઇ કરવા તથા સામે આવેલા મોરચા તોડી પાડવાને ઈરાદે ઘોડેસ્વાર થઈ શહેરના કોટ તરફ પીર ફેરની સાબરમતીની રેતીમા ઘોડો દોડાવ્યો, અને બોલ્યો કે

આપણે હંમેશ કે (આ) ફરતુ આકાશ
પૃથ્વીના નીચાણભાગથી સેના સાથ ને સૂર્યના ઉગવા સુધી લઈ જાય છે,

---

* હાલ્નુ તેને તે મસ્જિદ પાસે દાટવામા આવેલો છે.

અથવા તો આ અસ્થિર આકાશનું ચક્ર
આ યુદ્ધમા કોનો નાશ કરે છે.
યુદ્ધ લડાઇ ચાલતી વખતે આપણે જોઇએ કે
કોણ મીણ જેવો થઇ જાય છે ને કોણ પત્થર જેવો રહે છે.

એ ત્રણ વખત તોપખાનાનો માર સામેના મોરચાપર ચલાવી પોતે છાપો માર્યો, અને ચમકાતી વીજળી અને તોફાની વંટોળીઆની ત્વરાથી નદી ઉતરી ગયો. ઇસ્લામી ધર્મના બહાદુર સિપાઇઓ (ગાઝીયો)એ કાફરો લોકોના એ યુદ્ધને જિહાદ (ધર્મયુદ્ધ) માની લઇ તે યુદ્ધમા માર્યા જવું એટલે શહીદની પદ્દવી તથા ઉંચું પદ મેળવવા બરાબર ગણી શૌર્ય ભરેલા આક્રમણ અને વીરતા ભરેલા હુમલા કર્યા. (તેમની) સામેના મેદાનમા ઘોડાપર બેસી હુમલો કરવા જેટલી જગા નહતી તેથી પગપાળા પાયદળે મર્દાનગીરૂપી સાહસ તથા દિલાવરી પૂર્ણ બહાદૂરીનો પગ, ટેકરીઓ ઉપર ચઢી જવા માટે તથા બચાવના બાધકામો તોડી પાડવા માટે, લબાવવાની હિંમત બતાવી, દોડવા માડયું. વિરોધી પક્ષ તરફનો, દીવાલોની પાછળથી તથા છાવણીની પાછળથી થતો લાબા પલ્લાની તોપનો મારો નરમો નીવડવાથી, બદૂકની ગોળીઓ આનશના કરા માફક વરસવા માડી, જેનું આવી બન્યું હતું તે મોતને શરણ થયા અને કેટલાએક ઘાયલ થયા. છેવટે, એ ચરવીર લડવૈયાઓ, ખાનપુરને દરવાજે, કે જેને બહુ મજબૂત બનાવવામા આવ્યો હતો અને જે નદી કિનારે આવેલો હતો, અને નદીમા રેલ આવેલી હતી, તે વખતે ત્યાની જમીન ખોદાઇ ગઈ હતી, તેમા નાળા પડી ગયા હતા તથા કાદવમા માણસો અને જાનવરોની આવજાવને લીધે જમીન પણ ખાડાખૈયાનાળી ને સખત તેમજ ઉંચીનીચી થઇ ગઇ હતી, ત્યા પડતા આખડતા જઇ પહોચ્યા અને પોતાની બાજૂના બળથી તે દરવાજો તોડી ખોલી નાખ્યો. અજાણ્યા અને આડફેટે રસ્તેથી ઘણા સિપાઇઓ કોટને શરીફના મજબૂત દોરડાને પકડી ઉપર ચઢી આવ્યા, મારવાડી અને ગુજરાતીઓ પણ તેમની સામે ટકી રહી તેમને મારી હઠાવવા આગળ આવ્યા, અને બને બાજૂના શૂરવીર લડવૈયાઓએ પોતાના લડાઈને યુદ્ધ, ભાલા ને તલવારને બદલે ટૂકા હથીઆરોથી કરવા માડયા, અને એક બીજાને પકડી, નીચે નાખી, હાથ ને ગરદન, મુક્કી ને કપાળનો ઉપયોગ કરી પત્થરને પણ ચીરી નાખે એવા કાતિલ ખંજરોથી એકબીજાના પડખા ચીરવા માડયા. આ ઝપાઝપીમા કેટલાક જાણીતા પટાવતો લોહીમા રોળાઇ નાશના બિછાનામા સૂતા. મરતા બચ્યા તેમનામા (દુશ્મન) સામે ટકાવ

કરવા જેટલી શક્તિ રહી નહિ તેથી તેઓ તોપો અને મરણ પામેલાઓનાં શબ એમનાં એમ રહેવા દઇ મહારાજા પાસે જઈ પહોંચ્યા.

ગુજરાતી અને મારવાડી સિપાઈઓ
તે ભયાનક જગાએથી ન્હાસી ગયા.

જાણે એ લશ્કરને ચ્હોંટી ગયો હોય તેવી રીતે મુબારિઝ ઉલ્મુલ્ક તેની પાછળ આવતો હતો. તેણે એ તોપો કબજે કરી લઈ કિલ્લા (અર્ક) માં મોકલી દીધી. આ લડાઈ કે જે ખરી રીતે એક કિલ્લો સર કરવાની લડાઇ કરતાં ઓછી નહતી તેમાં ઘણા બહાદુર અને જાણીતા શૂરવીર મુસલમાનો શહીદ થવાનું માન પામ્યા અને ઘણાઓ જખ્મી પણ થયા. જો કે બાદીજ કે જે પરાઓની વસ્તી અને સામા પક્ષના મોરચાઓની પાટોશમાં નહતું તે રસ્તે, તોપખાનાનો રસાલો તથા લશ્કરી સરંજામ સાથે લઈ સ્હેલાઈથી જઇ શકાત, અને પરાઓની વસ્તીને ડાબે હાથે છોડી, ગેલી તરફ કે જ્યાં વિસ્તૃત મેદાન આવેલું છે ત્યા, લડાઇનું સ્થાન બનાવી શકાત, અને તેમ થયું હોત તો આ બધી મહેનત, માણસની હાણ અને વેરણખેરણ બચી જતઃ મુબારિઝ ઉલ્મુલ્કને પણ એ રસ્તાની માહિતી હતી, અને એના હિતચિંતકોએ પણ છાપો મારતી વખતે એને એ વિશે ઝાહેર પણ કર્યું હતું છતા પણ વિધિએ એવું નિર્માણ કરેલુંજ તેથી તેણે જવાબ આપ્યો કે, ભદ્રના કિલ્લા (અર્ક)મા આવેલા રણવાસપર તોપના ગોળા નાખવા તે મારું સ્વમાન મને કરવા દે નહિ. ટૂંકામાં પરાંની વસ્તીના બજારો તથા ગલીઓમા થઈને લશ્કરને જવાનું હોવાથી, તેનાં બંદોબસ્ત ને વ્યવસ્થા તૂટી ગયા હતા, અને બક્ષારીઓ અને બદમાશોએ, લોકોના ઘર કે જે તે વખતે આબાદ હતા અને જેમને કદી પણ એવો ખ્યાલ આવેલો નહિ કે તેમની તરફ આવો બનાવ બનશે, તેને લૂંટવા હાથ લંબાવ્યો અને જેને જે મળ્યુ તે લઈ પોતાને રસ્તે પડી ગયા. નદીની પેલી બાજુની વસ્તી કે જે શહેરની (વસ્તી) જેટલીજ આબાદ હતી અને જે હામેદખાનના બંડ વખતે મરાઠાઓના હુમલાથી તારાજ થઇ ગઈ હતી, તે આ તારીખ પછી, એટલે બધે દરવાજે દીવો દેવના વગરના ઉજ્જડ વેરાન જેવી થઇ ગઈ કે (જેને લીધે) હમણા તે આબાદીના ચિહ્ન કે નિશાન સરખાં પણ મળી આવતા નથી. ટૂંકામા મુબારિઝ ઉલ્મુલ્ક કે જેણે પરાંઓ તરફ પીઠ રાખી હતી તે બહાર મેદાનમાં આવ્યો અને પોતાનું લશ્કર ગોઠવી ઉભો. મહારાજા પણ પોતાના સવારો કે જેઓ મ્હોટે ભાગે અચૂક નિશાનથી બંદૂક ફોડનારા હતા તેમને લઇ લડવા બહાર પડ્યો.

અગ્નિરૂપી મહાસાગરમા મોર્જા આવવા માડયા
એક મોજુ બીજા મોજાને અથડાતું હતું
બે લશ્કરરૂપી દરીઓ ઉકળવા માડ્યો,
અને લડાયક મગરોએ ગડો પાડવા માડી

અને યુદ્ધ તથા લડાઇનો અગ્નિ, પહેલો તો ગડગડાટ કરતી તોપો અને આતશ વરસાવતા પ્રજ્વલિત બાણોના ચમચમાટથી, મળગાવવામા આવ્યો અને જેમનુ આની બન્યુ હતુ તેમના પ્રાણરૂપી ખળાનમા વીજળી પડે તેમ તે અગ્નિ પડ્યો પછી દૂર ગોળા ફેકતી તોપોના મારાથી કામ ન સરતુ હોવાથી બધા મારવાડીઓએ મળી એકસપ્પા ઉત્સાહથી બદૂક ચલાવવા માડી ઇસ્લામના ધર્મવીરોએ પણ બહાદુરીના ઘોડા દૂડાવી તેમની જોડે લડવા માડ્યુ

ઘોડાઓના હણહણાટ અને સિપાઈઓથી ઉડતી ધૂળથી
હવા પણ હમરીના પ્લેગ જેવી કાળી (અધારી) થઇ ગઇ
એ ધૂળમા સૂર્ય પણ એટલો બધો ઢકાઈ ગયો
કે આકાશને સેંકડો બત્તીઓ લઇ તેને શોધવો પડ્યો
એમ કહ્યું કે જાણે કયામતનો દીવસ આવેલો લાગે છે,
ને જાણે સગાઈન ફિરસ્તો તે દીવસનુ રણશિગડ ફૂકે છે

સુબારેઝ ઉસ્મુક્ના ઘણાખરા બદૂકચીઓ અને તોપચીઓ પરામા વેરણખેરણ થઇ ગએલા હોવાથી, તેમાના કેટલાએક હાજર હતા નહિ, (જૂના) ગાઝીઓ (મજબીઆ સૈનિકો)એ રણક્ષેત્રને જાફતની મિજલસ સમજી, તોપના ગોળા અને બદૂકની ગોળીઓને તે મિજલસનો મુખવાસ ગણી, પોતાની સામેના (શત્રુઓ) પર કમાનમાથી તીર છોડવા માડયા અને બને બાજુના ઘણા માણસ મુઆ અને જખમી થયા બને પક્ષના જાણીતા અને નામાકિત લડવૈયાઓએ પરસ્પર હુમલા કરી એક બીજા જોડે કુસ્તી કરવા માડી (હાથોહાથ આવી ગયા) મહારાજા અને તેનો ભાઈ હિંદુસ્તાનના સેનાપતિ ને સરદારના રિવાજ મુજબ હાથીપર બેઠા હશે, એ ખ્યાલમા સુબારેઝ ઉસ્મુક રહ્યો હતો, અને તે એ વાતથી અજાણ હતો કે તેઓ આ લડાઇની વખતે સાવચેતી વાપરી, સાવધ રહી, પોતે ઓળખાઈ ન આવે તથા ઝાહેર ન થઇ જાય, તેટલા માટે બીજા બધા રાજપુતો જેવોજ પોશાક પહેરી ઘોડેસ્વાર થયા હતા, અને તેથી તેણે આઘેથી હાથીઓને જોયા, એટલે શત્રુઓ ઘણી ભીડમાં સપડાયા હતા તેનો વિચાર ન કરતા પોતે મારતે ઘોડે અને વીજળી ને વાયુને વેગે આવી તેના પર હુમલો કર્યો,

અને પહેલેજ ઝપાટે (લશ્કરની) હાર્ગેને અસ્તવ્યસ્ત કરી નાખી, હાથીઓ પાસે પહોચી જઇ, તેમને કબજે કરી લીધા. પણ જ્યારે હાથીપર (તે) સવારે પોતે જોયા નહિ ત્યારે બે ત્રણ તીરના કામઠા કે જે અંબાડીમાં (પડેલા) પોતે જોયા તેને યાદગીરી તરીકે ઉપાડી લઇ હાથીને જવા દીધા. અને કોઈ બીજો શિકાર પકડવા તથા તેને તલવાર મારવા તરફ લક્ષ દોડાવ્યું. મારવાડીઓએ પણ પોતાના આખા સમૂહને એક રોળું બનાવી હુમલા કરવા માંડયા, અને પોતાના શૌર્ય ને બહાદુરી બતાવ્યા. હીમતથી ટકાવનો પાયો મજબૂત કરી મુસલમાનોએ પણ યશ અને કીર્તિ મળે એવા પરાક્રમો એવી રીતે કરી બતાવ્યા કે જેથી લોહીતરસ્યા મંગળના ગ્રહે પણ પાચમે આસમાને આશ્ચર્યની આગળી દાંત વચ્ચે કરડી, અને વારંવાર શત્રુઓના હુમલા એટલા બધા પાછા વાળ્યા કે અદષ્ટ પડદામાથી "કેટલીએક ન્હાની ટૂકડીઓએ કેટલીએક મ્હોટી ટૂકડીઓને ખુદાના હુકમથી હરાવી છે," એ કોરાનની પવિત્ર આયતનુ સત્ય પ્રકાશમા આવ્યુ, અને ફતેહ ને વિજયનો વાયુ ઈસ્લામના વાવટાપર ફરકવા માંડયો. તેમની સામે ટકી રહેવા જેટલી તાકાત મારવાડીઓમા રહી ન હોવાથી તેઓ પાછા હઠયા, અને રણક્ષેત્ર પોતાના હરીફને સોંપી દીધુ.

બંને તરફ પ્રયાસ તો હદ બહારના થયા,
અને આખરે હિંદુઓની હાર થઇ

મુબારેઝ ઉલ્મુલ્કે ઘોડાઓને ફેરવવાના બે ત્રણ મેદાન (બે ત્રણ ગાઉ) સુધી એ લોકોને આગળ દોડાવી નસાડયા. એ ઝપાઝપીમા સૈયદ કાયમ પોતાના છોકરા, થોડા સગા ને સાથીઓ સાથે, અને તેનીજ રીતે તરનીખાન અફઘાન અને જમાદારોમાથી થોડાએ શહાદતની પદવી પામ્યા (માર્યા ગયા). બીજા ઘણાએ કારી જખમોરૂપ કીર્ત્તિ સંપાદન કરી તેજવંત સ્હેરે પ્રકાશમાન થયા. સૈયદ જમાલુદ્દીન અલીખાન, અને તેનો ભાઈ સૈયદ આબેદ અલીખાન એક હાથીના હોદ્દામા સાથે બેઠા હતા, તેમાથી સૈયદ આબેદ અલીખાનને બદૂકની એક ગોળી વાગવાથી તેણે શહાદત (મરણ)ની ગોળી પાધી. અને તેથી સૈયદ જમાલુદ્દીન અલીખાને હાથી પરજ પોતાના ભાઇને, પોતાના સોબતીઓમાના કેટલાક મુએલા તથા ઘવાયલાઓની સાથે શહેર તરફ રવાના કર્યો અને પોતે અગ્ગ્ની ઘોડાપર સવાર થયો. એ રીતે સૈયદ કાયમ અને તરનીખાનને લડાઈના મેદાનમાંથી ઉપાડયા, અને એક જયે થઈ તેમણે શહેર તરફ ચાલવા માંડયુ. કેટલાએક બેદિલ માલુમોને એ (મુએલા માલુમોના) શબોની જોડે જોડે જવામાં

પોતાને જીવના રહેવાનું સાધન જણાયાથી એ ભયાનક ખીણ કે જે " તે દીવસે માણસ પોતાના ભાઈથી ન્હાશી જશે," એવા ભયંકર દેખાવના નમૂનારૂપ હતી તેમાથી તેમ કરી બહાર આવતા રહ્યા તેમની આવી વર્ત્તણુકથી મુસલમાની લશ્કરની સખ્યા બેહદ કમી થઇ, અને તેથી અકલથી આધા કેટલાએક માણસોએ એ વખતે ડહાપણ ટોળી પોતાના પક્ષમા દેખાતા માણસોની સખ્યા ઝાહેર રીતે કમી અને શત્રુની ઘણી, જોતા, એ ખૂનખાર લડાઈના ક્ષેત્ર અને મારામારીના મેદાનમાથી મુબારેઝ ઉલ્મુલ્ક જીવતો બહાર આવી શકે એ બુદ્ધિથી વિચારતા શકયવાન હોવાનો સભવ ન ગણી, તેને માર્યો ગએલો અને મુએલો સમજી તેઓ પણ શહેર તરફ જવા નીકળ્યા આ બનાવ બનવાને લીધે તથા ટૂકી દષ્ટિવાળાઓએ ફેલાવેલી બેવકૂફ વાતોને લીધે એ પાયા વગરની અફવા, કે જે ખોટા સભવ અને બ્હીકણ માણસોના વહેમી મગજના ખ્યાલનુ પરિણામ હતુ તે, દીવસના લગભગ ત્રણ પહોર વીત્યા બાદ શહેરમા પસરવા માડી મકમદ અમીનબેગ અને અલાયાર કે જેમને શહેર સાચવવા નીમવામા આવ્યા હતા તેમણે લૂણહલાલ કરવાને જાન (આપવો પડે તો તે) આપવાનો નિશ્ચય કરી, પોતાની પાસે જેટલુ લશ્કર હતુ તેટલુ લઇ વગર વિલબે અને ઢીલે ખાનપૂરના દરવાજાને રસ્તે બહાર નીકળી પડયા, અને સાબરમતી નદી ઓળગતી વખતે, જે સવાર અને પ્યાદાઓ પરાઓમા વેરણખેરણ થઈ ગયા હતા, તેમના ટોળેટોળા તેમને (આવી) મળ્યા. તેમજ કતલ થએલા સૈનિકોની જોડે જનારા, તથા લડાઇ પૂરી થતા પહેલા તેનુ પરિણામ ભાળનારા [લડાઇનુ પરિણામ તો આવી ગયુ છે, હવે તમે ત્યા જઇ શુ કરશો, એમ કહેનારા] માણસો પણ તેમને મળ્યા તેમાના ઘણાખરાઓએ તેમના શુભેચ્છક હોવાનો દાવો કરી તથા પોતાની બદનામી ધોઇ નાખવાની મતલબથી કહેવા માડ્યુ કે ત્યા જવુ (મોરના પીછા રગવા જેવુ) નકામુ છે, કારણ કદાચ (લડાઇનુ) કાર્ય તો ખલાસ થઇ ગયુ હશે તમારા એ ઇરાદા કરતા શહેરનો તાત્કાલિક બચાવ કરવાનું કામ કે જેમા આપણા સરદારની આબરૂ રહેલી છે તે વધારે મહત્વનુ છે. તેમણે એ ખાલી મગજનાઓની વાહીયાત વાતો ન સાભળતા બને તેટલી ઝડપથી નદી પાર જઈ આગળ ચાલવા માડ્યુ હવે જેઓ ન્હાસી આણી તરફ આવ્યા હતા તેઓ શહેરના દરવાજા સુધી આવી પહોચ્યા, પણ બારણા બધ હોવાથી ત્યા અટકયા અને બીજો કાઇ ઉપાય ન હોવાથી કોટની દીવાલ નીચે રેતીના મેદાનમા રોકાઇ રહ્યા. ટૂકામા ન્હાસતા મારવાડીઓએ જ્યારે જોયુ

અને તેઓ ઇશ્વરના નામથી જેમ શેતાન ન્હાસે છે તેમ ન્હાસના ન્હાસતા નુક્તા વગરના અક્ષર જેવા જીવ વિનાના થઇ પડયા પરોઢના ફાટવાથી તે (આજના) ઝગઝગીઆના અંત સુધી ઝપાઝપી ને મારામારી ચાલુ રહી હતી તેથી સૂર્યના આથમવાની સાથે બંને પક્ષ લડતા અટકી ગયા

જ્યારે આકાશના નિજ મંદિરની બત્તી (ક્ષિતિજની) નીચે ગઈ
ત્યારે ઘોર રાત્રીએ લગામ હાથમા લીધી

ભય ને ત્રાસ મારવાડીઓના મનમા પેસી ગયા કેવળ ઇશ્વરની સહાય અને પોતાના સારા નસીબને લીધેજ આવુ બન્યુ, નહિ તો આસમાન જેવી ઉંચી પદવી ભોગવતા બાદશાહની કચેરીનો એક બરતરફ થએલો અદના નોકર જુજ લશ્કર હોવા છતા, મ્હોટા લશ્કર અને યુદ્ધ માટેના સઘળા સરસામાનની જોગવાઇવાળા, હિંદુસ્તાનના રાજાઓના સરદાર અને જમીનદારોમા શ્રેષ્ટ, એવા નવા નીમાએલા સૂબા સાથે એવી લડાઇ કેમ કરી શકે કે જેની કહાણી (પ્રશંસા) હજુ પણ ચાલુ છે, અને જેમા તે વિજય મેળવે ? આમ હકીકત હોવાથી, જો હજરત ખુલ્દ મકાન (ઔરંગઝેબ)ના સમયના દસ્તૂર મુજબ આકાશ જેનો પાયો છે એવા તખ્તના ફિદવીઓ (સેવકો)ની એક ટૂકડીને કોઇ એક જમીનદારનો મુલક લઇ લેવા તથા તેને હાંકી કાઢવા માટે હુકમ મળ્યો હોત તો તો શુ થાત ? આને લીધે તે ઉચ્ચ દરબારમા ખડે પગે ઉભા રહેનાર જમીનદારોમા ખળભળાટ થઇ ગયો ટૂંકામા મહારાજા લડાઇનુ મેદાન છોડી ચાલ્યા ગયા હતા, એ ખબર જ્યારે બેદિલ થએલા મારવાડીઓએ પોતાની છાવણીમા પહોચાડી ત્યારે છાવણી (બજાર)ના માણસોના મનમા ઘણી ગભરામણ ને ફિકર પેસી ગયા, તેમની દહતાના પગ લપસવા માડયા, અને મારવાડ (અહીંથી) દૂર છે એમ બોલતા બોલતા ભયભીત ને ત્રાસિત મને તેઓ પોતાનો સરસામાન લાધવા (માટે જાનવર મેળવવા) તથા તબૂ ઉપાડવા, અને ઘોડા દપટાવવાની ચિંતામા પડી જઈ પોતાની ચીજો બાધવા મંડી પડયા. ગુજરાતના વતની સિપાઇઓ તથા કસબાતીઓ આસપાસ ને પાડોશના ગામોમા ઠેઠ ધોળકા સુધી ન પહોચ્યા ત્યા સુધી તેમણે (ઘોડાની) લગામ ઢીલી કરી નહિ ઘણાખરાઓએ તો પરગાના ઘરવાળાઓમાથી કોઇ જોડે તેમને આગળનુ પીછાણ યા ઓળખાણ હતુ તેનો લાભ લઇ ત્યા આશ્રય શોધી પોતાનો બચાવ સાધ્યો રાત્રે સુતી વખત પઢવાની નિમાજને વખતે મહારાજા લડાઇના મેદાનમાથી પાછો ફરી પોતાની છાવણીએ આવ્યો. ટૂંકામા (તેને લીધે) ભયભીત થએલા મન અને તપી ગએલા દિલ કઇક અંશે

દંડા પડયાં અને કેટલાએકો જેઓ પોતાની સલામતી શોધતા છૂપાઇ બેઠા હતા પણ આઘે ચાલ્યા ગયા નહતા, તેઓ અંધારી રાતનો પરદો કે જેણે માણસોને ઓળખી કાઢવાની કે તેમનાં શરીરો પારખવાની આંખની શક્તિ હરી લીધી હતી તેનો લાભ લઈ, શરમિંદગી અને લાજ સાથે નીચી મુડીએ પોતાને ઠેકાણે આવી લાગ્યા. સૂર્યાસ્ત થતા સુધી મુબારેઝ ઉલ્મુલ્ક વિજય ઘોષ કરતો લડાઇના મેદાનમાં ઉભો રહ્યો,

લડાઇની પડઘમના ભયાનક અવાજ
આનંદઘોષના સંગીતમાં બદલાઈ ગયા,

અને પોતાના સાથીઓને એણે કહ્યું કે આપણા ડેરા તંબૂઓ અહીં મંગાવી અહિંજ પડાવ નાખો. (કારણ)

રાત્રી સગર્ભા છે, સવારે શું બનશે ? (તે જોવાનું છે).

મહમદઅમીને ઝાહેર કર્યું કે જે વાતનો તમે તમારા મન સાથે નિશ્ચય કર્યો હતો તે વાત ઇશ્વર કૃપાથી અમલમા આવી. સૂબાના ઓહ્દાપરથી છૂટા થવાનુ તમે હમેશ માગ્યાજ કરતા હતા તે તો તમારે જોઇતો નથી તો પછી જેઓ ઘાયલ થયા છે તેમની સારવાર કરવી તથા જેઓ મરી ગયા છે, તેમની પાછળ રહેનારને દિલાસો આપવો એજ (તમારે માટે) યોગ્ય છે, અને તેથી શહેર તરફ પાછા ફરવું એ બહેતર અને વધારે સલાહભરેલું છે, તેથી પોતે પાછો ફર્યો, અને નદી કિનારે ભદ્રના કોટની દિવાલ નીચે આવેલા ચોગાનમા રાતના આશરે ત્રણેક કલાક ગુજર્યા બાદ (આવી)મુકામ નાખ્યો. આમ છતા એ સહીસલામત પાછો ફર્યો હોય એ વાત ગુજરાત વાસીઓના માનવામા આવીજ નહિ. ખાસકરીને સરદાર મહમદખાન કે જેનાપર નાયબના ઓહ્દાની સનદ આવી ગઇ હતી અને જેણે ખરચવા માટે મળેલી રકમ બધી વાપરી નાખી, એક ટૂકડી ભેગી કરી પોતાના ઘરમા યોગ્ય તકને પ્રસગ આવવાની વાટ જોતો બેઠો હતો (તેના માનવામા એ ખબર આવી નહિ). એવફૂફ માણસો પામે ખોટી ખબર સત્યની પદવીએ પહોચે છે એટલે આ ખબર સાભળ્યા બાદ તે ચિંતામા પડયો, અને કમર કસી શહેરના દરવાજાપર તુટી પડી તેને ખોલી નાખવાનો વિચાર કર્યો, અને આ ખબર સાચી હોવાનો જેટલો સંભવ છે તેટલોજ ખોટી હોવાનો છે એવા મતના દીર્ઘદૃષ્ટિવાળા માણસોએ તેને તેમ કરતા અટકાવ્યો પણ તેમની સલાહ એને પસંદ પડી નહિ. લેખકના પિતા તેના પાડોશી હતા તેમજ તેની જોડે આગળનો સંબંધ ધરાવતા હતા તેમની પાસે વારંવાર માણસો મોકલી તેમને તે પૂછાવતો હતો કે મુબારેઝ ઉલ્મુલ્ક જીવતો હતો

બંદોબસ્ત કરવો. વળી નવા (નીમાએલા) તથા જૂના (બરતરફ થએલા) સૂબાઓએ એક બીજાની મુલાકાત લેવાનો પાયો એવી રીતનો રચવામાં આવ્યો કે તેમણે દરેકે પોતાના ડેરા તંબૂ નાંખેલા હોય તે જગાએથી દૂર એક ઇલાહેદો તંબૂ નાંખવો, અને પહેલે દહાડે મહારાજા મુબારેઝ ઉલ્‌મુલ્કને મળે અને બીજે દીવસે મહારાજાની વળતી મુલાકાત મુબારેઝ ઉલ્‌મુલ્ક લે. તે મુજબ મુબારેઝ ઉલ્‌મુલ્કે ગાઝીઉદ્દીન હુસેનના બાગ પાસે તંબૂ ખડો કરાવ્યો અને મહારાજાએ પોતાની છાવણીની સામે હઝરત શાહ ભીખન (ઇશ્વર તેની કબર પવિત્ર રાખે) ની દરગાહ સામે શામીયાનો ઉભો કર્યો. હવે જે દીવસે મહારાજાએ એને મળવા જવા વાયદો કર્યો હતો તે દીવસે કપટ અને અવિશ્વાસે એનું અંતઃકરણ ડગમગાવ્યું, અને પોતે હતો તેવો તેણે મુબારેઝ ઉલ્‌મુલ્કને ધાર્યો અને ગુન્હા કરતાં બદતર (વધારે ખરાબ) કેટલાક બ્હાનાં બનાવ્યાં. તે આખો દીવસ તેના વાયદા વિરૂદ્ધનો નીકળી ગયો. બીજે દીવસે આશરે ત્રણ પહોર વીત્યાબાદ મુબારેઝ ઉલ્‌મુલ્ક ઘોડેસ્વાર થઇ વગર વહેમ ને વગર અંદીશે, થોડાંજ માણસ લઇ મહારાજાના તંબૂ તરફ રવાના થયો, અને મારવાડીઓ સાવચેતીનાં પગલાં તરીકે તેમજ મુસલમાનોને નીહાળવા, તૈયાર બની જઈ, બખ્તરથી સજ્જીત થઇ હારબંધ ઉભા રહ્યા.

જાણે એ તો રાક્ષસો (સેતાનો) હારબંધ ઉભા રહ્યા છે,
અથવા તો જાણે જમીનમાંથી ઝાડની જેમ ઉગી નીકળ્યા છે (એવું લાગતું).

મુબારેઝ ઉલ્‌મુલ્ક તખ્તની સામેના ચોક (મેદાન) માં આવ્યો, અને મહારાજા તંબૂની બ્હાર સુધી તેને આવકાર આપવા આવ્યો, અને તેઓ એકબીજાને ભેટયા, અને નવો તથા નિવૃત્ત થએલો એ બંને સૂબા ભાઇઓ માફક એકબીજાની પાસે બેઠા અને તેમણે જુદાઈ અને અંતર ને બદલે હેત ને ઐક્ય સાધ્યાં. વખત થોડો હતો એટલે પરસ્પર પાઘડીઓ બદલી ભાઈચારાની ગાંઠ બાંધી એકબીજાને વિદાય આપી. તેજ દીવસે પોતાની છાવણી મહમદ અમીનખાનના બાગ પાસે રાખવાનું નક્કી કરી મુબારેઝ ઉલ્‌મુલ્કે પોતાના સરસામાન તથા કુટુંબીઓને ત્યાં મોકલી દીધાં હતા એટલે તે ત્યાં પાછો ફર્યો. મહારાજાનો ભાઈ બખ્તસિંહ કે જેને લડાઈના મેદાનમાં તીર વાગવાથી આજારી હતો તે એને મળી શક્યો નહિ. એમ કહે છે કે મહારાજાએ પોતાના રક્ષણને ખાતર તે દીવસે બખ્તરનો પોશાક પહેર્યો હતો. ટૂંકામાં, વળતે દીવસે, એટલે બીજા રબી માસની ચાદમી તારીખે, મહા-

રાજાના તરફથી (અને) મુબારેઝ ઉલ્‌મુલ્કની રજાથી જગદેવ નામના માણસે, મોમિનખાનના કાકાના છોકરા ફિદાઉદ્દીનખાનની સાથે શહેર કોટવાળ તરીકે શહેરમાં આવી પોતાનું કામ કરવા માંડ્યું. બીજે દીવસે નાઝિમના નાયબ તરીકે રતનસિંગ ભંડારી નીમાયો અને તેણે ભદ્રના કિલ્લામાં પ્રવેશ કર્યો. હવે, આગળ જણાવી ગયા મુજબ લેખકના પિતાનો હેજાઝ (હજ કરવા) જવાનો નિશ્ચય કાયમજ હતો, છતાં મુબારેઝ ઉલ્‌મુલ્કે આગ્રહ કરી કહ્યું કે ઉદેપૂર સુધી તો તમે સાથે આવોજ અને પછી ત્યાંથી રૂખસત લેજો. અને અમરસિંહ ઉદાવત કે જેણે સંધિ કરાવવાના કામમાં ભાગ લીધો હતો, તેની જોડે લેખકને મહારાજા પાસે મોકલી કહેવડાવ્યું કે કાપડ બજાર ખાતાના અમીન અલીમહમદખાને ઉચ્ચ હજૂર શ્રી પાસેથી ઇશ્વરના પવિત્ર મકાનની જાત્રા (હજ) કરવા જવાની પરવાનગી મેળવી છે, પરંતુ મને ઉદેપૂર સુધી પહોંચાડવા આવવા તેમની જરૂર છે. એમના તાલુકા (ખાતા)ના નાયબની જગાએ ખિલાફત તથા પૃથ્વીપતિની કચેરીમાંથી એમના પુત્ર નામે હુસેન મહમદખાનને મુકરર કરવામા આવ્યા છે એટલે તેને (તે જગાનું) કામ કરવા દેવું. લેખક અમરસિંહની જોડે મહારાજાની છાવણીપર ગયો અને મુલાકાત થયા બાદ તેને પોશાક તથા તેની મહેરબાની મળ્યા. ટૂંકામાં કરેલા કરાર મુજબ ભારબરદારી જાનવરો તથા નક્કી કરેલી રકમ પહોંચાડવાની જવાબદારી અમરસિંહે માથે લીધી હતી, તે (મળવા) માટે મુબારેઝ ઉલ્‌મુલ્ક રોકાયો, તથા ન્હાની મ્હોટી મળી બન્ને તોતેર તોપો સોંપી દીધી. સુબાના દીવાન અબ્દુલ ગનીખાને તે તોપોને સરકારી ખાતે દાખલ કરી રસીદ લીધી. હવે આપવામા રૂપીઆ વીસ હજાર બાકી રહેલા હોવાથી અમરસિંહે એવી જવાબદારી માથે લીધી કે પાછળથી તે રકમ તેને પહોંચડવામા આવશે, પરંતુ તે પહોંચાડાઈ નહિ, છતાં મુબારેઝે ઉલ્‌મુલ્કે તો ત્યાંથી કૂચ શરૂ કરી દીધી અને ઉપડતી વખતે લેખક પોતાના પિતા તથા ભાઇ મહમદ ઈસ્માઇલને વળાવવા તથા મુબારેઝ ઉલ્‌મુલ્કની રૂખસદ લેવા ત્યાં ગયો. તે હાથીપર સવાર થઇ ઉભો હતો તેણે ફાતીયા પઢયા બાદ લેખકને પાછા ફરવાની રજા આપી અને કહ્યું કે વડવામાં આવેલા હઝરત કુતુબઉલ્‌ આલમ (ઇશ્વિર તેની કબર પવિત્ર રાખે) ના રોઝામા તથા મોજે સરખેજમા આવેલા હઝરત શાહ આલમ તથા શેખ અહમદખટુ (ઇશ્વિર તેમની બંનેની કબરો પવિત્ર રાખે) ના રોઝામાં જ્યારે જ્યારે જવાનો પ્રસંગ આવે ત્યારે ત્યારે મારે તેના પ્રતિનિધિ તરીકે ફાતીયા પઢવા. આ ત્રણે પવિત્ર જગાએ

પર એને અજબ શ્રદ્ધા હતી, કારણ જેટલો વખત પોતાની હકૂમત ચાલી તેટલો વખત દર મહીને વટવાના સૈયદોને રૂ. પાચશો અને તેટલીજ રકમ રસુલાબાદના સૈયદોને તેમજ એ મહાન વ્યક્તિઓના ઓરસોને દીવસે દર સાલ હજાર રૂપીઆ, પોતે આપતો શેખ અહમદખટ્ટુનો કોઈ ઉત્તરાધિકારી ન હોવાથી તેના ઓરસ પર દર સાલ રૂપીઆ માનમેં આપતો, અને (એ) દરગાહોને (વકફમા) આપેલા ગામો (ની ઉપજ), તેમજ મ્હોટા મ્હોટા સૈયદો અને પવિત્ર શેખોને નિર્વાહ માટે (નીમી આપેલી) રકમ મળવામા અમલદારો તરફથી કોઇ પણ રીતની હરકત કરવામા આવતી નહિ (સુભાન અલ્લા ! હે પવિત્ર ઈશ્વર) ! હાલ તેમની કેવી સ્થિતિ થઈ છે ? નથી તેમને રાત્રે વાળુ કરવા રોટલી મળતી, કે નથી તેઓ એક ગતી પાઈ દેખતા. ટૂંકામા કૂચ કરતો કરતો મુબારેઝ ઉલ્મુલ્ક મોડાસા કસબા સુધી જઈ પહોચ્યો એ કસબામા તેનો જમાઈ નવાઝેશખાન કે જે બીમાર પડેલો હતો, તે એનાથી છૂટો પડી પેલી દુનીઆમા ચાલ્યો ગયો એજ કસબામા તેને દાટવામા આવ્યો ન છૂટકે ત્યા એક (દીવસ) મુકામ રાખી, ચાલુ કૂચ કરતો પોતે આગળ વધ્યો. મહારાજાએ જ્યા પડાવ નાખ્યો હતો ત્યાથી ઉતરી કરી શાહીબાગની પાડોશમા આવ્યો, અને શહેરમા પ્રવેશ કરવાનું મુહૂર્ત આવે ત્યા સુધી ત્યા મુકામ રાખી સૂબાના દીવાન અબદુલગનીખાન અબુલ મુખાફેર મદ્દ, અબદુલ અહદખાન કાઝી, અમાનતદારખાન બક્ષી અને ખબરપત્રી, હાદીખાન સમાચારપત્રી, તથા બીજા નોકરો, મુખ્ય અમલદારો, વ્હોરાજમાતના મુખી, તથા હિંદુ (મહાજનના) શેઠીઆઓની મુલાકાત લીધી થોડા વખત બાદ ધનતેરસને દહાડે કે જે દહાડો હિંદુઓના માનવા મુજબ શુભ દીવસ ગણાય છે, અને જે મજકૂર મહીનાની છવીસમી તારીખે આવતો હતો, તે દીવસે મહારાજાએ પોતાના ભાઇને લઇને છડી સવારીએ શહેરમા પ્રવેશ કર્યોઅને થોડા કલાક ભદ્રમા રોકાઈ પાછો પોતાને મુકામે ગયો આ અરસામા મુબારિઝઉલ્મુલ્કના લશ્કરનો એક હાથી રસ્તામા મસ્તી કરીને ન્હાસી અમદાવાદ આવતો રહ્યો. મહારાજાના મ્હાવતોએ તેને પકડી લીધો. પાલણપોરના ફોજદાર કરીમ દાદખાન કે જેણે મહારાજાની જોડે રહી સારૂં કામ કરી બતાવ્યુ હતુ તે ઈશ્વરની આજ્ઞાથી મરણ પામ્યો. તેના શબને પાલણપોર લઈ જવામા આવ્યુ સલાબત મહમદખાન બાબીના ગુજરી જવા બાદ અને જૂનાગઢના નાયબ ફોજદાર તરીકે મીરઈસ્માઈલના કામે લાગી જવા બાદ, શેરખાન, કે જેને પોતાના બાપના મરણને લીધે, ધોધાબારા તથા બીજા મહાલોની જાગીર કે જે, હજૂરથી તરફથી પાદશા-

હની પવિત્ર અને ઉચ્ચ માતાના પ્રતિનિધિઓની જાગીર તરીકે, મુકરર કરી આપવામા આવી હતી, અને જેના નાયબ તરીકે સૈયદ મુર્તઝાખાન નામનો માણસ અમદાવાદ આવ્યો હતો તે (શેરખાન) પોતાની એ જાગીરો બહાલ કરાવવા તથા મહારાજાની મુલાકાત લેવા માણસોની યોગ્ય સખ્યા લઈ હાજર થયો, અને સરદાર મહમદખાન ગવરનીની ભલામણથી રાજા બખ્તસિંહ મારફત મહારાજાને મળ્યો, અને ત્રણ હાથી, ઘોડા ઘોડા, તોપ તથા રોકડ રકમ અને વસ્તુઓનુ નજરાણુ કર્યું અને એક હાથી તથા થોડી (રોકડ) રકમ રાજા બખ્તસિંહને આપી પોતાની મનસબનો ઇજાફો, બહાદુરનો ખેતાબ મેળવવાનુ તથા પોતાના બાપના ગુજરવાથી પોતાને મળેલી જાગીરો કાયમ રાખવાનુ મજૂરનામુ મેળવ્યુ કે જેથી તે (આકાશ જેવી) ઉચ્ચ દરબારમા રજૂ કરાવી ત્યા બહાલી મેળવી શકાય. મોમિનખાને ખંભાત બદરના મુતસદ્દીના નાયબ તરીકે ફિદાઉદ્દીનખાનને મોકલ્યો અને બાગની (બદરની) જગા સાથે ચોરાસી પરગણુ જે મહારાજાના તનખાહ તરીકે મુકરર થયુ હતુ તેના મકના (ઇજારા)ની જવાબદારી પોતાને માથે લીધી, કે જેથી હકતેથી તે તેને પહોચાડતો રહે મહારાજા કે જે કેટલીક જરૂરી ગોઠવણ કરવા માટે થોડા દીવસ શહેર બહાર ગયા હતા તેણે શહેરમા દાખલ થઈ જઈ પોતાના ઓહ્દાના માલી અને મુલ્કી કામ કરવા માડ્યા લેખકના પિતા મુબારેઝુલ્મુલ્કને ઉદેપૂરની પાડોશ સુધી પહોચાડી પાછા ફર્યો અને મહારાજાને મળી હજ્જ (હજ)ની સફરે જવા રૂખસત લીધી અને ખંભાતથી વહાણમા બેસી સુરત બદર જઈ તે સાલના રમઝાન મહીનાની પહેલી તારીખે જહાઝપર ચઢી પોતાને જવુ હતુ ત્યા જવા તને પડયા સુરત બદરના મુતસદ્દી મુસ્તરીદખાનને ખુશ્કી (જમીન) માર્ગે (મુસાફરી કરતા) મરાઠાઓની બીક લાગતી હોવાથી તે વહાણમા બેસી ખંભાતથી ભરૂચ આવ્યો, પરતુ નર્મદા પાર ઉતરવાની હિમત ચાલી નહિ તેથી ત્યાજ રોકાઈ જઈ, તે જગાની ચોથ મુકરર કરવાનુ પીલાજી ગાયકવાડને, તે રાજી થાય તેવુ વચન આપી, મુસાફરીનો રસ્તો કાપતો સુરત બદરને સીમાડે જઈ પહોચ્યો. બરતરફ થએલો મુતસદ્દી બહેરામખાન ત્યા તેને અટકાવવા બહાર પડ્યો અને તેની સામે શહેરના દરવાજા બધ કર્યા મુસ્તરીદખાને સિપાઇઓને વ્યવસ્થિત ગોઠવી તોપના મોરચા બધવા માડ્યા અને દરવાજા (ઉઘડવા)ની આશાએ ત્યા પડાવ નાખ્યો અને વખતો વખત હુંડીઓ આપી પીલાજી ગાયકવાડ પાસેથી કેટલીક રકમ કરજે કાઢી, તે પૈસા ખરચમા વાપર્યા. પાટણની ફોજદારી જે રાજા

બખ્તસિંહને આપવામાં આવી હતી તેણે ત્યા પોતાના તરફથી નાયબ મોકલ્યો. મુબારેઝઉલ્મુલ્કના ભોબતીઓમાથી મીરફખ્રઉદ્દીન કોઇને ખબર કર્યા સિવાય રસ્તામાથીજ તેનાથી છૂટો પડી જઈ પાછો અમદાવાદ આવનો રહ્યો, અને રૂપસિંહ ભંડારી મારફતે મહારાજાને મળી, ખટપટ કરી, જૂનાગઢના ફોજદારના નાયબની જગા (પર નીમાઇ) ત્યાની વસૂલાત તથા (જાગીરની) આવક ઉઘરાવવાની જવાબદારી માથે લઇ તેણી તરફ રવાના થયો. પાલણપોરનો ફોજદાર અહમદ પહાડખાન વલદે કરીમ દાદખાન ઝાલોરી મહારાજાના બોલાવ્યા મુજબ આવી તેને મળ્યો, અને તેના બાપ ગુજરી જવાથી તેની જગાએ ફોજદાર નીમાવાનું મજૂરીનામુ મેળવ્યુ આગલા દીવાન મોમિનખાનનો પુત્ર અહમદ બાકરખાન કે જે પોતાના કાકા અબદુલગનીખાન દીવાનના નાયબનુ કામ કરતો હતો તે આ અરસામા તેના મનને કાંઈ ખોટુ લાગવાથી પોતાના કુટુંબ સાથે પાટનગર તરફ જતો હતો તેને મોજે દાવલાડના કોળીઓએ રસ્તામા લૂટી લીધો અને ઘણી મુશ્કેલીએ તે પાટણ (ગામે) પહોચી શક્યો અને ત્યાથી સામાન વગેરે મેળવી રસ્તે પડયો. મહારાજાને એક હાથીની ભેટ આપી જવાનમર્દખાન બાબીએ પોતાની મનસબનો ઈઝાફો તથા વડનગર કસબાની વતનદારીની મજૂરી મેળવી.

શાહૂ રાજાના પ્રધાન બાજીરાવનું આવવું અને મહારાજા સાથે મુલાકાત કરવી

અત્યાર પહેલા થોડા વખત પર મુબારેઝઉલ્મુલ્કે કેટલાક કામોનો નીકાલ કરવા માટે શાહૂ રાજાના પ્રધાનને પત્ર લખી તે આણી તરફ આવે એવી ઇચ્છા દર્શાવી હતી. પણ તે આવી પહોચે તે પહેલા તો ઉપર જણાવેલા બનાવ બની ગયા હતા અને મુબારેઝઉલ્મુલ્ક તો ચાલતો થઇ ગયો હતો, તેથી પોતાના તરફથી ચોથ બાબતનો કરાર નક્કી કરવા અને પાકો કરવા માટે નવા સૂબાની મુલાકાત લેવા બાજીરાવ પોતેજ રસ્તે પડયો અને વડોદરાની પાડોશમા આવી પહોચી વિવેકનો રસ્તો પકડી પત્ર લખ્યો. વડોદરા ને ભરૂચના ફોજદાર સૈયદ ઉઝમતુલ્લાખાનને મહારાજાએ કોલકરારનો પાયો મજબૂત કરવા મોકલ્યો ને તે મહી નદીની નજદીકમા જઈ તેને મળ્યો, અને તેની સાથે કૂચમા દાખલ થઈ ગયો કૂચ પર કૂચ કરી તે ચંડોળા તળાવ આગળ આવી પહોચ્યો, અને ત્યા ગંભ્યાબંધ

સૈનિકો અને ઘણા માણસો સાથે મુકામ નાખ્યો. તેની પાસે મહારાજાના કારભારીઓ, ગીરધરદાસ ભંડારી અને રતનસિંહ ભંડારી વારંવાર સંદેશા લઈ જવા તથા કોલકરારના પાયા મજબૂત કરવા માટે આવજાવ કરતા, અને તેમ કરી, મારવાડીઓની ઢીલ કરવાની ખાસીઅત મુજબ, થોડા દહાડા તો તેણે આમતેમ ઢીલમા કાઢી નાખ્યા. બાદ મહારાજા જોડે મુલાકાત કરાવવાનો બંદોબસ્ત કર્યો; વળી મહારાજા શાહીબાગમા રહેવા ગયા હતા તે બહાને બે ત્રણ દહાડાની ઢીલ થઈ. ચોથે દીવસે સાંજે બાજીરાવ આવીને મહારાજાને મળ્યો અને એક બીજા સાથે કોલકરાર કરવામા આવ્યા બાદ તે પાછો ફર્યો. તેમણે એવુ નક્કી કર્યું કે વજે (વિજય) રાજ ભંડારીએ મારવાડીઓનુ સૈન્ય લઇ સરદાર મહમદખાન તથા સૈયદ ફયાઝખાન જેઓ ગુજરાતીઓના લશ્કરના રમાલદાર હતા તેમની સાથે બાજીરાવની મદદમા અને તેની જોડે જઈ પીલાજીના માણસોને વડોદરામાથી હાંકી કાઢી, વડોદરાને (તેમનાથી) મુક્ત કરવુ, અને સૈયદ ઉઝમતુલ્લાખાનને કારભાર સોપી દેવો. એની પોતાની કશી તૈયારી હતી નહિ તેમ એની પાસે કાંઈ (યુદ્ધ) સામગ્રી પણ હતી નહિ એટલે ગુજરાતવાસીઓમાથી કેટલાક હિંદુઓ અને મુસલમાનો, પોતાનામાથી એક વિદ્વાન માણસની નાયબ તરીકે નીમણુક થવાની ઉમેદમા અને (લશ્કરમા) નોકરી મેળવવાની આશાથી, જેમ મીઠાઈપર માખીઓ ભેગી થાય તેમ ભેગા થઈ ગયા, અને મહારાજા તથા બાજીરાવના સૈન્યોને મદદ આપવાને કારણે પોતાની આવક માટે જે ખ્યાલી કલ્પના બાંધેલી તેને તેઓએ સાચી ગણી લઇ તે લશ્કરના જરૂરી સાધન તથા ખરચ માટે, વસૂલ ન થઇ શકે તેવી હુંડીઓ લઇ તથા જેની ઉપજ ન આવી શકે એવા તાલૂકા પોતાને નામે લખાવી લઇ, કરજ તરીકે મોટી રકમો આપી અને વજેરાજ અને બાજીરાવની પાછળ પાછળ વડોદરા તરફ જવા નીકળ્યા. આ અરસામા સમાચાર મળ્યા કે ગુલામ મોહીયુદ્દીનના નાયબ મીરઈસ્માઇલને, મીરફખરુદ્દીન જે જૂનાગઢનો ફોજદાર નીમાઇ તે જગા સંભાળી લેવા આવતો હતો તેની, ખબર પડવાથી તેની સામે થવા તૈયાર થઈ બહાર નીકળી આવ્યો અને અમરેલીની પાસે બંને પક્ષના લશ્કર આવી ઉભા (અને લડાઇમા) મીરફખરુદ્દીન તથા મીરકમરુદ્દીન કે જેઓ એક બીજાના મિત્ર થતા હતા તેમણે શૌર્ય ભરેલા હુમલા કરી વીરતા અને બહાદુરી (નું દેવુ ચૂકવી) દર્શાવી, માર્યા ગયા. ટૂંકમા બાજીરાવ, વજેરાજ, રમાલદારો તથા ઉઝમતુલ્લાખાને, કૂચ પર કૂચ કરી, મહી નદી ઉતરી વડોદરાને ઘેરો ઘાલ્યો. પીલાજીનો

ભાઇ વગ્માઈ કે જે ત્યાં હનો તેણે બુર્જ, કોટ વગેરે મજબૂત કરી રૂસ્તમ અલીખાન સાથની લડાઇના મેદાનમાથી જે તોપો પકડી હતી તેને ગોઠવી કિલ્લાને સુરક્ષિત કર્યો મહારાજાએ મોકલેલા માણસોએ ઘેરો ઘાલવા માંડી મોરચા બાધ્યા, અને બને પક્ષ તરફ તોપ બંદૂકના મારાની લડાઇ શરૂ થઇ આ બનાવ બન્યાને ઝાઝો વખત થયો નહતો એટલામા એકા એક ભાંડગવના જાસૂસો કે જેને તેણે ખબર લાવવા માટે આમફજાહની ફોજમા ગચ્યા હતા તેમણે ત્વરાની પાખપર ઉડી આવી સમાચાર કહ્યા કે આમફજાહને તે (ભાંડગાવ) અમદાવાદ તરફ ગયો છે એવી ખબર પડતા તેણે તે બાગતને પોતાનુ સદ્ભાગ્ય ગણી અને પોતાને જોઇતી તક મળી છે એમ સમજી, છડી સ્વારીએ અને થોડીજ (યુદ્ધ) સામગ્રી લઇ લડાઈ અને યુદ્ધ કરવાને ઈગિરિ નર્મદા નદી ઉતરી કૂચ પર કૂચ કરી, છાપો મારવા હમારી પાછળ હમલો આવ્યો જાણવો આ સમાચાર સાભળી ભાંડગાવ ગભરાઈ ગયો ને તે જ ક્ષણે તેણે મહારાજાના સૈન્યને પાછા અમદાવાદ તરફ જવાની રજા આપી,અને વડોદરાનો ઘેરો ઉગવી લઈ એકદમ વાયુ ને વીજળી પાસેથી ઉછીની લઇ બને તેટલી ત્વરાથી જેમ વિધાતાનુ બાણ કમાનમાથી છૂટે તેમ છૂટી પોતાના દેશ તરફ જવા ચાલતો થયો આમફજાહ કે જે તે બાજૂથી ઘણી ઉતાવળ અને ઝપટથી આવતો હતો તે સુરત બદરે આવી પહોચ્યો ને ત્યા તેને ખબર પડી કે ભાંડગાવ ત્યાથી થોડેજ દૂર આવેલા જગલને આડફેટ માર્ગે થઈ દરીઆ કિનારા તરફ ચાલ્યો ગયો છે એટલે તેણે (આસફજાહે) વગર ઢીલ ને વિલબે તેની પાછળ પડવા પગ ઉપાડી ચાલવા માડયુ અને તેના લશ્કરનો કેટલાક સરસામાન અને ઢોરઢાખર પાછળ પડી ગયા હતા, તે એના સિપાઇઓના હાથમા આવ્યા શિકાર હાથમાથી નાસી ગયો તેથી તે પાછો ફર્યો અને આરામ લેવા માટે સુરત બદરથી સાત કોસ દૂર તાપીને કિનારે આવેલા મોજે કૈથા-કામરેજમા થોડો વખત મુકામ રાખ્યો. જૂના (બરતરફ થએલા) અને નવા (નીમાએલા) સૂબા બને તરફથી નીમાએલા બંદરના મુતસદ્દીઓએ એની સમક્ષ પોતાના મુદ્દા રજૂ કર્યા, મદદની માગણી કરી અને ભેટસોગાતો મોકલી. મુમ્તરીદખાન કે જે (શહેર) બહાર હતો તેણે તો જાતે જઇ એની મુલાકાત પણ લીધી. વખતને અનુસરી આસફજાહે દરેક પક્ષને આશ્વાસન આપ્યુ અને પોતે દક્ષણ તરફ રવાના થયો. પોતાના ભાઇની રજા મળવાથી રાજા બખ્તસિંહ પોતાની જમીનદારીના મહાલ નાગોર તરફ ચાલ્યો ગયો સૈયદ ઉઝમતુલ્લાખાને જ્યારે પોતાનુ કામ પાર પડે

એવું જોયુ નહિ એટલે પોતે પાટનગર તરફ જવા રસ્તે પડયો બાજીરાવ તો પોતાને વતન ચાલ્યો ગયો અને મરાઠાઓ જોડે સુલેહ કર્યા સિવાય (મહારાજાનુ) ગાડુ આગળ ચાલે તેમ હતુ નહિ. હવે કંથાજી તે અરસામા આની ટટાફિસાદનુ મૂળ થઇ પડયો આગલા–મુબારેઝઉલ્‌મુલ્કના–વખતની માફક, મહારાજાએ પૂર્વના રિવાજ પ્રમાણે, ચોથની રકમ નક્ક્કી કરવા, મોમિનખાનને મુકરર કર્યો, અને પેટલાદ પરગણુ તેને (મોમિન ખાનને) ઇજારે આપવામા આવ્યુ ધોળકા પરગણુ, ભરૂચ, જંબુસર અને મકબૂલાબાદ આસફજાહની જાગીર તરીકે કાયમ (બહાલ) રહ્યા હતા તે આગળ જણાવ્યુ જ છે મુબારેઝઉલ્‌મુલ્ક તરફથી અબદુલ્લાબેગ ભરૂચમા રહેતો હતો એ શહેર ઉચાણમા આવેલુ હોવાથી મરાઠાઓ તે પોતાને કબજે લઈ શકયા નહતા હવે જ્યારે મહારાજાના હાથમા કારભાર આવ્યો ત્યારે તેણે (અબદુલ્લાબેગે) દૂર અંદેશા વાપરી એ હકીકત આસફજાહ પાસે રજૂ કરી (પોતાના નામની) નાયબની સનદની માગણી કરી, અને (તેની તરફથી) તેવી સનદ, તથા મનસબની મંજૂરી અને નેક આલમખાનનો ખેતાબ તેને મળ્યા, અને એ બહાને (દસ્તાવેજવડે) પોતે તેનો વસીવાદાર થયો હિ સ ૧૧૪૪ મા મહારાજાએ દીર્ઘદષ્ટિ વાપરી આસફજાહ પર મૈત્રી જાહેર કરવા માટે એક પત્ર લખી તે, કુદવતઉલ્‌વાસલીન (સંતોના સંત) શાહઅલીરઝા સરહિંદીના પુત્ર મહમદશાહ કે જેને આસફજાહ જોડે સારો સંબંધ ને ઓળખાણ હતા, તેને મુસાફરી માટે ભાથા વગેરેનો સામાન તથા જાનવરો આપી, તેની સાથે મોકલ્યો થોડા વખત બાદ મુસ્તફાખાન નામનો માણસ કે જે પહેલા રૂસ્તમ અલીખાન પાસ હતો, તે, તે પત્રનો મિત્રતાભરેલો જવાબ તથા પોશાક અને કેટલાક મ્હોટેના સંદેશા લઇને આવ્યો, ને મહારાજાને મળ્યો ને ત્રણ માસ રોકાઇ રવાના થયો એજ સાલમા બક્ષી તથા ખબરપત્રી અમાનતદારખાન, કે જે હઝારીની જાતી મનસબ તથા દોઢસો સવારનુ માન ભોગવતો હતો તે ગુજરી ગયો તે સમાચાર પવિત્ર હજુરથી પાસે રજૂ થતા ત્યાથી ગુલામહુસેનખાનને બક્ષીની જગાએ નીમવામા આવ્યો તેણે પોતાના નાયબ તરીકેની સનદ મહમદ મુઅઝઝદઉદ્દીનખાનના નામની મોકલી અને તેણે પોતાની જગાનુ કામ કરવા માંડયુ

ગંગાદાસ શેઠનો અને રેશમ વેચનારાઓનો મહારાજાએ દંડ કરવો, અને તે સાલમાં બનેલા બીજા બનાવો

આજ અરસામા મહારાજાએ ગંગાદાસ શેઠ તથા રેશમ વેચનારાઓ પાસે એક યુક્તિ વાપરી નવ લાખ રૂપીઆ દંડ તરીકે જોરજુનમથી લીધા એ ટુંક હકીકતની વીગત એવી છે કે મુબારેઝ ઉલ્મુલ્કના વખતમા ખુશાલચંદને શેઠાઇ પરથી દૂર કરવામા આવ્યો હતો તેથી તે પાટનગર જતો રહ્યો હતો અને તેની જગાએ ગંગાદાસને કુલ્લ (મહાજનના) શેઠ નીમવામા આવ્યો હતો મુબારેઝ ઉલ્મુલ્કની હકૂમતમા બનેલા બનાવોનુ બ્યાન આપતા આગળ કહી ગયા મુજબ ગંગાદાસ વેરા વસુલ કરવાનો બાબતમા તથા બીજા કામો કરવામા તે (મુબારેઝ ઉલ્મુલ્ક)ની મરજી અનુસાર વર્ત્તતો હતો મહારાજા આવે છે, એ વાત ચાલતી હતી તે વખતે તેણે દીર્ઘદૃષ્ટિ વાપરી પોતાના માણસોને આગળથી (તેની પાસે) મોકલી, એવી જાતના આશ્વાસનરૂપી લેખની તેની પાસે માગણી કરી કે જેનો પાયો ઉમદા પટાવતોની જામીનદારી—જેને ગુજરાતી ભાષામા "બાહેધરી" કહે છે તેના—પર રચાયો હોય, કે જેથી તેના મનને નિરાત રહે મહારાજાએ વખતને માન આપી તથા તેના મનને નિશ્ચિત બનાવવા તેની ઇચ્છા મુજબનો લેખ પોતાની મ્હોર સાથનો તથા તેને કાંઈ રીતની ઇજા (અડચણ) કરવામા નહિ આવે એવી જુમ્મેદારીવાળો, પટાવતોના સરદાર અભેકરણ વલદે દુર્ગાદાસ રાઠોડની મ્હોર સાથનો, કરી આપ્યો આ દેશના ચાલુ રિવાજ મુજબની આ બાહેધરીપર વિશ્વાસ હોવાથી ગંગાદાસના મનને નિરાત થઇ હવે જૂના (બરતરફ થયેલા) અને નવા (નીમાયેલા) સૂબાઓ વચ્ચે થએલા ઝઘડાવાળા બનાવો બની ગયા પછી, શહેરના નાણાવટીઓ, વેપારીઓ, તથા રૈયતમા મુખ્ય માણસોને સાથે લઇને તે મહારાજાને મળ્યો, અને (એ પ્રમાણે) જાહેર રીતે અને મ્હોઢામ્હોઢ (તેની) મહેરબાની અને કૃપા દૃષ્ટિ મેળવી શેઠાઇના પદપર કાયમ થયો પરંતુ અંદરખાનેથી એને કેદ કરી એની પાસથી નાણા કઢાવવાનો રસ્તો લેવા મહારાજા વિચાર કરતો હતો, અને તેથી તેવો પ્રસંગ આવે તેની વાટ જોતો હતો પોતે તો ઘણી મજબૂત બાહેધરી આપી હતી એટલે કશુ કરવા તેની હિંમત ચાલતી નહતી, પણ પોતાના એ વિચાર તથા ધારણા બાબત તેણે

પોતાના ભંડારીઓ તથા ખાસ સલાહકારોની સભા ભરી ચર્ચા કરી. મુબારેઝ ઉલ્‌મુલ્કની જોડે સલાહ કરાવતી વખતે રતનસિંહ ભંડારી અને મોમિનખાન વચ્ચે એક જાતના ખાસ પરિચય અને દોસ્તી બંધાઈ ગયાં હતાં, તેથી અને મુબારેઝ ઉલ્‌મુલ્કે ગંગાદાસને એક તુર્કી ઘોડો આપ્યો હતો કે જે તેની પાસથી મેળવવાની પોતે ઇચ્છા જણાવી હતી પણ જે તેણે બહાના બતાવી આપેલો નહિ, તેટલા માટે તેના મનમાં ખોટું લાગી ગયું હતું તેથી, ભંડારીએ મોમિનખાનને મહારાજાના મનની છૂપી વાતથી વાકેફ કર્યો, અને તેની સલાહ માગી. તેણે મનમાં એક યુક્તિ રચી અને કહ્યું કે અમીર ઉલ્‌ ઉમરા સમસામ ઉદ્દૌલાની મ્હોર સાથનાં ઉચ્ચ દરગાહનાં બે ફરમાન તૈયાર કરવા પડશે. એક મુખલેસખાનના નામનું, તેની મતલબ એવી કે મુબારેઝ ઉલ્‌મુલ્કની હકૂમતમા જુદા જુદા વેરા ઉઘરાવવા તથા અમદાવાદના રહેવાશીઓનો દંડ કરાવવાનુ મૂળ ગંગાદાસ ચઇ પડયો હતો, તેથી એને પકડી, સાકળે બાંધી, બેડીઓ પહેરાવી બાદશાહની દરબારમાં મોકલવો. પણ જો મહારાજાએ બાબતમા નિશ્ચય બતાવે તો તેને સોંપી દઈ તેના મ્હોર સિક્કાની રસીદ લઈ હજૂરશ્રીને મોકલવી. બીજું (ફરમાન) મોમિનખાનના નામનું (તૈયાર કરવું), તેમાં એવું લખવું કે મુખલેસખાનનાપર હુકમ કાઢવામા આવ્યો છે કે તેણે ગંગાદાસને પકડી કેદ કરવો, તે (કામ)મા તેણે પોતાના માણસો સાથે રાખી તેને મદદ કરવી. આ કામ કરવાના ઇનામ બદલ એવું ઠેરવવામાં આવ્યું કે, અહેમુદાબાદનું પરગણું જેનો અડધ ભાગ મુખલેસખાનને જાગીર તરીકે આપવામા આવ્યો હતો, અને બાકીનો અડધ ભાગ, નાઝિમના તાબામાં હતો–કારણ કે બરતરફ સુબાની પદ્ધતિએ ચાલી મહારાજાએ પણ આખા સુબાને પોતાના હાથ તળે તથા કબજામા લઇ લીધો હતો–તે (તેમાંથી કાઢી નાખી–બાદ કરી)) મુખલેસખાનને દોબસ્ત આપી દેવો. મહારાજાએ એ વાત કબૂલ રાખી. મોમિનખાને હુકમો બનાવી કાઢયા, અને મુખલેસખાનને બધી વ્યવસ્થાથી વાકેફ કરવામા આવ્યો. તેણે એક દીવસ ગંગાદાસને બોલાવી, ફરમાન બતાવી,(કેદ) બેસાડ્યો. એણે અભયકરણને, જેણે બાંહેધરી આપી હતી તેને, જે બન્યુ હતું તેનો સંદેશો મોકલ્યો. અભયકરણની સ્વમાનની લાગણી ગતિમાન થઇ. આ બનાવના અંદરના મર્મથી તે વાકેફ ન હોવાથી પોતાના સાથીઓના લસ્કરને લઇ તે તો લડવા તૈયાર થઈ ગયો. મોમિનખાન પોતાના સાથીઓને લઇને આવ્યો ને મુખલેસખાનની મદદમાં ઉભો રહ્યો. અભયકરણે મહારાજાને સંદેશો મોકલ્યો કે હું ગંગા-

દાસનો જામીન (બાંહેધર) છું તેથી ગમે તેમ હોય તોપણ તેને છોડાવવા ખાતર હું મુખલેસખાન જોડે લડીશ તો ખરોજ. મહારાજાએ તેને પોતાની પાસ બોલાવી મંગાવ્યો અને દંભ તથા પ્રપંચ કરી, એને બનાવવાને ગંગાદાસને (કેદમાં) બેસાડી રાખવાનું શું કારણ તથા શો સબબ છે તેની તપાસ કરવાને બંને ખાનો પાસે માણુસ મોકલ્યું. તેમણે જવાબમાં જે ફરમાનો આવ્યાં હતા તેજ મોકલી આપ્યાં. કપટ અને ફરેબ કરી મહારાજા અને ભંડારીઓએ એકજ મતના થઈજઈ, તેની પાસે એવો ખુલાસો કર્યો કે જામીનગીરી યા બાહેધરી તો મહારાજા તરફથી આપવામાં આવેલી; પરંતુ આ સવાલ તો ખિલાફત અને પૃથ્વીપતિની દરબાર જોડે સંબંધ રાખે છે,અને એ મહાન હુકમનો અનાદર કરી શકાય નહિ. બાદશાહી નોકરો ગમે તે વખતે તેમના હુકમ મુજબ એને પકડી શકે તેમને મારાથી કે કોઇ બીજાથી એક પણ સુખન કહી શકાય નહિ. વળી ખાનગી રીતે પણ તેને મનપસંદ વચનો આપી, તે ગુસ્સે થઇ બુમબરાડા પાડતો હતો તેમાથી શાંત કર્યો, અને તે પણ લોભમાં ફસાયો.

(ફારસી શબ્દ) તમે (=લોભ) ત્રણ અક્ષરનો બનેલો છે, તે ત્રણે ખાલી (નુકતા વગરના) છે, તેથી લોભીઆઓનું કાંઇ (પણ) શ્રેય થતું નથી, (કારણ અક્ષરો ખાલી છે).

બાહેધરીની બાબત ગુજરાતમાં બહુ નોકની ગણાય છે તેથી તે લોકોએ અભયકરણનો ઘણો તિરસ્કાર કર્યો. ટૂંકામાં મહારાજાએ રસીદનો કાગળ પોતાની મ્હોર સાથે લખી આપ્યો અને તેજ રાત્રે ગંગાદાસને ભદ્રમા બોલાવી કેદમાં બેસાડ્યો તથા તેના સગાંવહાલાં અને રેશમના વેપારીઓને પકડી તેમનાં ઘર કે જે સંખ્યાબંધ વસ્તુઓ, જેવી કે રેશમી માલ, ઘરવાખરી, રોકડ નાણું અને બીજી ચીજોથી ભરેલાં હતા તે, જપત કરી તેની ચોકી માટે રખેવાળો મોકલ્યા, અને મારીઝૂડી તથા અત્યાચાર કરી ગંગાદાસ પાસેથી બે લાખ, તેના કાકાના છોકરા ખુશાલ પાસેથી ત્રણ લાખ અને બાકી બીજાઓ પાસેથી જેવી જેની શક્તિ તે મુજબ લેવાના નક્કી કરી જુમલે નવ લાખ રૂપીઆ, પૂરેપૂરી જબરાઇ તથા અવર્ણનીય સખ્તાઇથી ટૂંક વખતમાં વસૂલ પણ કરી લીધા. આ બનાવનું બનવું શહેરની વસ્તીના જુવાન તથા ઘરડા, જનતાના મોટા સમુદાય તથા સંખ્યાબંધ, લોકોના હાલહવાલ થઇ જવાનું કારણ થઈ પડ્યું. ખાસ કરીને, રેશમી કાપડના વેપારીઓનાં સંખ્યાબંધ કારખાનાના નોકરો તથા કારીગરો, જેવા કે ચરખો ફેરવનારાઓ, રંગરેજો, વણકરો, અને એવાં

બીજાં જુદા જુદા કામ કરનાર સેંકડો માણસો (દુખી થઇ ગયા), અને રેશમ અંગે મદ પચ (સેંકડે પાંચ ટકા જકાત લેતા ખાતા) ની ઉપજ, બંગાળામાં (ઘણી ઓછી થઈ), તેમજ અમદાવાદ કે જ્યાં જાતજાતનું અને વિવિધ પ્રકારનું તૈયાર થતું કાપડ, જે પ્રખ્યાતી પામ્યું હતું અને મશહૂર થયું હતું અને જે દેશપરદેશ (જમીન તથા દરીયામાર્ગ) ના વેપારીઓ આજુબાજુ તથા આસપાસના હિંદુસ્તાનના શહેરો તથા (ઠેઠ) સિંધ, તુર્કસ્તાન, યૂરોપ, અરબસ્તાન, હબશીઓના મુલક (એબીસીનીયા), ઈરાન ને તુરાન સુધી લઈ જતા હતા, ત્યાંની ઉપજને પણ ઘણું નુકસાન પહોચ્યું, અને તે વખતેજ, રેશમી કાપડના વેપારીઓનું જે એક જુદું સમસ્ત મહાજન હતું, તેનો અંત આવ્યો, અને હવે તો જેને ફાવે તે માણસ છૂટક છૂટક થોડો વધતો માલ આણે છે અહમદ નામનો એક માણસ જે બોહોરાઓની મ્હોટી (સુન્ની) જમાતનો હોઇ તે અરસામાં તાજો જ જાણીતો થયો હતો અને પોતાની કોમનો વડો (શેઠ) નીમાયો હતો તેને મહારાજાએ મ્હોટો (વૃદ્ધ) શેઠ બનાવ્યો હસન નામનો સોખડનો વેપારી કે જે ન્હાની (શિયા) જમાતનો બોહોરો હતો, અને જેનું ખૂન થયું હતું, અને આગળ જણાવ્યા પ્રમાણે જેને માટે તે કોમ પાસે મુબારેઝ ઉલ્મુલ્કે ત્રણ લાખ રૂપીઆ લીધા હતા, તેના વારસોમાંના એક કે જેની પાસે તે ખૂન થએલા માણસનું લોહીથી ખરડાએલું પહેરણ હતું તે મહારાજા પાસે દાદ માગતો આવ્યો હતો એવું બ્હાનું ઉભું કરી, તે કોમને દંડી દંડની મ્હોટી રકમ વસુલ કરી તેઓ હજુ પહેલા થએલા હુમલાની અસરમાંથી તો ઠેકાણે પડયા ન હતા તેમને આ દંડની રકમ ગમે તેમ કરી ભરી દેવી પડી એટલે તેઓ પાયમાલ થઈ ગયા અને પોતાનું વતન છોડી જવું પસંદ કરી આજુબાજુ ને આસપાસ જતા રહ્યા, અને હાલમાં તે જમાતનો એક પણ માણસ એવો નથી રહ્યો, કે જેની હાલત સારી હોય, (વખતે) નામના થોડા માણસ રહ્યા હશે કે જે જીવતા હોય કે ન હોય તે સરખું જ કહેવાય સૂબામાં કોઈ જાણીતો કે જૂનો મનસબદાર કે ઉંચો ઓહ્દેદાર ન રહેલો હોવાથી, મેદાનને ખાલી જોઇ, ઇશ્વરથી અજ્ઞાન એવા ભંડારીઓ અને પીશાચ જેવા મારવાડીઓ, જુના (જુલ્મી) રિવાજો સજીવન કરી અને ચાલુ રિવાજો જારી રાખી, ન્હાના ને મ્હોટા, હિંદુ ને મુસલમાન, (સૌને) દડવા અને લૂટવા, અને તેમની પાસેથી (માન ને નાણું) લઈ લેવા મંડી પડયા, અને જોર જુલમના દરવાજા ખુલ્લા થયા. ઈસ્લામ (ધર્મ)નું બજાર મંદ થઈ ગયું, ગાય કસે કરવાની

ન્ના કરવામાં આવી, મસ્જિદો ઉજ્જડ થઇ ગઇ અને દેવમંદિરોનો શેક વધી ગયો. હોળીના દહાડામાં મુસલમાનોને હેરાન કરવા તથા તેમને હલકા પાડવા તે વખાણવા લાયક અને પ્રશંસનિય કામ ગણાવા માંડયું, અને કોઇની મકદૂર હતી નહિ કે 'આ કેમ' ને 'પેલાનું શું કારણ' એવું પૂછી શકે. મુબારેઝ ઉલ્મુલ્કના જવાને તથા મહારાજાના આવવાને સમયે સઘળી પ્રજા ને રૈયત કે જે બરતરફ થએલા સુબાના જુલમ ને અત્યાચારથી કંટાળી ગઇ હતી, તેણે ખૂશી અને આનંદ પ્રદર્શિત કર્યા, તેમાં ખાસ કરીને હિંદુઓએ, કારણ તેમણે જોયું કે હવે નાઝિમ ને ઓહ્દે તો આપણી જાતનો માણસ છે. મહારાજા અને તેના ભાઈને તો રામ લક્ષ્મણ કે જેની પૂજા કરવી જોઇએ એમ તેઓ માને છે તેની ઉપમા આપી, તેઓ ખુશાલીનાં ગાન ગાતા હતા તેમની રહેણી કરણી ને ચાલ ચલણ જ્યારે તેમણે જોયાં ત્યારે તેઓ એ પહેલા લુટારૂ—(મુબારેઝ ઉલમુલ્ક)—મૂડદા લૂંટનારપર ઇશ્વરની કૃપા હોજો એ સૂત્ર ભણવા બેઠા. ટૂંકામાં મુખ્ય મુખ્ય અને ખાનદાની (અશરાફ) માણસોમાંના ઘણાખરા, હલકા પડવાની તથા નારાજ થવાની બ્હીક તથા આબરૂ જવાનો ભય લાગવાથી, ત્યાં રહેવું યા વાસ કરવો એ સલાહ ભરેલું નથી એમ સમજી ધીમે ધીમે અને વખત જતાં આજુબાજુ ને આસપાસ વેરાઈ ગયા અને સલામતીનો ખૂણો પકડયો (લીધો). દીવસે દીવસે રૈયતનો વ્યવહાર મુશ્કેલીઓ ભરેલો થતો ગયો: મારવાડીઓએ જબરદસ્તી તથા અત્યાચાર કરી ઘરોમાં ઘૂસી જઈ જુલમ કરવા માંડયો: અને તેમણે કેટલીએ ખાનાખરાબીઓ કરી કે જેનું વર્ણન પણ થઈ શકતું નથી.

> પૃથ્વીને ઉજ્જડ કરવી એવું જ્યારે (ઇશ્વર) ઇચ્છે છે,
> ત્યારે તેને જુલ્મી રાજાના પંજા નીચે મૂકે છે.

આમ થવાનું કારણ આપણાં પોતાનાંજ દુષ્ટ કાર્યો અને કુકર્મો (સમજવાં). આપણાપર દુઃખ પડે છે તેજ આપણાંજ કર્મોનું ફળ છે; (હાથના કર્યાં હૈયે વાગે છે). કાપડ બજારનો મહાલ, હઝરત ખુલ્દ મકાન (ઔરંગઝેબ)ના સમયથી શરીઅત (ધર્મ)ની જકાત ઉઘરાવવા માટે નક્કી થએલો હતો, હવે હિંદુઓને એમ કરવું મુનાસેબ લાગતું ન હોવાથી, તેમજ મુસલમાન સિવાય કોઇ બીજાને કોઈ પણ વખતે તે મહાલનો કારભાર સોંપાયલો પણ નહિ, અને જો કે હામેદખાનના બળવા બાદ નાઝિમોએ એ ઉપજ લઇ લેવા માંડી હતી છતાં પણ બાદશાહની

દરબારથી જેની નિમણુક થતી તે મુતસદ્દીઓ મામૂલી દસ્તૂર અને ઠરેલા કાનૂનો મુજબ તે ખાતાનું કામ કર્યા જતા હતા, અને (સનંદોમાં) લખ્યા મુજબનો પોતાનો પગાર લેવા જતા હતા. હવે મહારાજાએ તે (ખાતા)નો ઇજારો મારવાડવાસી વાણીઆઓને આપી દીધો. તેમણે મુતસદ્દીઓને ખલેલકર્તા ગણી, અયોગ્ય રીતે માથાં મારવા માંડયા. તે લુચ્ચા સ્વભાવનાઓ જોડે બેસવું અને એવાં હલકાં માણસો જોડે સંસર્ગ રાખવો એ પોતાનાપર ભારે જુલમ થતો હોય એવું મુતસદ્દીઓને લાગવા માંડયું અને તેથી તેઓ તેમના તરફ ધિક્કાર બતાવી તેમનાથી દૂર થઇ ગયા; અને પોતાના તરફથી લખાપટ્ટી કરનારા કારકુનો મોકલી સંતોષ પામ્યા, સારબાદ તે મહાલનો કારભાર મુતસદ્દીઓના હાથમાથી જતો રહ્યો. મહેસૂલ ભરી દેવાના દાખલા (રસીદોઃ vouchers) કે જે શહેનશાહતના તમામ ભાગોમા લઇ જવામા આવે છે, ને જે બાદશાહે નીમેલા મુતસદ્દીઓની મ્હોર વગર મંજૂર રહેતા નથી, તે દાખલાઓપર જો એમની મ્હોર (ન થતી) હોત તો, બીજા મહાલો જેવા કે સાયર, ટંકશાળ, ઢોરના અડ્ડા (જાનવરનું હાટ)ના મુતસદ્દીઓની માફક તેમની સત્તા પણ જતી રહી હોત. બાદશાહી (સરકારી) ખાતાઓના ખરચને માટે મુબારેઝ ઉલ્મુલ્કે સાયર મહાલને સૂબાના દીવાનની જવાબદારી તથા સત્તા નીચે મૂકયો હતો, તે (મહાલ)ને રોજના રૂપીઆ પચ્ચીસ (મારવાડીઓ પાસેથી) લેવાની શરતે દીવાનની સત્તા નીચેથી કાઢી લઈ એ વાણીઆઓને ઇજારો આપ્યો, અને બીજાં ઘણા દીવાનીખાતા જે ખરેખરી રીતે દીવાનના કબજામાં હતાં તે લઇ લેવામા આવ્યા. આવા ખાતાઓમાનુ એક ખાતું બૈતઉલમાલ–નાવારસી (માલ) ખાતું–કે જેનો કારભાર હમેશા એક દારોગો અને સૂબાના દીવાનના નીમેલા માણસો કરતા હતા તે શહેરમા કોટવાળ ને પરામા ફોજદારે ગર્દના તાબામા સોપવામા આવ્યુ. આ નવા ધારા ચાલુ થઇ કાયમ થઇ ગયા. બાદશાહ તરફથી નીમાએલા મુતસદ્દીઓની સત્તા ટંકશાળના ખાતાપરથી લઇ લેવામા આવી હતી, તેથી સોના ને ચાંદીમાં તાંબાનો ભેગ કરી સિક્કા પાડવામા આવતા, અને આ ધિક્કારપાત્ર રિવાજને લીધે (તે ખાતાની) ઉપજતી રકમ વધી, પણ અમદાવાદની ટંકશાળમાં પડેલી અશરફીઓ (મ્હોરો) અને રૂપીઆ કે જે હમેશા ચોખ્ખા અને પૂરા વજનના ગણાતા હતા, તેની (એ કારણથી) શાખ ઘટી ગઇ, અને શહેર સિવાય બીજે તે ચાલતા નહિ, અને જો કે તેમાનો ભેગ કાઢી નાખ્યો છે તો પણ હજુ સુધી શહેર બહાર કેટલીક જગાએ તો તેની શાખ તેવીજ

મરાયો, અને જે બંદોબસ્ત પોતાની મેળેજ થઇ ગયો હતો તે ગફલતી અને વ્યવસ્થાના અભાવને લીધે નષ્ટ થયો. ટૂંકમાં, મહી નદી ઉતરી મહારાજાએ ઇચ્છા દર્શાવી કે, પેટલાદ પરગણાને રસ્તેતે પરગણાને લગના રસ્તામાં જે જે ગામ તથા (નદી ઉતાર) ઘાટ આવે ત્યાં થઈને અમદાવાદ જવું. એ પરગણાનો ઇજારો મોમિનખાન પામે હતો એટલે એ રીતની પાયમાલી તેને ગમી નહિ, અને એ કારણે તેણે (પોતાને આપવાની) રકમમાથી કાંઇક રકમ ઓછી કરવા તથા હિસાબમાં મજરે આપવાની માગણી કરી. આથી મહારાજાને ખોટું લાગ્યુ, અને તેણે સરદાર મહમદખાનના પેશકાર શંકદાસને તેના હરીફ તરીકે ઉભો કર્યો. તેણે જે શરતે મોમિનખાનને ઇજારો મળ્યો હતો એ શરતે પોતાના શેઠ તરફથી ઇજારો લેવાની જવાબદારી લઇ લીધી, અને પેટલાદની હદમાથી મહારાજાને કૂચ કરાવી. મોમિનખાનને ખંભાત જવાની રજા મળ્યાથી તે ત્યાં ગયો, અને મહારાજા કૂચ કરી વાત્રક નદીને કિનારે આવેલા, મહમદ બાબીની વતનદારીના મહાલ ખેડાની સામે થોડો વખત પડાવ નાખી પેશકશના રૂપીઆ વીસ હજાર તેનાપગ નક્કી કરી અમદાવાદ આવી પહોચ્યો, સરદાર મહમદખાન વડોદરે હતો તેથી તેના ભાઇ મહમદ અશરફ ગવરનીને શંકરદાસના તેડાવ્યાથી અમદાવાદથી પેટલાદ જવું પડ્યું. હાદીખાનની બદલીમા સૂબાના સમાચારપત્રીની જગાએ ગુલામ મહમદખાન હુજૂરમાથી નીમાઈ આવ્યો. અબદુલગની ખાનના ગુજરી જવાથી તેના દોહીત્ર તાલેબ અલીખાન કે જે હજ્જત પામે હતો તેને ખિલાફ્ત ને પૃથ્વીપતિની દરબારમાથી સૂબાના દીવાનનો ઓદ્ધો આપવામા આવ્યો. તેણે પોતાના મામા અબદુલ હુસેનખાનપર પોતાના નાયબ તરીકે (કામ કરવા)ની મનદ મોકલી. પરંતુ તેણે દીવાનીખાતાના કામ તાલેબ અલીખાનને નામે તથા તેની મ્હોરથી ન કરતા પોતાને નામે કરવા માંડયાં, અને તેમના પાસેના સગપણને લીધે તેને તેમ કરતા કોઈએ અટકાવ્યો નહિ; પરંતુ રોજની રૂપીઆ પચ્ચીસ આપવાની રકમ જે સાયર મહાલની ઉપજને બદલે મુકરર કરવામા આવી હતી તે આપવી ભંડારીએ મોકૂફ કહી.

દુકાળ અને મરકીનું ફેલાવું

આજ સાલમા સખત દુકાળ પડ્યો: હવા ઝેરી થઈ ગઇ: અને (તેને લીધે) માણસો મૃત્યુ ને મોતને પામ્યા. તે ઉપરાંત મારવાડીઓએ બદ-

મારી કરી નિંદ્ય વર્તણુક ચલાવી. અનાજના ભાવનુ પ'લુ દીવસે દીવસે ઉચું થતું ગયું, અને ઉચ ને નીચ લાખો માણસો, એ ત્રણ દીવસના તાવમા-કે જે તાવમાં જાંગના કાતરા આગળ (મરકીની) ગાંઠ નીકળતી હતી તેવાતાવમા-પરલોકવાસી થઈ ગયા. તેમને ચાદર ઓઢાડવાની કે કફન પહેરાવવા જેટલી પણ કોઈને ફુરસત ન હતી, અને લાશને અંગે એક કામ કરનારો કે નોકર શોધ્યો જડતો નહિ, અને મૃત્યુ રૂપી ભોયરામા પેસનારા (મરણ પામનારા)ઓની મ્હોટી સંખ્યા કે જેમની પાછળ કોઈ વારસ યા મદદગાર રહ્યુ ન હોય તેવાઓની લાશોને દરરોજ ગલી અને બજારમાથી ખેંચી લાવી સાબરમતીની રેતીમા ફેંકી દેવામા આવતી, જ્યા તેને કાગડા કૂતરા ખાતા. એ લાશને એક જનાઝા (ઠાઠડી)મા મૂકી (ચારને બદલે) બે માણસને ખભે ઉચકી જતા, લેખકે નજરે જોયા છે આખી માણસ જાતના વિલાપ અને આક્રંદ આકાશના ઘુમટ સુધી પહોચ્યા. આજુબાજુને આસપાસના ગામડા ને કસબાઓમા દુકાળીઆઓના ટોળે ટોળા ઘર મ્હાર છોડી હાથમા ભિક્ષાપાત્ર લઈ પોતાના ન્હાના ને મ્હોટા છોકરા ને છૈયા, દીકરા (પુરુષ) ને દીકરી (સ્ત્રી)ને લઈ વેચવા માટે શહેર તરફ આવતા.

લીલુ સૂકુ (જે મળે તે) મેળવવા માણસોના પેટ કોશેશ કરતા,
જેવી રીતે ભિક્ષુકની ઝોળી એક ઘેરથી બીજે ઘર (ફરે છે તેમ)
ભૂખ્યા પેટે ઉનપર પોતાની આખ ચ્હોટાડી
(કારણ) ઉન માસનુ પાડોશી હોય છે (તેથી)

રસ્તાઓ ને બજારોમા તેમની ઠઠ જામતી, અને એક ને બે રૂપીઆમા તેઓ પોતાના છોકરા વેચી દેતા. આ દૈવી કોપનો લાભ લઈ મારવાડીઓએ માત્ર (એક) રોટલા(ની ભીખ) આપી ઘણી ઉચ અને મુસલમાન સ્ત્રીઓ અને તેમના બાળકોને ગુલામ બનાવ્યા, (ગુલામીનુ દોરડુ તેમની ગરદને બાધ્યુ), અને તેમને ગાયનુ છાણ ખવડાવી અને તેમના માથાપર થોડા જવના દાણા બાળી, પોતાના ધર્મ પ્રમાણે શુદ્ધિ કરી તેમની પાસે મુસલ-માની ધર્મનો ત્યાગ કરાવી, (તેમના) કાફલાના કાફલા મારવાડ રવાના કરી દીધા, અને ગર્વથી બોલવા લાગ્યા કે ઔરંગઝેબ (ખુ'દમકાન)ના સમયમા જોધપુરથી (હમારા લોકોને) કેદી કરી લઇ જઇ મુસલમાની ધર્મમા વટલા-વવામા આવ્યા હતા તેનો આ બદલો પોતે જે પુષ્કળ આલમતા ને અસબાબ ભેગા કર્યા હતા તે લઇને મહારાજાએ શેરસિંગ પટાવત તથા ચતુરા મહેતાને મારવાડ મોકલી દીધા.

સુરત બંદરના મુત્સદ્દી બહેરામખાન અને શાહ વેપારી મુલ્લા મહમદઅલી વચ્ચે ટંટાના અગ્નિનું સળગવું, કિલ્લેદાર બેગલર બેગખાનના ભાઇ તેગબેગખાનને હકૂમતનું સોંપાવું, અને બહેરામખાનનું ભાવનગર જવું

શાહ વેપારી મુલ્લા મહમદઅલીની કોશેશ, તજવીજ અને નાણાંનાં સાધનથી મુરતશીદખાનની બદલીમાં આગળની માફક સુરત બંદરના મુતસદ્દીના ઓદ્ધાપર જેવો બહેરામખાન બહાલ થઈ ગયો કે તરતજ તેણે પોતાનું કામકાજ તથા પોતાના ઓદ્દાની ફરજો અદા કરવાનું શરૂ કરી દીધું. મીર અબદુલ રહીમ નામના માણસને પોતાનો નાયબ નીમ્યો. આગળ જણાવ્યા મુજબ શાહ વેપારીએ મોજે અઠવામા (કિલ્લાની) રચના કરી હતી અને પોતે ત્યા રહેવા ગયો હતો, અને તેમ કર્યા બાદ એવો બંદોબસ્ત કર્યો હતો કે જે કોઇ માણસ ત્યાં (તેનું) રક્ષણ માગતો જાય તેને ત્યાંથી પાછો બહાર કાઢવા કોઈની મકદૂર હતી નહિ. દીવસે દીવસે ત્યાની શોભા વધતી ગઇ અને સુરત બંદરની સુરત (મુખમુદ્રા) પર જરાએ તેજ રહ્યું નહિ. ખરી રીતે તો ત્યા તેણે પોતાનું એક જુદું બંદરજ જમાવ્યું, અને મુતસદ્દી જાણે પોતાનો બેસાડેલો, હાથ તળેનો નોકર હોય એમ ગણી, મગરૂરી અને અહંતાને વશ થઈ, વહાણો મારફતે આયાત થતા ઘણાખરાં નગદી ને માલ, મુતસદ્દીને ખબર આપ્યા કે તેની રજા લીધા સિવાય, પોતે ઉતારી લેતો. આમ થોડો વખત ચાલ્યું. આગથી મહેરબાનીઓનો વિચાર કરી પોતાનાથી સહેવાયું ત્યા સુધી તો બહેરામખાને (એ વાતના) આખ આડા કાન કર્યા. પરંતુ મામલો (મધ્યમતાની પણ) હદ બહાર જ્યારે ગયો અને (બંદરની) ઉપજમાં ઘણું નુકમાન થવા માડ્યું, ત્યારે પોતાના નાયબની સૂચના ને સલાહ મુજબ થોડાં માણસોને અઠવાની ફોજદારીમા નીમી તેમને ત્યાંની મહેસૂલ વસૂલ કરવાનું કહ્યું, અને શાહ વેપારીને સંદેશો (કહેવડાવી) મોકલ્યો કે તેણે સુરત બંદરમા આવી પોતાના જૂના ઘરમા રહેવું. વખત વિચારી જઇ તેણે તે પ્રમાણે કર્યું અને આટલો વખત તેને જાણ કર્યા સિવાય જે માલ ત્યાં ઉતાર્યો હતો તેની મહેસૂલ સંબંધી વાતચીત શરૂ થઇ, અને કેટલોક વાદવિવાદ

થયા બાદ, સનદ મેળવવામાં થએલા ખરચની રકમ મજરે આપવા બાબત શાહ વેપારીએ માગણી કરી. છતાં તે (માગણી) પર ધ્યાન ન આપતાં એક લાખ રૂપીઆ તેણે આપવા એવો પોતે ફેસલો આપ્યો. **મીર** અબ-દુલ રહીમ નાયબની લોભવૃત્તિ ચલાયમાન થવાથી તેણે (બીજી) દસહજા રની રકમ નાયબ તરીકેની હકસાઈની માગી. એક તો પહેલેથી શાહ વેપારી પોતાની માગણી રકમ કાઢતો હતો (ને જે તેને મજરે મળી ન હતી), અને ઉલટું તેણે વધારાની રકમ આપવી એવો ફેંસલો થયો હતો તેથી અને વળી અઠવામા ફોજદાર નીમાવાથી અને શહેરમા તેને પાછો રહેવા આણવાથી એક રીતે સુરત બંદરમા પોતાની આબરૂને હાની ને ઇજ્જતને નુકસાન થએલું તે સમજતો હતો, તેથી તેણે **મીર** (અબદુલ રહીમ) ની માગણી ન સ્વિકારતા તેમ કરવાનુ નકાર્યું અને ના કહી, અને બહેરામ ખાનને ખસેડવા તથા કાઢી મૂકાવવા કમર કસી, અને પોતાના મન સાથે એક તદબીર ગોઠવી. સૈયદ અલીવાએઝી કે જે (શહેરમા) ટટાફિસાદનુ મૂળ હતો તથા જેના મુરીદો (શિષ્યો)ની સખ્યા મ્હોટી હતી, તેનાપર એક દહાડો રાતની વખતે રૂપીઆ બે હજાર ભેટ તરીકે મોકલી પોતાની ઇચ્છાથી તેને વાકેફ કર્યો. એ રોકડ રકમ જેની પોતાની પાસે આવેલી સૈયદે પોતાની આખો એ જોઈ તેવીજ તેણે ઘણી ખુશીથી હા કહી, સવાર પડવાનો વાયદો કર્યો. અને કહ્યુ કે "શુ સવાર નઝદીક નથી." શાહ વેપારીની પોતાની પાસે બે ત્રણ હજાર માણસો પાયદળ હતા તેને તૈયાર કરી બીજે દહાડે કે જ્યારે ક્ષિતિજના સ્તનમાથી પ્રભાતરૂપી દુધ ઉભરાવા માડયું, ત્યારે સૈયદ ઇદ્રિ-સના ગાદીવારસ સૈયદ ઝેનના મદ આગળ પોતે આવ્યો અને સૈયદ અલીવાએઝી કે જે આખી રાત નીચેની મતલબનો સૂર કાઢતો હતો

> કે ઓ રાત! તું જો કયામતના દહાડા જેવી (લાબી) ન હોય
> તો શા માટે તુ જલદી પૂરી થતી નથી?

તે પણ તરત ત્યા આવી પહોચ્યો. શાહ વેપારીના માણસોએ કાઝી અને મુફતીને ત્યા હાજર કર્યા. વળી અહમદ ચલપી અને બીજા વેપારીઓ પણ તેમને બોલાવ્યા હતા તે મુજબ ત્યા આવી ભેગા થયા. એ મેળાવડા ના મદ (પ્રમુખ) ની જગાએ સૈયદ અલીવાએઝી હતો, તેણે ત્યા ભેગી થએલી મંડળી ગોઠવાઈ ગયા બાદ, (આનશગા પડતા) રાઇના દાણા માફક ઉઠળી સભાની મધ્યમા આવી, મીણબત્તી (ના પ્રકાશ) માફક, એ અંજુ-મનને દીપાવવા માટી, અને કાઝી તથા મુફતીને સંબોધી બોલ્યો કે આ

કઈ જાતની મુસલમાની કહેવાય અને કયા (ગરે) ધર્મ અને ધર્મપુસ્ત ના પ્રમાણથી આ વાત કાયદેસર ગણાય કે અગર એક શાહ વેપારીની વાણી મ્હોટી રકમ બહેરામખાન પાસે માગતી નીકળે છના હાલને સમયે (હમણા) ઉલટો બહેરામખાન તેની પાસે, કાઇપણ આધારવિના બીજી વધારાની રકમ માગે છે? વળી શાહ વેપારી કે જેની મારફત હજારો માણસોને રોજના સાધન મળે છે, અને જેના તરફથી દર સાલ મ્હોટી રકમ દસોદ (કમાણીના દસમા ભાગ) તરીકે બાદશાહી સરકારને ભરવામા આવે છે, જેનુ જીવન વર્તમાન સમયમા આશીર્વાદ જેવુ છે, તેને ઉખેડી નાખવા બહેરામખાન ઇરાદો રાખે છે આ ઉપરાંત પણ બીજી કેટલીએક અક્કલી અને ગેરઅકલી દલીલો તેણે પોતાની વાએઝમા વાપરી પ્રદર્શિત કરી બતાવી

સુરીએ જાગ પાથરી અને ડબ્બાનુ ઢાકણુ ઉઘાડી નાખ્યુ,
અને જાફરાન જેવા આસમાનને (પણ) રંગવા લાગ્યો

અને (એ સભામા) એવો ઠરાવ કરવામા આવ્યો કે કાજીએ એક જાહેરાત (નોટીસ) લખવી પછી તે આખા ટોળાએ મઠ આગળથી નીકળી એક સરઘસ રૂપે જે મસ્જિદ શાહ વેપારીએ બનાવી હતી અને જે તેના ઘર પાસે આવી હતી ત્યા જઈ કાજીના માણસ જોડે તે જાહેરાત (તેના પર) મોકલી વાએઝી જેવા ગુરૂના કહેવા પ્રમાણે વર્તનારા સામાન્ય લોકો અને બદમાસોના ટોળેટોળા ખુણે ખાચરે અને દરેક બાજુથી આવી હાજર થઇ ગયા બહેરામખાનને જ્યારે એ જાહેરાત પહોચી ત્યારે, શુ બનાવ બન્યો હતો તેની ખબર ન હોવાથી તે ગુચવાયો (દુખી થયો) મીર અબદુલ રહીમ કે જેના દુષ્ટ લોભને લીધે આ બનાવ બનવા પામ્યો હતો તેને જાહેરાતના મજકૂરની ખબર પડતાજ વગર ઢીલે લશ્કર તૈયાર કરી, તે (ફોજ)ને એ દગાખોરોને બાંધી પકડી લાવવાનો હુકમ કર્યો કાજીનો જે માણસ ત્યા આવ્યો હતો તેણે જે જોયુ ને સાંભળ્યુ હતુ તે જોઇ સાભળી પાછે પગને ત્યા આવી સઘળા લોકોની રૂબરૂ કહી બતાવ્યુ, એટલે શાહ વેપારીએ પણ પોતાના માણસોને હુકમ આપી દીધો કે (મારા) ઘરની આસપાસ આવેલા રસ્તાઓ બંધ કરી દઇ, જે રસ્તે સામાવાળાઓ આવવાના હતા તે રસ્તાઓનો કબજો લઇ લેવો બન્ને પક્ષ વચ્ચે બંદૂકની ગોળીઓ વડે લડાઇ ચાલી અને સુદરૂપી ઘડીએ ફરવા માડ્યુ આવી રીતે (લડતા) પાચ રાત ને દીવસ પુરા થયા અને એ અરસામા તો બહેરામખાનની બાજુવાળાઓની ફતેહ થઇ. (આવું પરિણામ જોઇ) શાહ વેપારી

એ પોતાની મતલબ પાર પાડવાં તથા કામ આગળ વધારવા માટે કિલ્લે-દારની મદદ ને સહાયની જરૂર છે એમ વિચાર કરી બેગલરબેગખાન પાસે પોતાનાં વિશ્વાસુ માણસો મોકલી મદદ ને સહાય માગ્યાં. આગળ બની ગએલા બનાવો કે જે વખતે શાહ વેપારીએ પોતાનું વચન પાળ્યું નહતું તેને લીધે એનું મન તેના પ્રત્યે નાગજીની ધૂળથી રગદોળાએલું હતું તેથી

જે વફાદારી અને મુરવત વિનાનો હોય છે,
તેની જોડે દોસ્તી કરવીએ મૂર્ખાઇ છે.

એ પંક્તિઓ બોલી (ઉત્તરમાં) એવું કહાવ્યું કે હાલ તરત મારી પાસે લશ્કર હાજર નથી. વળી ખાધખોરાકી અને કિલ્લાના બચાવનાં સાધનો (દારૂગોળો) પણ વપરાઈ ગયા છે, એટલે (મને) માફ કરવું. ફરી પાછો સંદેશો આવ્યો કે જે જે ચીજની જરૂર હોય તે તે ચીજ તૈયાર કરી પહોચાડી દઈશ. (આ ઉપરથી) બેગલરબેગખાને એવી ઇચ્છા દર્શાવી કે શાહ વેપારીએ જાતે મળવું, કે જેથી રૂબરૂમા પોતાના મનની વાત જાહેર કરે. તે મુજબ તે આવ્યો અને એવી વાતચીત થઇ તથા એવા કોલકરાર થયા કે બહેરામખાનને દૂર કર્યાં બાદ તેગબેગખાન મુતસદ્દી થાય અને તે બાબતની સનદ મેળવવાની જુમ્મેદારી શાહ વેપારીની રહે. આ કરાર કસમ અને સોગનથી અને વચમા કોરાન લાવી પાકો કરવામાં આવ્યો. વળી એવો કરાર થયો કે કિલ્લાના ઉપરના ભાગપરથી બંને પક્ષના મોરચામાથી કોનો કયો છે તે પારખી શકાતું ન હોવાથી શાહ વેપારીએ પોતાના મોરચાઓપર સફેદ વાવટા ઉભા કરવા કે જેથી જાણીતા અને અજાણ્યા, મિત્ર અને શત્રુ ઓળખી શકાય. વગર ઢીલ કે વિલંબે કિલ્લાની બહાર આવી શાહ વેપારીએ બસેં તોપચીઓ, ખાધ ખોરાકી, સીસું ને દારૂગોળો અને સેકડા રૂપીઆ વીમહજાર, હોડીઓ મારફતે કિલ્લા-માં પહોચાડી દીધા, અને અજગર જેવા મ્હોડાની તોપોએ બહેરામખાનના મોરચા, કે જે કિલ્લા તરફ હતા તેના પર અગ્નિ વરસાવવો અને ગોળા છોડવા શરૂ કરી, આખના પલકારામા, તોડી પાડયા. આમ થતું જોઈ એધારી લડત કરવી પડશે એમ બહેરામખાનને લાગ્યુ એટલે તેણે કિલ્લાની સામેજ મોરચા અને ઉંચા માચડા બાધી તેનાપર તોપો ગોઠવી દીધી અને બંને બાજૂ—આગળ ને પાછળ—લડત લડવા માંડી; આમ ને આમ લગ-ભગ એક માસ પૂરો થયો. આ હુલ્લડમાં જુવાન ને વૃદ્ધ,ગરીબ ને પૈસાદાર, ઘણાં માણસો જાન માલ વગરના થઈ પડયા. બહેરામખાન પાસે જૂનાં ને નવાં મળી લગભગ દસહજાર માણસનું લશ્કર હતું, પરંતુ દૈવી કારખાના

તરફથી એ જગાએથી એનો દાણો પાણી ઉઠાડી લેવામાં આવ્યો હતો અને ઇશ્વરેચ્છા એવી થઈ હતી કે તેણે એ હોદ્દા પરથી બરતરફ થવું, તેથી તે (લશ્કર)માના કેટલાક ભય ને બ્હીકના માર્યા, ને કેટલાક અતિશય લોભને વશ થઈ તેમના નામીચા સાથીઓએ ખોટી આશા આપી હતી તેને લીધે, તથા એ લડત લંબાતી હતી તે જોઇ, અને કિલ્લેદાર તથા વેપારીઓ એક થઈ ગએલા હોવાથી, બહેરામખાન અંગે તેનું પરિણામ ખરાબ આવશે એમ ધારી, તેના પક્ષમાથી ખસી ગયા, અને શાહ વેપારીને જઈ મળ્યા, અને લડાઇ અને યુદ્ધમાં તેના ભાગીદાર બની તેની જોડે મૈત્રી બતાવવા તથા આગળ વધવામા ઘણો પ્રયાસ કરવા માડયા.

આ દગાખોર મિત્રો જેને તુ જુએ છે તેઓ,
મીઠાઇની આસપાસ ભમણતી માંખો છે.
જ્યાસુધી ખાવાનુ હશે ત્યા સુધી ચૂસ્યા કરશે, ને
મધમાખની જેમ તારી આસપાસ ભમણના રહેશે.
પણ જે વખતે ગામ ઉજ્જડ થાય છે
અને ખીસું સારંગીની તુમડીના જેવું ખાલી થાય છે,
(તે વખતે) મોબત અને મૈત્રી (બંને) છોડી દે છે,
(અને તે એવી રીતે) કે જાણે કોઈ દહાડો મિત્રના હતીજ નહિ.

લોકોના ટોળાઓએ પણ કાઇક **પીરવાએગ્રીની** સલાહ મુજબ ને કાંઇક ખુશામદ કરવાને ચારે તરફ દંગા ઉઠાવવા માડયા. બહેરામખાનની જોડે તેના જાની દોસ્તોમાથી થોડા રહ્યા હતા તેમણે એની જાતી બહાદુરી ને વીરતા લક્ષમા રાખી, અને તેથી તેઓ લડતા કે યુદ્ધ કરતા અટકયા નહિ; એટલામા શાહ વેપારીની માગણી અનુસાર **દેવજી નાકખીર મરાઠો** દમહજાર સવાર લઈને તેની મદદે આવી પહોંચ્યો; અને બહારથી દરવાજાઓ મારફત જે આવજાવ થતી હતી તથા ઘાસદાણો આવતો હતો, તે બંધ કર્યો. આ એક વધારાનું કારણ થઇ પડયું. અને ખાધ ખોરાકીની તંગીને લીધે બહેરામખાન મુશ્કેલીમા આવી પડયો તેથી સલાહની વાતચીતનો પાયો નાખી, એવું ઠરાવવામાં આવ્યું કે બહેરામખાને દરબાર ખાલી કરી મુલ્લાની વાડીમા જઈ રહેવું. આને લીધે પોતાના સગાવહાલાંઓને કામગાર અલીખાનના ઘરમા રાખી પોતે ત્યા (મુલ્લાની વાડીમા) ગયો અને જમાદાર સૈયદ નુરૂલ્લા તથા જમાદાર સૈયદ વલી, પોતાના સોબતીઓને લઇ અહદે ગયા અને યુદ્ધનો અગ્નિ શાંત પડયો. બહેરામખાનનાં સગાંવહાલાં જ્યારે મુકામ બદલી બીજે જતાં હતા ત્યારે તેમના રસ્તામાં અહમદ

ચલપીનું ઘર આવતું હતું. તેણે ત્રણ ચાર રથ કે જેમાં જાસૂસોએ કહેલું કે રોકડ (નાણું) ભરેલું છે, તેમાં સીસું ને દારૂગોળો ભરી લઇ જાય છે એવું બહાનું બનાવી રસ્તામાંથી પકડી લઇ પોતાને કબજે કરી લીધા. ટૂંકામાં કરેલા કોલકરાર મુજબ **તેગ બેગખાન** દરબારમાં દાખલ થયો. **શાહવેપારીએ** દેવજી મરાઠાને પોતાને મદદ કરવા બદલ જે રકમ આપવાનું નક્કી કર્યું હતું તે આપ્યા ઉપરાંત સરદારોને પોશાક તથા બીજી બક્ષેસો આપી રાજી કરી જવાની રજા આપી. હુલ્લડખોર માણસોની સૂચના તથા શીખવણીથી સિપાઇ વર્ગ તથા તમામ રૈયત અને ગામડા વાસીઓએ પોતાના પગાર તથા દેવાની ઉઘરાણી એવી સખતાઇથી કરવા માંડી કે તેની ગેરઆબરૂ થવાની હદ સુધી મામલો આવી ગયો. વળી જ્યારે પોતાની સત્તા ચાલતી હતી ત્યારે **બહેરામખાનના** કેટલાક કારભારીઓ તથા મિત્રોએ બજારના માણસો (દુકાનદારો)પર જુલમ કરી વસ્તુઓ ઉપાડી ગયા હતા. તેમને (દુકાનદારોને)જ હાથે હવે તેઓ તેવીજ આફતમાં ગિરફતાર થયા. **બહેરામખાનને** બ્હીક લાગી કે વખતે તેના શત્રુઓની શીખવણથી તેની આબરૂ લેવામા આવે યા તેને કેદ પકડવામાં આવે તેથી તે પોતાના માસા **મોહસેનખાનની** સલાહ મુજબ રાતને વખતે કે જ્યારે અંધકારરૂપી દીવાલ દૃશ્ય વસ્તુઓ અને માણસની આખ વચ્ચે પડદાનું કામ કરે છે, ત્યારે વેશ બદલી શહેરમા દાખલ થઇ છૂપાઇ ગયો. બીજે દીવસે ઘોડાના તબેલા, હાથી, જીવત ને નિર્જીવ, સઘળો સામાન **તેગબેગ**-ખાનના કબજામા આવી ગયો. સનદ મેળવવા માટે થએલો ખરચ વસૂલ કરવાનું બહાનું બતાવી તે પેટે એ સામાનમાથી જે જોઈએ તે લઇ, **શાહવેપારીએ**, તે અડધી કીંમતે ખંડી વાળ્યો.

> ફરતા જમાનાની એ રીતજ છે
>
> કે જ્યારે બક્ષે છે ત્યારે મહેરથી બક્ષે છે, ને લઇ લે છે ત્યારે કેર કરી લઈ લે છે.

બહેરામખાન શહેરમા ત્રણ ચાર દીવસ છૂપી રીતે રહ્યો, પણ ત્યાં વધારે વાર રોકાવાનું એને સલાહ ભરેલું ન લાગવાથી, કિલ્લાના ચોકીદારોમાંના એકની જોડે મળી જઇ, મધરાતે, **મોહસેનખાનને** જોડે એક દોરડાના ગાળાની મદદથી બહાર પડ્યો અને અદવા પહોચી ગયો અને **સૈયદ** નુરૂલ્લા ને **સૈયદ** વલી જે ત્યા હતા તેને પોતાના મળતીઆ સમજી એ બાબતની ખબર કરી. તેમણે એને અંદર લીધો અને ત્યા છૂપાવી રાખ્યો.

પણ બહાર વાત ઉડી કે બહેરામખાન તો અદવામાં છે તેથી તેગ બેગ-ખાને ત્યાં લશ્કર મોકલી તેને હુકમ કર્યો કે સૈયદ નુરૂલ્લા અને સૈયદ વલીને ત્યાંથી બહાર કાઢે, અને જો બહેરામખાન હાથમા આવે તો તેને (પોતાની પાસ) લઈ આવે. અદવાના કિલ્લાપર તોપખાનાનો સામાન તૈયાર હતો એટલે સૈયદ નુરૂલ્લા ને સૈયદ વલી સામે થયા ને તોપ ને બંદૂકના મારાની લડાઈ શરૂ થઈ. સંજોગવશાત્ શાહવેપારીએ હુલ્લડ મચાવ્યું તેની શરૂઆતમાજ તેની ખબર બહેરામખાને અમીર બુરહાન ઉલ્મુલ્ક કે જે તે વખતે હજુરશ્રીની પાસે હતો તેને આપી હતી, અને ત્યાંથી વેપારીવર્ગ સમસ્તપર અને શાહવેપારીપર ખાસ બુરહાન ઉલ્મુલ્કનો પત્ર આવ્યો હતો, જેની મતલબ એ હતી કે એ હુલ્લડને પરિણામે બહેરામખાનને કાંઇ ઇજા થશે યા તેનો વાકો વાળ થશે તો તેનો બદલો તેમની પાસે લેવામા આવશે. એ કાગળ લઇને આવનાર કાસદો કાગળ સાથે શાહવેપારીના હાથમા પકડાઇ ગયા. કાગળમા લખેલી હકીકત જે ધમકી અને ખોફથી ભરેલી હતી તે જાણી એ બ્હી ગયો, અને પરિણામ માઠું આવશે એમ ધારી ફિકર ચિંતાના સમુદ્રમા ડુબી ગયો. એને કોઈ રીતે ખબર પડી ગઈ હતી કે બહેરામખાન અદવામા છૂપાઇ રહ્યો છે; તેથી સૈયદ નુરૂલ્લા ને સૈયદ વલીને એક વિશ્વાસુ માણસ માર્ફત દિલાસો આપી કહેવડાવ્યુ કે યુદ્ધસામગ્રી તથા લડાઈ માટેના હથીઆર તૈયાર અને ભેગા કરેલા છે, માટે ખાતર જમા રાખી શાર્ય બતાવી, સામે લડતા અટકવું નહિ, કારણ ફરી પાછો બહેરામખાનને એના અધિકારની ગાદી પર હું બેસાડીશ. તેમને આથી ઉત્તેજન મળ્યું અને તે કરારની આશામાં આગળના કરતા પણ વધારે પ્રયાસ કરી કોશેશ કરવા મંડી ગયા, અને એક રાત્રે બંને સરદારોએ થોડા નામીચા યુવાન સૈનિકોને લઈ (રાત્રીનો હુમલો કરી) તેગબેગખાનના લશ્કરપર છાપો માર્યો, અને થોડા માણસોને મારી નાખી થોડાને જખમી કર્યા. આ ઝપાઝપીમા અકસ્માત્ તેગબેગ-ખાનના લશ્કરનો સરદાર સાકરરામ બક્ષી માર્યો ગયો, અને તેના તંબૂને છાવણી લૂંટી વિજય પ્રાપ્ત કરી તેઓ પાછા ફર્યા. પરંતુ સૈયદ વલી કે જેની તરવાર ચૂકથી તેના ઘૂંટણની કાચલીપર વાગી તેનાથી તે જખમી થયો.

શાહવેપારી મુલ્લા મહમદઅલીનું તેગબેગખાનને હાથે કેદ પકડાવું, બહેરામખાનનું ઘોઘે અને શીહોર જવું, અને સુલતાનોના રક્ષકની દરબારમાં હુલ્લડની હકીકતનું રજુ થવું, સુરત બંદરની મુતસદ્દીગીરીપર મોમિનખાનનું અને ખંભાત બંદરની મુતસદ્દીગીરીપર તેગબેગખાનની નીમણુંકો થવી અને તેમાંથી એકનું પણ અમલમાં ન આવવું

આ લડાઈ લડવા માટે શાહવેપારી મુલ્લા મહમદઅલી સવાર અને પ્યાદા મળી લગભગ દસહજાર માણસનું લશ્કર ભેગું કરી શક્યો હતો અને બહેરામખાનને દૂર કરી શક્યો હતો, એટલે ગર્વ ને મદ કે જે હલકા માણસોની નિંદામાં નિંદ્ય ખાસીઅત છે, તેનો ધુવો એના મગજના મહેલમાં ચઢી ગયો અને દીર્ઘદૃષ્ટિરૂપી બુદ્ધિની આંખનું તેજ હરી લઇ, તેના વડવાઓના ચાલતા આવેલા રિવાજ–આચાર વિચારના માર્ગમાંથી એને દૂર ફેંકી દીધો. જ્યારે મોટાઇ અને દોરદમામના સાધન પોતાની પાસે ભેગા થએલા તૈયાર જોયા ત્યારે "ખરેખર માણસ હદબહાર જાય છે, જ્યારે કે તે પોતાને તવંગર જુએ છે,' એ કોરાનનું લખાણ સાચું પડયું અને ઉમરાવોની માફક તેણે પણ બક્ષી, અરજી રજૂ કરનાર અમલદાર ચોબદાર, નીમી અરજીઓ સાંભળવી શરૂ કરી.

એક કાગડાએ પહાડી તીતરની ચાલ શીખવા માંડી,
(પરિણામે) તે ચાલ તેને આવડી નહિ અને પોતાની (ચાલ) ભૂલી ગયો.

વળી એના મનમાં એવો પણ વિચાર આવ્યો કે પોતાના છોકરાઓ માંના એકને ઉચ્ચ બાદશાહની સેવા (નોકરી)માં ગોઠવી આપે. પોતાનો સૌથી ન્હાનો છોકરો ફખરૂદ્દીન કે જેનામાં જાતી અક્કલ હતી અને જેની રીતભાત મનને ગમે તેવી હતી તેનાપર પોતાની નજર ફરી. તે વખતે સામ્રાજ્યનો કારભાર મુકર્રબઉદ્દઅઝ્ઝત વઝારતપનાહ ખાનેસમાંનિઝામ(?)... [illegible]

ઓહદા માટે યોગ્ય ને લાયક ગણે, અને જેનાથી તે ગજી હોય, તેનુ નામ તે ખાલી રાખેલી જગામા લખી તેને હકૂમત સોપે, એવી સનદ તથા એવું ફરમાન મેળવવા. એ (કામ) ને અગે જે ખર્ચ થાય તે ખરચ માટે સાગ્રહજાર રૂપીઆની હુંડીઓ મોકલી પરંતુ વિધિ એ યુક્તિની વિરુદ્ધ હોવાથી, એ કાગળ લઈ જનાર કાસદો કાગળો સાથે ભરૂચની પાડોશમા તેગબેગખાનના માણસોને હાથે પકડાઈ ગયા અને કાગળો એને મળ્યા. એ કાગળોના મજકૂરની ખબર પડતા, નસીબ યારી આપે છે, એમ સમજી, કામ પાકું કરવા માટે એ કાસદોને પોતે એવી જગ્યાએ રોકી રાખ્યા કે જેની બીજાને ખબર પડે એવો સંભવ હતો નહિ. આગળ જણાવ્યા પ્રમાણે એક વખત તેને ઓહદે બેસાડી, તેનુ મન ઉઠી ગયુ ત્યારે પાછો બહેરામખાનને તે જગાએ બેસાડયો, તેથી જ્યા સુધી શાહ વેપારી હયાત હશે ત્યા સુધી એ ઓહદાપર રહી નિરાતે સત્તા ભોગવી શકાય એ વાત અકલ નાકબૂલ કરે એવી છે, એમ ધારી સપૂર્ણ રીતે ડહાપણ અને દૂરઅંદેશી વાપરી, પાણી પહેલા પાળ બાધવાનો વિચાર મન સાથે કરી, ઉપર ઉપરથી તેનો મોભ્ભો જાળવવા, તથા તેની જોડે સારી રીતે વર્તવા તથા તેનું મન સપાદન કરવા ખૂબ પ્રયત્ન કરવા માડયા છેવટે પહેલા રબીઆમમા સઘળા પ્રાણીઓમા શ્રેષ્ઠ એવા પયગબર સાહેબના—ઈશ્વર તેમના કુટુંબપર મહેર રાખે અને તેમને સલામત રાખે—શુભ અને માગલીક જન્મ દીવસનો હગામ આવી પહોચ્યો, તે વખતે બારમી તારીખે તે હજરતના નામની પ્રસાદીના ભોજનની તૈયારી કરી (તેને જમવાનુ નોતરૂ દીધુ).

હમાન મહેમાન તરીકે હમારા ઝુંપડામા તમે પધારો,

તો હમારાપર મહેરબાની થશે અને હમને માન આપ્યુ ગણાશે.

તેણે હા કહી, પણ તેને ખબર ન હતી,

કે અંતે આ કંજૂસ (આકાશ) પોતાના મહેમાનનુ ખૂન કરે છે

હવે આમંત્રેલે દીવસે, તેણે એક (ખોટી) ગપ ચલાવી કે મરાઠાઓએ દેખા દીધી છે અને તેથી (દેખીતી રીતે) તેમની સામે થવા પોતાના લશ્કરને તૈયાર અને હાજર રાખ્યુ. વળી બખ્તર પહેરેલા કેટલાક માણસોને અગાશીપરના એક ઓરડામા છુપા હુમલા માટે યોગ્ય પ્રસગની વાટ જોતા બેસાડયા. આપેલા વચન મુજબ શાહ વેપારીએ પોતાને ઘેરથી ઘોડે સ્વાર થઈ જવાનો ઇરાદો કર્યો, પરતુ તેના હિતચિંતક અને દૂરઅંદેશીવાળા માણસોને આ લશ્કરી તૈયારી જોઈ મનમા શકા પેદા થઇ હતી અને

તેમને ઘણો ભય લાગતાં તેમણે તે હકીકત એને જાહેર કરી, અને ઘોડે-સ્વાર થઈને જવાનું ગાડી વાળાનું એવી વિનતી કરી. પરંતુ એના નસીબની આંખની આડે આવી વિધાતાના હાથે એને ખરા રસ્તાનો ચ્હેરો જોતાં અટકાવ્યો હતો, એટલે ગર્વને વશ થઈ તેમનું કહેવું માન્યું નહિ, અને પોતાનાં કેટલાંએક ખાસ માણસોને લઈ પોતાનુંજ મોત શોધવા (પોતાનેજ પગે કબરસ્તાન તરફ જવા) ચાલી નીકળ્યો.

શિકાર પોતેજ પોતાનું મોત આવી પહોંચતાં શિકારી તરફ જાય છે.

તેગબેગખાને શિકારને પોતાની જાળમા ફસેલો જોઈ, આનંદી ચ્હેરે સંપૂર્ણ નિયમથી પોતાના એ પ્રિય મહેમાનને માન તથા મોટાઈ આપી મ્હોને સ્મિતથી છલોછલ ભરીનાખી, ઘણા ઉલ્લાસથી "ભલે પધાર્યા" "ભલે પધાર્યા" એમ બોલતા બોલતા પોતાના હૃદયની માફક પોતાના પડખામાં જગા આપી, અને બીજાં સઘળા માણસો પોતાને લાયક તથા મોભામરની જગાએ ગોઠવાઈ ગયા અને જમતા જમવાની તૈયારી થવાનો વખત આવી પહોચ્યો ત્યા સુધી એ બંને વચ્ચે બહુ પ્રેમપૂર્વક વાતચીત ચાલી. **તેગબે**-ગખાને કપટપૂર્વક એવું બ્હાનુ બનાવ્યુ કે અહીં ઘણા માણસ બેગા થઈ ગયા હોવાથી હું અને શાહ વેપારી જુદા જઈ જમીશું' એમ કહી તેનો હાથ પકડી પોતે ઉઠયો અને અગાશીપર આવ્યો. બીજાઓ તે ખાસ મહે-ફિલ (બેઠક) મા આવી શકયા નહિ. જમી રહ્યા બાદ **તેગબેગખાને** તેણે લખેલા પત્રો તથા હુંડીઓ તેના હાથમા આપ્યા અને કહ્યું કે (સોગંદ લેતી વખત) જે કોરાન આપણી વચમા તેં આણ્યુ હતું તેજ કોરાને આ પત્રો ને હુંડીઓ પકડાવ્યા છે, માટે તે વાચ, અને સાવચેતીની આખે જો. એ જોઇ **શાહ** વેપારીથી કાંઇ જવાબ અપાયો નહિ, અને ઘણી ગભરામણ (થવા) થી પોતાનુ શરમિંદગી ભરેલું માથું નીચુ રાખી, ચૂપ રહેવુંજ તેણે પસંદ કર્યું.

રખે કોઇ માણસને પોતાના ખોટા કામથી શરમાવુ પડે.

આ તકનો લાભ લઈ **છરમાંડવીનો** જમીનદાર દુર્જનસિંગ,કે જે છૂપાઈ બેઠેલી ટોળીમાનો એક હતો તેણે ઓરડાના દરવાજામાથી હાથ ઉચો કરી **શાહ** વેપારીની કમરમા જે હીરાજડીત ખંજર હતું તે લઈ લીધુ, અને આવીને તેની પાસે બેઠો, અને બીજાઓએ તેની આસપાસ કુંડાળું કરી દીધું. **શાહ** વેપારી શરીરે નબળા બાંધાનો તથા કાઠીએ ઠીંગણો હતો, એટલે વિધાતા રૂપી બાજપક્ષીના પંજામા એક ચકલી માફક સપડાઇ ગયો અને એ પાંજરારૂપી ઓરડામા પૂરાયો.

આ પુરાણા મહેલનો કાયદોજ એવો છે.
કે કોઇ વખત એ તારે માટે સાંકડો થઇ જાય છે તો
કોઈ વખત પહોળો રહે છે.

એના સાથીઓને સખનાઇ તથા જોરજુલમથી દરબારમાંથી બહાર કાઢ્યા ને તેમાંના કોઇનાપર ઇશ્વરની એટલી પણ મહેર થઈ નહિ કે તેની (પોતાના શેઠની) વાટ જુએ, તેથી નિરાશ થઈ પશ્ચાતાપ કરતા તૂટેલી ગરદને (નીચી મુડીએ) તેઓ બહાર નીકળી આવ્યા, અને દરેક જણુ પોતાને ફાવે તે રસ્તે ચાલ્યો ગયો. શાહ વેપારીના ઘર ને વખારોપર તેગબેગખાને ચોકીદારો ગોઠવી દઇ, તેનાપર જાતીની મ્હોર મારી દીધી અને જાતજાતના માલ ને અસબાબ ઉપરાંત લગભગ એંશીલાખ રૂપીઆ રોકડા કબજે કર્યા.

આસમાન તો પોતાનું આપેલું પાછું લે છે,
(કેવળ) ઇશ્વરનું નામજ શાશ્વત રહે છે.

બે ત્રણ દીવસ બાદ શાહ વેપારીને એક ડોળીમા નાખી કિલ્લામાં મોકલ્યો. પોતાના વડવાઓની રીતભાત છોડી પોતે જુદી રીતે વર્ત્યો હતો એટલે તેમણે લાબી મુદતમાં જે જે ભેગું કર્યું હતું તે તે તેણે ખોઈ નાંખ્યું.

જે પોતાના અંદાજાસર ચાલે છે
તે ઉંચે ચઢવાને શક્તિમાન થાય છે.
માણુસ જ્યારે પોતાની શક્તિ ને મકદૂર સમજે છે
ત્યારે તેને પોતાના કામનો પસ્તાવો કરવો પડતો નથી.
ઘણી આશાઓ મનમાં જ રહી જાય છે,
ઘણી ઉમેદોના પગ કાદવમાં ખૂંચી જાય છે.

તેગબેગખાન પોતાની આવી સારી યોજના માટે શાબાશી લઇ સુબાઅના હોદ્દ તથા સત્તાની સંપૂર્ણતા સાથે હકૂમતની ગાદીપર બેઠો. એને નસીબે યારી આપી તે બનાવોમાંનો એક એ હતો કે તે (શાહ વેપારી) ના કારખાના(ખાના)ની છૂપી વાતો જાણુનારામાથી કેટલાએક કૃતઘ્ની અને નિમકહરામ માણુસોએ, પોતાની આબરૂ જાળવવા તથા તેને પ્રતાપે પોતે જે કમાયા હતા તે સઘળું બચાવવા, અને તેગબેગખાનને સારૂં લગાડવા, તેનો ખજાનો ક્યાં હતો તે બતાવવા બહાર પડયા. શાહ વેપારી કેદ પકડાવાને લીધે સૈયદ નુરૂલ્લા ને સૈયદ વલીઉલ્લા ભગ્નહૃદય થઈ ગયા, અને બહુ નિરાશ થઈ જઇ, પોતાનાં કરેલા કામનું શું પરિણામ આવશે તેની ચિંતામાં પડી ગયા, એટલામાં તેગબેગખાનનો સંદેશો આવ્યો કે જો શાહ વેપારીની શિખવણીથી

તેમણે દંગો ઉઠાવ્યો હોયતો તે તો હવે કેદ પકડાયો છે. જો ખરેખર તેમની ઇચ્છા (તેગબેગખાનની) નોકરીમાં દાખલ થવાની હોય તો તેમણે એની પાસે આવવું, જો ઇચ્છા ન હોય તો (ન આવવું અને) જ્યાં તેમને જવું હોય ત્યા જવા તેઓ મુખત્યાર છે, કોઇ તેમને અટકાવશે નહિ. સૈયદ વલીએ પોતાને જવાને માટે કેટલાક વહાણની માગણી કરી અને બહેરામખાનને તેના ભાઇઓ સાથે છૂપી રીતે ઘોઘે પહોચાડી પોતે ભાવનગર જઇ રહ્યો.

સૈયદ નુરૂલ્લા નોકરીમાં દાખલ થવાનું સ્વીકારી, તેગબેગખાનને મળ્યો. અઠવા હવે વિરોધીઓથી ખાલી થઇ ગયુ હતું, તેથી તેગબેગખાને ત્યાનો અસબાબ-નિર્જીવ ને જીવતો-તથા તોપખાનુ કબજે કરી લીધાં અને તેટલેથીજ બસ ન કરતા ત્યાના કોટ તથા ઇમારતોના ઈંટ, પત્થર ને લાકડાને ખોદી કઢાવી વેચી નાખ્યા અને જેથી તેના નામ નિશાન પણ પાછળ રહેવા પામે નહિ એવી રીતે જમીનદોસ્ત કરી નાખ્યાં: "મારે હે આખવાળાઓ તેઓનો દાખલો લ્યો." બહેરામખાનના મિત્રોમાનો એક હાજી રબી કે જે સદાએ સારી રીતે વર્ત્તતો આવ્યો હતો અને જે બંદરના એક ખૂણામા સલામતી માટે એકાત રહેતો હતો, તેને તેગબેગખાને પોતાના મિત્ર તથા દોસ્ત થવાનો આગ્રહ કર્યો, પણ તેણે તેમ કરવાની ના કહી અને સમયનો વિચાર કરતા પોતે વધારે વખત ત્યા રહેવું સલાહ ભરેલું ન સમજતો હોવાથી, કહ્યું કે, જો તમે રજા આપો તો બહેરામખાનનાં કુટુંબીઓને તેની પાસે પહોચાડી દઉં. વાધો ન ઉઠાવતા તેગબેગખાને તેને તેમ કરવાની રજા આપી. તેણે તેમને વહાણમા લઈ જઇ ત્યા પહોચાડયાં. સદરહુ બનાવોની ખબર સરકારી કાગળો લખનારાઓ તથા વેપારીઓ મારફત વારવાર અને આલુ પવિત્ર અને ઉચ્ચ બાદશાહ પાસ રજૂ થતી રહેલી હોવાથી એ બખેડો દૂર કરવા માટે એવો હુકમ કરવામા આવ્યો કે સુરત બંદરના મુતસદ્દીનુ માન મોમિનખાન આપવુ અને તેની ફેરફારીમા ખંભાત બંદરના હાકેમનુ માન તેગબેગખાનને આપવું. તે મુજબ મોમિનખાનને એક કીમતી પોશાક તથા એક હાથણી ભેટ આપવાની મહેરબાની થઈ અને તે તેને પહોચાડવા વકીલના હવાલામા આપવામાં આવ્યા અને ઓહ્દાની સનદ કાસદો મારફતે જે વખતે તે (મોમિનખાન) મહારાજા સાથે દભોઇ તરફ જતો હતો તે વખતે રસ્તામા મળી. તેણે બસીધર નામના માણુમને સનદની નકલ આપી રવાના કર્યો, અને સૈયદ નુરૂલ્લા જોડેનો પોતાનો પૂર્વનો સંબંધ ધ્યાનમા રાખી તેને કામપર દાખલ કરા-

વતા લખી જણાવ્યુ એ વાત પ્રસિદ્ધ કરી તે બહાને સૈયદ નુરૂલ્લાએ સિપાઈઓ ભેગા કરી પોતાને કામપર દાખલ કરવા માટે માગણી કરી. તેગબેગખાને પહેલા તો નરમાશ ને મીઠાશથી તેમ કરવાની ના કહી, પણ તેણે તે પ્રતિબંધ કબૂલ ન રાખ્યો એટલે પરિણામે લડાઇ ને ઝઘડો થયા, અને બને પક્ષના થોડા માણસો ઘાયલ થયા સૈયદ નુરૂલ્લા પોતાની જવાબદારી અદા કરી શક્યો નહિ એટલે ચાલી નીકળ્યો તેગબેગખાનના હાથમા પુષ્કળ નાણુ આવેલુ હોઈ ઉચો જાતજાતનો માન આપી તથા પૈસા વહેચી હજૂરથી પાસે રહેનારા ઉંચા અમલદારોને ગરજી કરી પોતાના નામની સનંદ તથા બહાદુરનો ખેતાબ મેળવી, પોતે પૂર્ણ સત્તા ધારણ કરી બેઠો અને પોતાના ભાઇ સફદર મહમદખાનને પોતાનો નાયબ નીમી, માલી ને મુલ્કી ખાતાનો કારભાર તેને સોપી દઇ, પોતે રાત ને દહાડો માત્ર મોજમઝા અને સહેલ સપાટા કરવામાજ ગુજારવા લાગ્યો આ બનાવો હિ સ ૧૧૪૫ ની શરૂઆતમા બન્યા એજ સાલના પહેલા જમાદી માસની દસમી તારીખે વડોદરામા મહમદખાન ગવરની કુદરતી મોતે મરણ પામ્યો, અને છેવટ લાશને અમદાવાદ લઇ જવાની હોવાથી થોડોક વખત ત્યા દાટયો એજ મહીનાની વીસમી તારીખે સુબાના સદર અબુલ મુઝાખરખાને પણ પરલોક ગમન કર્યું વડોદરાના ફોજદારની જગાનો સત્તાવાર હુકમ મહારાજાએ શેરખાન બાબીના નામનો મોકલ્યો, એવી રીતનો કે તેણે ખાતર જમા રાખી ખબરદાર રહેવુ શાહ અમીરઝા-સરહિંદીના પુત્ર શેખમહમદશાહે પોતાના બાપની કબરપર એક ઘુમટ ચણાવવાનુ શરૂ કર્યું

શાહૂ રાજાના મરહૂમ સેનાપતિ ખંડેરાવ દાભાડેની વિધવા ઉમાબાઈનું આવવું, અમદાવાદને ઘેરો ઘાલવો, મહારાજાએ સલાહ કરવી અને કેટલાંક પરાંઓપર હુમલો કરવો

રાજા શાહૂનો સેનાપતિ ખંડેરાવ દાભાડે કે જે કુલ મરાઠાઓના બક્ષી (ઉપરી) તરીકે ઓળખાતો હતો તેની વિધવા ઉમાબાઇ પોતાના ધણીના ગુજરવાબાદ, પોતાનો પુત્ર જે તેના બાપના ગુજરી જવા બાદ

સેનાપતિ નીમાયો હતો અને જેને ગુજરાતમાંથી ચોથ ઉઘરાવવાનું કામ સોંપવામાં આવ્યું હતું અને જે ન્હાની ઉમરનો હતો, એટલે પોતે જાતેજ તે કામ કરતી હતી, તે અગર જો કે પોતાનો એ પુત્ર હવે ઉમર લાયકનો (જુવાન વયનો) થયો હતો, તો પણ તેનામાં જતી હુશીઆરી (પાણી) ન હોવાથી, પોતે જાતેજ સરદારીનું, નોકરો પાસેથી નોકરી લેવાનું, તેમજ હાથી કે ઘોડાપર સવારી કરી લસ્કર લઈ લડવાનું કામ કરતી હતી, તે (બાઈ)ને મારવાડીઓએ કપટથી પીલાજીને મારી નાંખ્યાની ખબર પડવાથી, તે સાપની જેમ (પોતાના મન સાથે) વળ ખાવા લાગી, અને તેનું વેર લેવા તેણે કસીને કમર બાંધી, અને મરાઠાઓને ગુજરાતમાં આવવાની મોસમ આવતાં ત્રીસ ચાળીસ હજાર સવાર તથા માર્યા ગએલા પીલાજીના છોકરાઓ, કંથાજી અને દામાજીરાવ, કે જે એના (હાથ તળે) નોકર હતા, તેમને લઇ ઉકળતે મને અને યુદ્ધનાદ કરતી અમદાવાદ તરફ આવવા નીકળી અને શહેરથી ત્રણ કોસ દૂર સાબરમતીને કાંઠે આવેલા મોજે ફૈઝાબાદ ઉર્ફે શાહવાડી આગળ પડાવ નાખ્યો, અને આસપાસ, ચારે બાજુ, હવેલી પરગણાના ગામો તથા પરાંઓપર હુમલા કરી લૂંટફાટ કરવાનો લસ્કરને હુકમ આપ્યો. મહારાજાના બોલાવ્યાથી મોમિનખાન ને જવાનમર્દખાન રાતોરાત પોતાના સાથીઓ સાથે આવી પહોચ્યા. તેમને શાહીબાગ તરફ, તે તે બાજુ આવેલા પરાઓનું રક્ષણ કરવા મોકલ્યા, અને બીજી બાજુએ આવેલી આસપાસ તથા આજુ બાજુની જગાઓને બચાવવા પટાવતો તથા ભંડારીઓ સાથે મારવાડી સૈન્યને મોકલ્યુ, અને (એ રીતે) પોતે લડાઈ તથા યુદ્ધ કરવા તૈયાર થયો. રાજા બખ્તસિંહ કે જે નાગોર ગયો હતો તે આજ વખતે એક વ્યવસ્થિત લસ્કર સાથે આવી પહોચી પોતાના ભાઈને મળ્યો. પૂર્વે જણાવી ગયા મુજબ શેઠ ખુશાલચંદ ઝવેરી કે જે મુબારેઝ ઉલ્મુલ્કના સમયમા પાટનગર જઇને વસ્યો હતો, તેણે પોતાની નગરશેઠાઈ સંબંધે અમીર ઉલ્ઉમરા સમસામઉદ્દૌલાની મહોર સાથેનો જે પરવાનો મેળવ્યો હતો, તે પણ તેની (બખ્તસિંહની) સાથેજ આવી પહોચ્યો, અને તેણે મહારાજાને મળી પરવાનો બતાવ્યો.

મહારાજાના નામપર લખેલા પરવાનાની નકલ

(એવી કે) અમીરાત તથા મત્તાના દરજ્જાદાર, પ્રશંસનિય ભવિષ્યવાળા સરદાર, દબદબા ને બહાદુરીના ઓહ્દાવાળા, ઉચ્ચ રાજકુંવરોમાં ઉત્તમ, હિંદુસ્તાનના રાજાઓમા શ્રેષ્ઠતમ રાજાપર પ્રભુની કૃપા હોજો. શાંતીદાસના પુત્ર ખુશાલચંદને (આ) ઉચ્ચ દરબાર તરફથી અમદાવાદના નગર-

શેઠ નીમવામાં આવ્યા છે, અને ખિલત તથા મોતીનાં કાનનાં કુંડળથી તેની યશસ્વી કાયાને વિભૂષિત કરવામા આવી છે, તેને ત્યાં (અમદાવાદ) જવાની આજ્ઞા આપવામાં આવી છે. (તેથી) ત્યાં આવી પહોચવા બાદ કારભારીઓને હુકમ કરી દેવો કે તેના (ઓદ્દાને લગતાં) કામકાજ તેને કરવા દેવાં કે જેથી રૈયતનું ભલું (થાય), શહેરની આબાદી (જળવાય) અને આખી વસ્તી સુખમાં રહે, એવી રીતે વર્ત્તવું મસ્લાહ ભરેલું ગણી, તેમ કરવા તરફ પોતાનું લક્ષ દોડાવે, કે જેથી લોકો નિરાતે પોતાનો કામધંધો કરવામા મશગૂલ રહે. હજૂરને ગાદીએ આવ્યાના પંદરમા વરસના બીજા રબી માસની પાચમી તારીખે (આ પરવાનો) લખ્યો. આગલા રિવાજ મુજબ, મહારાજાએ તેને પોશાક આપી હિંદુ કોમના શેઠના ઓદ્દાનું કામ કરવા નીમ્યો. ટૂંકામા બંડ ને ફિસાદનું માથું ઉઠાવી, દક્ષણીઓએ લૂંટફાટ કરવા હાથ લબાવ્યા. એક વ્યવસ્થિત ફોજ સાથે સુબાનો નાયબ રતનસિંહ ભંડારી, મરાઠાઓ દેખા દે, તેની સવારથી સાંજ સુધી વાટ જોતો, સાબરમતીના ભાઠા (રેતાળ પ્રદેશ)મા ગાઝીઉદ્દીન હુસેનના બાગ તથા બહેરામપૂર લગોલગ ઉભો હતો. ગુજરાતી અને મારવાડી સવાર અને પાયદળની એક ટુકડી સાથે, જીવરાજ ભંડારી, કે જે કેટલાક મહાલોની જોરતલબી તેને સોપવામા આવી હતી તે ઉઘરાવવા માટે બની તેટલી કોશેશ કરી, બહાદુરી અને શૌર્યનો ગર્વ રાખતો હતો, તેનો આ બખેડા અંગે, મહારાજાએ રાજપૂરની પાસે આવેલા ચારતોડામા પડાવ નંખાવી તેના પર તે બાજૂના પરાઓનું રક્ષણ કરવાની જવાબદારી નાખી હતી, લડાઇ કરવા તથા મરાઠાઓને મારી હઠાવવા માટે તૈયાર તથા તત્પર થઈ, તે પણ સાવચેતી અને સાવધાનતાથી "મરાઠાઓ આવ્યા, આવ્યા"એ ખબર સાભળવા કાન માડી બેઠો હતો. એક દીવસ એવો અકસ્માત બન્યો કે દક્ષણી સવારોની એક ટુકડી કે જેને તેમની ભાષામાં હીલ સવાર કહે છે તેના આવવાનું ધૂળનું વાદળ જોતાજ, (અને) તેને કોઇ વેળા મરાઠાઓ જોડે લડાઇમા ઉતરવાનો પ્રસંગ ન પડેલો હોવાથી, વગર ઢીલ ને વગર વિચારે પોતે તેમની સામે થવા અને તેમને હાકી કાઢવા આગળ દોડી ગયો. હવે તેઓ તો પોતાના લડાઈ કરવાના ચાલતા આવેલા રિવાજ મુજબ લડાઈના મેદાનમાથી ન્હાસી જવા તથા શત્રુને પોતાની પાછળ ખેંચી (તેમના પર હુમલા કરવા) પોતાનો લાગ સાધતા રહ્યા. આ ન્હાસભાગને જીવરાજે પોતાની ફતેહ અને તેમનો પરાજય સમજી, સાવચેતી અને સાવધાનની લગામ હાથમાથી તદન છોડી દઇ, મારતે ઘોડે તેમની પૂઠ પકડી,

અને અહંકારને વશ થઇ વધારે વિચાર ન કરતાં હદથી જાદા પગ ઉછાળ્યો, એટલામાં જોયું

તો ધુમાડાના જેવું એક કાળું વાદળું ચઢી આવ્યું,

કે જે એટલું ઘાડું હતું કે ત્યાથી બહાર જવાની કોઈની મકદૂર ન હતી.

પહાડરૂપી લસ્કર યુદ્ધ કરવાના વિચારથી હાલી ઉઠયું,

(અને) તેમાં યુદ્ધાકાંક્ષિત હજારોહજાર ચિત્તાસમાન યોદ્ધાઓ હતા. આ સ્થિતિ જોઈ તેના (મગજમાથી) હોશકોશ એવા ઉડી ગયા કે પોતેજ દક્ષણીઓએ બીછાવેલી જાળ (ના કુંડાળા)મા કૂદી પડયો. તેઓ તેનાપર ચારે તરફથી કીડીઓ ને તીડના ટોળા માફક તૂટી પડયા, અને તેને બીજી મદદ કે સીસું કે દારૂગોળો મળી શકે તે રસ્તા બંધ કરી દઈ ટૂંક ઝપાઝપી કરી તેનું કામ પૂરૂં કરી દીધું (મારી નાખ્યો). એ બહાદુર સૈનિકોમાથી થોડા મરાયા ને કેટલાક જખમી થયા, અને માર્યાં ગએલા તથા તથા જખમી થએલા સિપાઇઓના ઘોડા તથા હથીઆર, તેમજ ન્હાની મ્હોટી તોપો, વાવટા અને નગારા મરાઠાઓનો હાથમા ગયા. એ લડાઇના મેદાન પાસે રતનસિંહ ભંડારી એક મ્હોટું લશ્કર લઇ પડયો હતો, તેને આ લડાઇની ખબર પડવા છતા, તેમજ તેની મદદે જવાનો તેનાપર મહારાજાનો તાકીદ હુકમ થયેલો હોવા છતા, પોતે પહેલેથીજ જીવરાજની અદેખાઈ કરતો હોવાને લીધે, વિલંબ કરી, ચોખ્ખી રીતે (હુકમ માનવા) આખ આડા કાન કર્યા. માથે પાણી ફરી વળ્યા બાદ અને કામ હાથથી ગયા બાદ મોમિનખાન તથા જવાનમર્દખાનને,તેમણે મક્કમપણું ન છોડતાં (શત્રુની) બરાબર ખબર લેવી એવું કહેવડાવી, પોતે બ્હેરામપુર તરફ ચાલ્યો ગયો. શાહીબાગથી હજરત શાહ આલમ (ઇશ્વિર તેમની કબર પવિત્ર રાખો)! નું પરૂ, કે જે લાખો પસ્લો છે, ત્યા, દીવસ આથમવાને બે કલાક રહેલા એવે વખતે તેઓ આવી પહોચ્યા કે જે વખતે દક્ષણીઓ લુંટ કરવામાં રોકાઈ ગયા હતા, તેથી એ પરાની ચારે દીવાલો કબજે લઈ તેમણે ત્યાથી તોપ તથા બાણુ છોડવા અને યુદ્ધઘોષ કરવા માડયા. મીર અબુલકાસમ અને બીજા યોદ્ધાઓ કે જેમને યમનું તેડૂં આવવાના વાર હતી તેઓ એ લડાઇમાં ઘાયલ થયા, એટલે તેમને લઇ રાતની વખતે તેઓ પાછા ફર્યાં અને રતનસિંહ ભદ્રના કિલ્લાની દીવાલની નીચેના પોતાના તંબૂમા આવ્યો. મરાઠાઓના હુમલાનો બખેડો ચાલતો હતો તે વખતે પરામાં તથા પાસેના ગામડાઓમાં વસતી સઘળી રૈયત અને ત્યાના કુલ્લે રહેવાશીઓ, કે જેમની

હામેદખ નના બળના વખતે પુરતી ખરાબી ને પાયમાલી થઇ હતી,તે ઉપરથી ધડો લઈ, પોતાના કુટુંબ, માનમતા ને અસબાબ લઇ, શહેરનું રક્ષણ કરના કિલ્લામા જવાથી પોતાનુ (પણ રક્ષણ થશે) એવો વિચાર કરી,ત્યા આવતા હતા જીવરાજ, કે જેને પોતાની બહાદૂરી તથા શક્તિનો ગર્વ હતો, તેણે આવે વખતે તેમને તેમ કરતા અટકાવ્યા અને જોરજુલમ વાપરી એવુ કર્યું કે એક પણ માણસ શહેરમા પેસી શકે નહિ તેમને જ્યારે તેના માર્યા જવાની ખબર પડી એટલે તેમણે ભય ને ત્રાસને વશ થઇ, ગભરાટમા પડી, માનમતાથી ભરેલા પોતાના ઘરબાર છોડી, ગભરાયના ગભરાયના, બે કાન ને એક નાક લઈ પોતાના કુટુંબનો હાથ પકડી, શહેરમા આવવા માડ્યુ બીજે દહાડે સવારે કે જ્યારે સોનેરી ટોપવાળા ઘોડેસ્વારે અંધકારને લૂટવા હાથ લબાવી, જમાના (પૃથ્વી)ના મેદાનને માફસુફ અને પવિત્ર બનાવ્યુ ત્યારે દક્ષણીઓ કે જે આગના દહાડાનો હુમલો જોઈ ગભરાઈ ગયા હતા, તેમણે તે બાજૂના પરામા રહેતા વસ્તીના મકાન ઘર બાર અને દુકાનો લૂટી લેવા હાથ લબાવ્યા

જુલમી દક્ષણીઓ તૂટી પડયા
અને તે બાજૂની દરેક દિશાએ તેમણે લૂટફાટ કરવા માડી
ઘરમા જે કાઇ હતુ તે લૂટી લીધુ
શુ મુસલમાન કે શુ હિંદુ કોમનુ
ત્યારપછી વેર લેના આગ લગાડી
(એટલે તેમા) લીલુ ને સૂકુ બધુજ સાથે બળી ગયુ

આમ કરીને રસૂલાબાદનુ પરૂ કે જ્યા હજરત શાહ આલમ (ઇશ્વર તેમની કબર પવિત્ર રાખો) ના પુત્ર પૌત્રાદી એટલે કે શાહી વશના સૈયદોનો વાસ હતો અને જ્યા ચિત્તાકર્ષક મકાનો ને લીલી હરીઆળી જેવી વાડીઓ હતી અને જ્યા તે દરગાહના મકાન તથા મોજણો જાળવવા કોઈ પણ કશી રીતની અટકચાળી કરતું નહિ તેનાપર ઇશ્વરથી અજાન એવા એ મરાઠાઓએ એક સામટા તૂટી પડી લૂટફાટ કરવા હાથ લબાવ્યો પોતાની આબરૂ જાળવવા તેમની સામે થવુજ જોઇએ, એવુ યોગ્ય જાણી મોટા મ્હોટા સૈયદો તેમને હાકી કાઢવા બહાર પડયા પરતુ દક્ષણીઓની સંખ્યા ઘણી હોવાને લીધે તેઓ ફાવ્યા નહિ, અને કેટલાએક માર્યા ગયા અને કેટલાએક જખમી થયા છતા તેઓ ખોડગતા ખોડગતા પોતાની પડદાનશીન સ્ત્રીઓના હાથ પકડી, ન્હાના રડતા બાળકોને લઇ, પડતા

આખડતા શહેર તરફ જવા નીકળ્યા, અને તેમનાં ઘરબાર તથા દરગાહનો સામાન અને સાજ મ્હોટી પુસ્તકશાળા હતી તેનો નાશ થઈ ગયો. કહેવાની મતલબ એ છે કે એક આખું અઠવાડીઉં દીવસે દક્ષણીઓ અને રાત્રે કોળીઓ (મકાનો) ખોદી નાખવા, (માલમતા) લૂટી જવી, અને (ઘરોને) આગ લગાડવી, એ ત્રણ કામ કરતા એક ક્ષણ પણ વગરરોકાએલા કે વિલંબ કરતા રહ્યા નહિ, અને તેના માલિકોને નિરાશાની ભૂમીપર નાખી દઇ કબાબ જેમ ભુંજી નાખ્યા. તેજ વખતથી રસુલાબાદનુ પરૂ તથા એ દરગાહ જોડે તાલૂકો (સંબંધ) રાખતા બીજાં પરાઓ દીવાદેવતા વગરના વેરાન જેવા થઇ ગયા અને મરાઠાઓની સત્તા કે જે પીલાજીના ખૂન બાદ મ્હેજ મદી પામી હતી તેને પાછો નવો રંગ ચઢયો. હવે જીવરાજના લશ્કરનો નાશ થવાથી તેમનુ મન નિશ્ચિત થયુ હતુ, તેથી તેઓ રતનસિંહ ભંડારી કે જે સાબરમતાના ભાઠામા ગાઝીઉદ્દીનકુમેનના બાગની પાસે મુકામ નાખી પડયો હતો ત્યા આવી તેની સામે થઈ ગયા અને બંને બાજુ તરફથી શરવીર લડાયક જુવાનો બહાર પડી લડવા મડયા. પરતુ સામેજ આવેલા ખાનજહાન દરવાજાના કોટના બુરજોપરથી તોપના ગોળા છોડવામા આવશે એવી બ્હીકથી તેનાપર તૂટી પડવાની તથા એક સામટા થઇ હુમલો લઈ જવાની તેમની હિંમત ચાલી નહિ. ખગાળી ઘણી થતી હતી અને તેને લીધે મારવાડીઓમા મગાઠાઓ જોડે લડાઇ કર્યા કરવાની શક્તિનો અભાવ જોઈ, તથા પોતે દૂરથી તમાશો જોયા કર્યા સિવાય બીજુ કાંઇ કરી શકે તેમ હતુ નહિ, એટલે પછી પોતાના હિતચિંતકોના મત મુજબ તેમની (મગઠાઓની) જોડે સલાહ કરવાનુ નક્કી કર્યુ અને અભય કરણ પટાવત તથા જવાનમર્દખાનને ઉમાબાઇ પાસે મોકલી સલાહ કરવા માટે પગલા લેવા માડયા.

હીચકારા પુરૂષ કરતા બહાદુર સ્ત્રી સારી,
આખલા કરતા સિંહણ સારી

તેઓ ત્યા ત્રણ દીવસ રોકાયા અને વાતચીત કર્યા બાદ અમાનત માલ જેને ખંડણી કહે છે તેના રૂપીઆ એસીહજાર આપવા તથા સુબાની ચોથ તથા સરદેશમુખી ચાલુ રાખવાની શરતે સલાહ કરી લશ્કરનો ખરચ ઘણો થતો હોવાને લીધે ઉમાબાઈ સિપાઇઓના પગારના ભાર નીચે દબાઇ ગઇ હતી, તેણે આ પ્રમાણે નક્કી થએલુ નાણુ પહોચાડવા માટે જવાનમર્દખાનને માથે જવાબદારી નાખી ને પોતે વડોદરા તરફ કૂચ કરી ગઈ. મહારાજાએ વીરમગામ પરગણાપર તનખો નાખી ત્યાની ફોજદારીપર

જવાનમર્દખાનને નીમ્યો કે જે ત્યાથી મહેસૂલ ઉઘરાવી (ખડણીની રકમ) તેને પહોચાડે તેણે હટકે કટકે (રકમ) મોકલી, પરતુ વીસહજાર રૂપીઆ બાકી રહ્યા હતા તે ન મોકલતા પોતેજ રાખી લીધા ટૂકામા કૂચપર કૂચ કરતી ઉમાબાઇ જ્યારે વડોદરાની હદમા જઈ પહોચી ત્યારે ત્યાના નાયબ ફોજદાર શેરખાને કોટકિલ્લા મજબૂત બનાવી તેની સામે થવા ને લડવા તૈયારી કરી ઉમાબાઇ કે જેણે હમણાજ મહારાજા જોડે સનાહ કરી હતી તેણે એને હઠો પાડી પોતાને મળવા બોલાવ્યો અને દામાજી ગાયકવાડ તરફના ચોથના મક્રાસ (ઉઘરાત) દારને તેની જોડે મોકલી તેમને જવાની રજા આપી પોતે પોતાને વતન પાછી ફરી સરદાર મહમદખાન કે જેની લાશ થોડા વખત માટેજ દાટવામા આવી હતી, તેને દફનાવવા માટે તેના માણસો વડોદરેથી અમદાવાદ લઇ આવ્યા અને મહારાજાની પરવાનગી લઇ કિલ્લામા આવેલા તેના ઘરની જોડેના તબેલામા દાટી આજ સાતમા કૃપાનિધાન ઔદાર્યપૂર્ણ દરબારમાથી, મહારાજા માટે હજૂરથી તરફથી, એક પાદશાહી ફરમાન, કાપડના ખાસ ૭ પોશાક (તાકા)ની ખિલત, રત્નજડીત સરપેચ ને કલગી અને એક હાથી, તથા મોમિનખાન માટે એક કીમતી ખિલત કે જે ખાજા અસદુલ્લાખાન ગુર્ઝબરદાર જોડે મોકલવામા આવ્યા હતા તે આવી પહોચ્યા મોમિનખાનને પોતાની સાથે રાખી મહારાજાએ ધારા મુજબ ભેગ ને આવકાર આપી તથા સભ્યતાથી સ્વિકારી, ઘોડેસ્વાર થઈ એ માનભરેલો પોશાક પહેરી, વિવેકસર ઉચ્ચ દરબાર તરફ મ્હોડુ (આદાબ) કરી સલામ ભરી મોમિનખાને પણ ખિલત પહેરી પોતાની નમ્નતાઇ દાખવી યોગ્ય વખત પછી મોમિનખાન અને જવાનમર્દ ખાન રૂખસત લઈ પોત પોતાના તાલૂકા તરફ ચાલતા થયા હઝરત ખુલ્દ મકાન (ઔરગઝેબ)ની છાવણીના મોહતસબ (હિસાબી કામદાર) મીર ગાઝી ઉદ્દીન વલદે નિઝામ ઉદ્દીનખાન કે જે પૈસાદાર માણસ હતો, તેને રહીમ ચાવરખાનની ચુગલી પરથી મહારાજાના માણસોએ કેદ પકડી કોટવાલીના ચબૂતરામા પૂરી રાખ્યો (અને) દડની મ્હોટી રકમ આપી ત્યારે તે છૂટયો મનસબદારોની જાગીરો પાછી અપાવવા માટે રહીમ ચાવરખાન આવેલો હતો તેને મહારાજાની સરકાર તરફથી રોજનું ભથ્થુ મળતું હતું, પરતુ તેની વર્તણૂકને લીધે લોકોની ઘણી ખાનાખરાબી થઈ તેમા વિશેષે કરીને તેણે શેખ ઉલ ઈસલામખાનના કુટુબીઓની અને સગાવહાલાની ખરાબી કરી, હમેશ સુધીનું કાળુ મ્હોડુ વ્હોરી લીધુ ઈશ્વર ખરેખર વેરની વસૂલાત લેનાર હોવાથી તેણે આ દુનીઆમાજ તેના કર્તુકનો તેને બદલો

આપ્યો, કારણ તેની ઉમરની આખરમાં તો તેને રાત્રે ખાવા રોટલો પણ મળતો ન હતો અને તેવીજ અવસ્થામાં એ મોતના ભોંયરા તરફ ગયો, અને પેલી દુનીઆમાં દુઃખરૂપી સજાનો ભંડાર તેને માટે (ઈશ્વરે) ભરી રાખ્યો.

